Міністерство освіти і науки України

Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

На правах рукопису

Білецький Павло Миколайович

ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук,
професор
Копилов Сергій Анатолійович

Кам’янець-Подільський – 2016

Зміст

ВСТУП 4
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ 9
1.1. Історіографія проблеми 9
1.2. Характеристика та структура джерельної бази 20
1.3. Методологічні засади дослідження й термінологічний апарат 34
Висновки до І розділу 37
РОЗДІЛ ІІ. ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ І ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІНОЗЕМНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА 39
2.1. Законодавче регулювання підприємницької діяльності іноземців, вплив ліквідаційних законів на іноземне підприємництво 39
2.2. Географія розселення іноземців, їх чисельність, етнічний і соціальний склад та міграційні потоки 56
2.3. Взаємини іноземців з місцевим населенням 69
Висновки до ІІ розділу 82
РОЗДІЛ ІІІ. РОЛЬ ІНОЗЕМНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ СФЕРІ 83
3.1. Іноземні піддані в системі торгово-промислового підприємництва міських поселень 83
3.2. Господарські заняття іноземців у неміських центрах 98
3.3. Європейські підприємці в торгово-промисловій системі початку 113
1900-х рр. 113
РОЗДІЛ ІV. УЧАСТЬ ІНОЗЕМЦІВ У РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА 141
4.1. Участь іноземців у розвитку аграрного сектора економіки у другій половині XIX ст. 141
4.2. Іноземці у сільському підприємництві початку 1900-х рр. 158
Висновки до ІV розділу 172
ВИСНОВКИ 174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 182
ДОДАТКИ 227

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк. – аркуш

ДАХмО – Державний архів Хмельницької області

ДФС України – Державна фіскальна служба України

губ. – губернія

дес. – десятина

к.с. – кінська сила

кол. – колонія

коп. – копійок

м. – місто

м-ко – містечко

оп. – опис

Отд – Отдел

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости

ПГВ – Подольские губернские ведомости

пов. – повіт

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

пуд. – пудів

руб. – рублів

С. – сторінка

с. – село

Собр. – собрание

Т. – том

тис. – тисяча

Укр. істор. журнал – Український історичний журнал

Ф. – фонд

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ч. – частина

ВСТУП

Актуальність теми. Багатий Подільський край із родючими землями споконвіків приваблював переселенців. Внаслідок міграційних хвиль і колонізаційних рухів у середині XIX ст. на території прикордонної Подільської губернії уже мешкало кілька тисяч економічних мігрантів із різних європейських країн, які освоювали світ по інший бік звичних горизонтів їхнього досвіду. Ліберальні реформи 1860-х рр. суттєво покращили умови для ведення господарської діяльності іноземців, які стали дієвими учасниками процесу індустріального розвитку в південно-західних губерніях Російської імперії. За свідченням сучасників, завдяки іноземному «людському капіталу» відбувалося прилучення місцевого населення до нових технологій і передового господарського досвіду, а присутність іноземних фахівців серед буржуазії визнавалася своєрідною «винагородою за успіх»[404, с. 44].

Дослідження господарської діяльності іноземних підприємців і фахівців на території Подільської губернії важливе не тільки з точки зору осмислення закономірностей історичного процесу, але й реальностей сучасного життя. Кризовий стан економіки України, її реформування актуалізує вивчення історичного досвіду щодо розвитку ринкових відносин в окремих регіонах України, зокрема специфіки іноземного підприємництва на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст., поведінки й господарської ініціативи іноземців у промисловості, сільському господарстві, торгівлі, транспорті тощо. Комплексний аналіз соціально-економічної структури Подільського регіону дасть змогу змоделювати перспективи його розвитку, зокрема виробничу й невиробничу інфраструктуру.

Вагомість розгляду питання про місце іноземних компонентів у структурі буржуазії на Поділлі та їх роль в економічному розвитку регіону залишається малодослідженим в історіографії і спеціально не вивчалося. Показово, що на доцільності поглибленого осмислення «особливостей економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та

Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва» неодноразово наголошували сучасні дослідники [375, с. 7-8; 378, с. 6].

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка відповідно до планової теми «Проблеми історії Поділля середини XVII – початку XX ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти» (державний реєстраційний № 0110U002857) і комплексної теми «Проблеми історії суспільних змін та трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (державний реєстраційний № 0110U004634).

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток Подільської губернії у 1861 – 1917 рр.

Предметом дослідження є основні напрями, форми та методи участі іноземних підприємців у процесах економічної модернізації Подільської губернії.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період із 1861 р. до 1917 р. Вибір нижньої межі зумовлений новими реформами, що започаткували процеси модернізації в економічній і політичній сферах. Верхня хронологічна межа пов'язана з Лютневою революцією в Росії і початком Української національної революції, що супроводжувалися змінами в економічній політиці її уряду та спричинило формування нових умов діяльності іноземних підприємців. Проте для глибшого розуміння причин досліджуваних процесів довелося вийти за нижню хронологічну дату.

Територіальні межі дослідження охоплюють Подільську губернію, що у вказаний період була окремою адміністративно-тиериторіальною одиницею Російської імперії, де розгорталася діяльність іноземних підприємців.

Мета роботи полягає в комплексному вивченні еволюції іноземного підприємництва в Подільській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Для досягнення мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

– охарактеризувати стан висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історіографії питань, пов'язаних із становленням і розвитком іноземного підприємництва у визначений період;

– встановити репрезентативність джерельної бази дисертації та схарактеризувати методологічні засади теми дослідження;

– охарактеризувати динаміку чисельності, особливості розселення економічних мігрантів на території Подільської губернії й визначити соціальний і етнічний склад іноземних підприємців;

– проаналізувати правові засади підприємницької ініціативи іноземців, а також чинники сприяння та гальмування її розвитку;

– з'ясувати тенденції розвитку іноземного підприємництва у системі фабрично-заводського виробництва міських поселень;

– дослідити участь іноземців в аграрному секторі економіки;

– розкрити особливості іноземного підприємництва в умовах дії ліквідаційних законів періоду Першої світової війни;

– виявити та охарактеризувати основні етапи розвитку іноземного підприємництва на території Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання.

Вперше:

– комплексно досліджено процес становлення та розвитку іноземного підприємництва в Подільській губернії у 1861–1917 рр.;

– введено до наукового обігу й інтерпретовано архівні джерела, статистичні відомості та матеріали періодики про діяльність іноземних підприємців, фахівців та інвестиції зарубіжного капіталів на території регіону;

– висвітлено регіональні особливості іноземного підприємництва;

– запропоновано періодизацію розвитку іноземного підприємництва.

Уточнено:

– правові засади підприємницької ініціативи іноземних підприємців у регіоні, чинники сприяння її розвитку;

– етнічні особливості підприємництва, а також поняття і терміни, пов'язані з впровадженням ринкових відносин і принципів підприємництва.

Подальший розвиток отримали:

– дослідження основних напрямів, методів і форм господарювання іноземних підприємців краю, їх місця в соціальній стратифікації в регіоні;

– узагальнення характерних рис іноземного підприємництва в умовах дії ліквідаційних законів періоду Першої світової війни;

– судження про те, що діяльність іноземних підприємців сприяла капіталістичній модернізації промисловості й аграрного сектору регіону.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані дослідниками при підготовці узагальнювальних праць з історії підприємництва, підручників і навчальних посібників з історії України, історії Поділля, науково-довідкових і енциклопедичних видань тощо. Фактичний матеріал дисертації сприятиме ґрунтовній розробці нормативних і спеціальних курсів «Історія України нового часу», «Історичне краєзнавство», «Економічна історія України» та ін. Основні положення і матеріали дисертації впроваджувалися автором у лекційних курсах та на семінарських заняттях у Департаменті спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення ДФС України (м. Хмельницький).

Апробація результатів. Основні положення і висновки дослідження були оприлюднені на 11 наукових форумах: міжнародній науково-практичній конференції «Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури» (Хмельницький, 2011), міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2015), XIII і XIV Подільських

історико-краєзнавчих конференціях (Кам'янець-Подільський, 2010; 2014), V всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю» (Хмельницький, 2015), Всеукраїнській науковій конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (Дніпропетровськ, 2014), звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2009–2012, 2016).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 8 публікаціях, з них 5 опубліковано у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, та 1 – у закордонному.

Структура дисертаційної роботи визначена метою, завданнями та характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, списку використаних джерел і літератури (425 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 305 сторінок, із них 174 – основний текст.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографію проблеми умовно поділено на три періоди: перший, остання третина XIX – перші десятиріччя XX ст.; другий, 1920–1980 рр.; третій, 1991–2015 рр.

У першому періоді виділяються праці сучасників доби капіталістичної модернізації. У 1870 р. економічний оглядач Алексєєв відзначив участь іноземного капіталу в акційних товариствах цукроварної промисловості: «Останнім часом виразно прокинулося змагання до утворення товариств і акційних компаній, щоб виробляти цукор. Це змагання надто помітно на Київщині та на Поділлі, де від 1865 р. склалося близько 12 товариств і акційних товариств» [263, с. 212].

Розвиток ремісничої та фабричної промисловості в Україні в 60–70-х рр. XIX ст. досліджував С. Подолинський, який відзначав переважання «москвінів, ляхів, німців або жидів» над місцевими ремісниками; значно вищий соціальний статус німців, які зазвичай працювали машиністами, чавунниками, годинникарями та ін. і повсякчас відчували підтримку своїх співгромадян, що заважало українцям і полякам стати лідерами ремісничого виробництва [361, с. 66-68]. Він також засвідчив, що в середині 1870-х рр. на Поділлі функціонувало 78 текстильних фабрик, де працювало 777 осіб, і було вироблено сукна вартістю 378471 руб., що забезпечило третє місце після Чернігівської та Київської губерній [361, с. 107], але не вказав власників сукнарських виробництв. Дослідник вказав на важливу роль в економіці Правобережжя харчової промисловості, кількох паперових фабрик, чавуноливарних і машинобудівних заводів [361, с. 134-139].

Крім того, С. Подолинський відзначив динамічний розвиток у другій половині 70-х рр. XIX ст. цукроварень Поділля – 33 цукрових і 4 рафінадних заводів, де працювало 11,3 тис. осіб, а вартість їх продукції становила 7,8

млн. руб., що було другим показником після Київській губернії [361, с. 124]. Керівні посади на цукроварнях, зокрема Степанівському цукровому заводі, за його даними, обіймали іноземці, поляки та євреї [361, с. 131-133], що підтверджувалося даними Подільського статистичного комітету: у 1883 р. на цукроварнях регіону 139 іноземців мали адміністративні й технічні посади, на винокурнях – 17 [146, с. 92]. Водночас службовці цього комітету схарактеризували розвиток суконного виробництва німецьких промисловців у м-ку Дунаївці на межі 70–80-х рр. XIX ст. відзначали участь австрійських і голландських підприємців у розробці покладів фосфоритів у Подільській губернії [146, с. 32-34; 146, с. 61-65].

Соціально-економічний розвиток адміністративного центру Подільської губернії наприкінці XIX ст. вивчав Ю. Сіцінський. Він з'ясував, що на початку 1890-х рр. у Кам'янці-Подільському мешкало 3 купці першої і 144 другої гільдії, 418 торгівців і 2860 ремісників, у складі яких були іноземці [389, с. 233]. Учений-економіст В. Зіва одним із перших проаналізував іноземні інвестиції в економіку Російської імперії, зокрема, визначив їх питому вагу в російських акціонерних товариствах напередодні Першої світової війни [311, с. 98].

У другому періоді (1920–1980-ті рр.) 20–30-х рр. П. Оль [358, с. 258; 357. с. 29]., Л. Евентов [405, с. 98] та інші автори [283, с. 20-29] продовжили досліджувати аналіз структури іноземних капіталів у Росії, але, на жаль, не досліджували структуру зарубіжних інвестицій в економіці Поділля. Поодинокі факти іноземного підприємництва в Подільській губернії описані у працях М. Слабченка. За його спостереженням, у першій третині XIX ст. «захожі російські чи єврейські купці-підприємці» започаткували на Поділлі міські фабрики: в Ольгополі – сукнар купець К. Іокиш, у Вінниці – Л. Поляк і Ю. Каппель, у Кам'янці-Подільському – капелюшник Кізявальтер і Бергман, у Могиліві – фабрикант люльок Тункель і Гольденштейн та ін. [390, с. 206-207]. Зауважимо, що дослідник мав рацію лише частково, оскільки К. Іокиш був підданим Габсбургів [295, с. 63], а прізвища інших вказували немісцеве

походження цих городян-господарників. П. Клименко зробив цілком обґрунтований висновок, що індустріально-промисловий розвиток Подільської губернії був підпорядкований чужонаціональним силам і стороннім осередкам [317, с. 1057].

В. Геринович проаналізував соціально-економічний розвиток Поділля від раннього нового часу до середини 1920-х років у другій частині своєї праці «Кам'янеччина». Він встановив, що в другій половині XIX ст. у поміщицьких господарствах регіону під керівництвом фахівців із Франції та Італії інтенсивно розвивалося прибуткове садівництво, городництво, було закладено основи шовківництва тощо [285, с. 93]. В. Геринович ввів до наукового обігу матеріали щоденника німецького текстильника А.К. Екснера, що дозволило йому докладно проаналізувати виробництво німецьких сукнарів-підприємців у м-ку Дунаївці, становленню якого сприяло виробництво вовни в поміщицьких господарствах регіону, великий ринок збуту готового сукна, новозбудовані виробничі приміщення й житлові будинки сукнарів, відносна дешевизна продуктів харчування тощо [285, с. 130-152]. Крім того, розвитку текстильних фабрик сприяло завезення в 1867 р. першої парової машини, яких у 1870-х рр. уже налічувалося 27, і загострення конкуренції з місцевим капіталом за контроль над текстильним виробництвом [285, с. 136]. В. Геринович довів, що Перша світова війна зумовила занепад текстильних та інших підприємств у цьому містечку, коли через побоювання наступу австрійських військ їх устаткування було евакуйоване, а згодом війська Петлюри конфіскували готові вироби і зруйнували декілька тутешніх фабрик [285, с. 137].

Власне господарську діяльність німецьких підприємців в Україні зокрема, їх участь у розвитку сукнарства на Поділлі описав В. Жирмунський [306, с. 152]. І. Бровер у монографії «Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали» продовжив дослідження ролі іноземних підприємців у формуванні промислових виробництв у Правобережній Україні. За його даними, у 1845 р. в Немирові

працювало 16 сукнярень і було вироблено продукції на 48 тис. руб., а на 55 дунаєвецьких фабриках виготовили сукна вартістю 155 тис. руб. [274, с. 46, 54]. Він також відстоював думку про «видатну роль» чужоземного капіталу в організації купецької промисловості в Україні після наполеонівських війн, зокрема вказав на участь іноземних купців в організації на Поділлі паперової фабрики, чинбарень, сукнярень і підприємств з виробництва капелюхів [274, с. 83]. Дослідник вказав, що іноземці були не лише організаторами промислових підприємств, але й орендарями поміщицьких: у 1848 р. вони орендували 16 із 18 орендованих цукроварень України [274, с. 84] Погоджуємося із його тезою, що «чужоземні капітали приносили з собою в Україну «дух заповзятості», якого бракувало українському купецтву. На його думку, «упривілейоване становище чужоземних підприємств, що скористувались цілою низки пільг», сприяло їх швидкому розвитку в Україні [274, с. 85].

Розвиток цукробурякової промисловості в Україні в пореформену добу проаналізував К. Воблий. На його переконання, пореформене тридцятиріччя стало добою промислового капіталізму, що «виливався в насаджуванні нових галузей виробництва, в появі великих, могутніх підприємств, збудованих на чужоземні капітали» [279, с. 70]. Дослідник відзначив активну участь в облаштуванні цукрових заводів Правобережної України нових династій іноземного походження (Беккер, Брендель, Бродські, Вандермейлен, Галанд, Гоффар, Допельмайєр, Енні, Ефруссі, Рау, Потоцькі, Родоконакі, Кіменс, фон-Каллір, Ярошинські та ін.), які активно діяли через акціонерні товариства [279, с. 127, 132]. Він спостеріг, що іноземні власники Соболівського цукрового заводу для отримання соку цукрових буряків використовували дифузори замість традиційних пресів, що суттєво підвищило продуктивність виробництва, і таким чином змогли компенсувати інвестовані кошти упродовж одного-трьох років [279, с. 135].

У працях О. Нестеренка 50–60-х рр. з історії розвитку промисловості в Україні в XIX – на початку XX ст. йдеться про стійке бажання іноземних

підприємців орендувати окремі виробництва в Подільській губернії: у 1840-х рр. із 36 цукроварень регіону «вісім перебувало в оренді, в тому числі шість – в оренді у іноземців, а два – у дворян [354, с. 335]. Т. Дерев'янкін з'ясував, що в 1819 р. австрійський підданий К. Іокіш був власником Бершадської мануфактури в Ольгополільському повіті, де працювало 13 майстрів і 50 селян з економії поміщика Мошинського [295, с. 63]. Він же вказав, що Поділля було одним із осередків проживання німців, які з 1829 р. селилися в м-ку Дунаївці [295, с. 55]. За спостереженням П. Риндзюнського, наприкінці XIX ст. більшість місцевих німецьких переселенців працювала на 55 суконних фабриках, де щорічно вироблялося продукції вартістю 150 тис. руб., фарбувальній, панчішній фабриці, миловарному, свічному та шкірообробному заводі, у двох каретних майстернях [383, с. 308-309]. Г. Хотюн підтвердив, що в пореформений період у м-ку Дунаївці діяло 47 суконних, 4 постригальні й фарбувальна фабрика, свічковий завод і дві каретні майстерні, що належали іноземцям [399, с. 239].

Радянський історик Л. Шепелев одним із перших проаналізував дві складові акціонерної статистики в Російській імперії – засновування акціонерних компаній і фінансові результати їх діяльності [400, с. 24-53; 401, с. 325], чим суттєво полегшив подальше вивчення участі іноземного капіталу в акціонерній формі організації великих капіталістичних підприємств. Зокрема, його колега А. Соловйова у монографії «Залізничний транспорт Росії у другій половині XIX ст.» зазначила, що спорудження мережі залізниць було важливим чинником промислової революції. Вона дослідила, що оптовий підряд на спорудження лінії Києво-Балтської залізниці (проходила через територію Поділля – П.Б.) виборола франко-бельгійська компанія, очолювана директором Генерального банку в Брюсселі бароном А. де Врієром, який мав зв'язки з міністром імператорського двору А. Адлербергом [392, с. 107; 254, с. 435].

Л. Мельник докладно проаналізував етапи технічного перевороту в Україні в XIX ст. і встановив, що в Дунаївцях у 1868 р. діяло 59 закладів із

561 робітником, у 1879 р. тут залишилося 51 підприємство з 503 робітниками, а в 1884 р. їх кількість зменшилася до 35, проте зросло число закладів фабричного типу до 12 (на останніх у той рік було вироблено сукна на 241 тис. руб.). До найбільших текстильних підприємств учений відніс такі: фабрику Ю. Крафта, де працював 21 робітник і вартість вироблено сукна становила 31 тис. руб.; фабрику братів Розенбаум – зайнято 46 робітників і вироблено продукції на 50,8 тис. руб.; фабрики В. Кінцле і Л. Глюка – на обох зайнято по 25 робітників, а вартість продукції на кожній із них – 24 тис. руб. [345, с.107-108]. Характерними ознаками розвитку сільськогогосподарського машинобудування в Україні він вважав їх створення переважно за рахунок іноземного капіталу шляхом трансформації механічних майстерень при складах сільськогосподарських машин у машинобудівельні підприємства [345, с. 196-197]. Автори колективної монографії з історії народного господарства відзначили низький рівень машинної техніки на суконних мануфактурах у м-ку Дунаївці, де машинне виробництво почало розвиватися лише в середині 1840-х рр. [342, с. 242].

Участь іноземних підприємців в економічному розвитку українських земель Російської імперії привертала увагу німецьких науковців Е. Єнни, К. Ліндемана, Г. Лайббрандта, К. Штумппа, Й. Маліновски, Г. Бонвеча, які проаналізували різні аспекти німецької колонізації в Російській імперії [324, с. 103].

Третій період (1991 – 2015 рр.) розпочався з утвердженням української державності, створенням сприятливих умов для об’єктивного аналізу проблеми. Упорядники довідника «Етнонаціональна структура українського суспільства» вкотре підтвердили, що основним ареалом розселення німців стали Волинь і Поділля [301, с. 132]. Демографічні процеси в колі поляків України пореформеної доби проаналізував І. Лісевич, який також відзначив роль польських землевласників та інтелігенції у розвитку промисловості та сільського господарства Наддніпрянщини [335, с. 79]. Етносоціальні процеси на Поділлі в 1861 – 1914 рр. стали предметом дослідження В. Малого, який

з’ясував, що «національний склад міського населення суттєво відрізнявся від сільського домінуючим становищем єврейського етносу, а також підвищенням значення росіян і поляків та зниженням українців щодо загальної національної структури» [341, с. 69].

О. Машкін дослідив місце і роль російського дворянства іноземного походження в промисловому житті України другої половини XIX – початку XX ст. [343, с. 83-91]. Він акцентував увагу на участі іноземців у соціально-економічному житті Південно-Західного краю, що в першій половині XIX ст. став одним із осередків розселення німців. Дослідник вказав, що з 1829 р. німці почали оселятися в Дунаївцях й освоїли терени всього Ушицького повіту, відзначив зацікавленість іноземців в оренді виробничих потужностей Поділля [344, с. 342].

А. Задорожнюк і О. Реєнт вказали на участь іноземних підприємців у промислових виробництвах міст і містечок Подільської губернії наприкінці XVIII – XIX ст. [308, с. 103, 144, 187]. Зокрема, вони відзначили діяльність власника чавуноливарного механічного заводу в Кам’янці-Подільському Ф. Крамма, перебування якого у слюсарному цеху було «обов’язковою умовою для легального заняття в подільському місті виробничою діяльністю» [308, с. 145]. Вивчення даних торгово-промислової статистики дозволило Т. Лазанській проаналізувати індустріальний розвиток України XIX ст. і процес формування торгово-промислової буржуазії, схарактеризувати національний склад останньої. Вона відзначила проникнення іноземного капіталу в харчову промисловість Правобережжя, що тривалий час була прерогативою місцевих підприємців. За її спостереженням, Тростянецький завод був одним із двох цукрових заводів Подільської губернії, що в останні роки XIX ст. контролювали іноземці, тоді як євреї – 14, росіяни – 8, поляки – 11 [325, с. 167].

І. Рибак відзначив недостатнє вивчення питання присутності іноземців на Поділлі, а досліджені архівні матеріали підтвердили висновки попередників про технічне відставання німецьких суконних фабрик у м-ку

Дунаївці [382, с. 48-49]. Це також виявив Б. Лановик [329, с. 465-466]. Участь іноземців в організації фабрично-заводського виробництва у цьому містечку фіксував А. Філінюк [397, с. 50-52]. І.Рибак вказав на участь вихідця з Моравії В. Дівішека в організації та відкритті в 1888 р. пивоварного заводу в Зінькові [380, с. 66-67].

Участь іноземного капіталу в новостворених акціонерних товариствах, що споруджували на території Подільської губернії цукрові заводи, дослідив Л. Раковський. Він вказав, що засновниками Грушевського товариства (1873) були французький підданий, одеський купець І-ї гільдії І. Буйсу, бельгійський підданий, московський купець І-ї гільдії Г. Ван дер Мейлен і швейцарець Ф. Енні [371, с. 78]. За його підрахунками, у 1873 р. в Київській і Подільській губерніях було створено 14 товариств, серед 60 засновників яких 17 були іноземцями, а в 14 випадках їх походження було не встановлено [371, с. 130].

І. Кулініч і Н. Кривець дослідили участь німецьких поселенців у економічному розвитку Подільської губернії, де наприкінці XIX ст. вони володіли 24920 десятинами або 0,65% загальної площі земельних володінь (у Київській губернії ці цифри становили 33552 десятини і 0,72%) [323, с. 185, 181]. Г. Васильчук встановив, що на Поділлі особливого поширення набула оренда землі під плантації цукрових буряків, а деякі німецькі фірми, зокрема торговий дім «Раббетге і Гізеке», вирощували насіння, яке експортувалося до Німеччини або продавалося підприємцям у Росії [276, с. 186]. Він з’ясував, що на Волині, Поділлі, у Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях велика кількість німецьких підприємців володіла лісопильними заводами, у які вкладали значні капітали[276, с. 187]. Процес формування етносоціальної структури Правобережжя періоду «довгого XIX століття» дослідив Ю. Поліщук [364, с. 119–138], а М. Бармак проаналізував законодавчу базу підприємництва німецьких переселенців на українських землях Російської імперії [265, с. 52-54].

Іноземне землеволодіння у Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст. досліджувала І. Жиленкова [305, с. 151-160]. Вона з’ясувала, що вслід

за скасуванням у 1867 р. пільг для іноземних поселенців у Царстві Польському, їх поселення на Правобережжі стало помітнішим, а напередодні Першої світової війни їх чисельність у регіоні складала майже 300 тис. Осіб [305, с. 152, 153, 159]. Погоджуємося з тезою дослідниці, що «колоністи принесли певну користь тільки великим приватним власникам. Завдяки їм, маєтки останніх стали приносити більші прибутки, внаслідок чого зросла їх цінність», тоді як «вторгнення колоністів змусило селянські громади погодитися на розверстання угідь на цілковито невигідних умовах» [305, с. 155].

О. Реєнт і В. Шевченко підтвердили висновок, що лібералізацією податкового законодавства в 1860-х рр. було відкрито доступ до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення, як російсько-підданим, так і іноземцям, а також вказали, що принцип безстановості не був витриманий до кінця [374, с. 610]. Н. Романюк проаналізувала особливості становлення і розвитку сільського підприємництва в Правобережній Україні в 1861–1914 рр., зокрема відзначила участь іноземців у розвитку аграрної економіки Поділля [424, с. 19; 385, с. 113-127]. С. Єсюнін відзначив участь іноземних підприємців в економічному розвитку 12 офіційних міст Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. [303, с. 115-119].

О. Макарова з’ясувала, що напередодні Першої світової війни землеволодіння іноземних підданих, ворожих до Російської імперії країн, складало на Поділлі 24141,87 дес. землі, 68,7% (16586,31 дес.) з якої належало австрійським підданим, а її найбільша частина була у Вінницькому повіті – 7898,89 дес., що фактично була власністю графа Р. Потоцького [339, с. 219]. Л. Жванко розглянула правовий статус німецьких колоністів у роки Першої світової війни [304, с. 190-197].

Історія німецьких колоній Правобережної України була в центрі уваги сучасних німецьких дослідників Д. Нойтатца і В. Дізендорфа [356, с. 57-65; 126. с. 374]. Останній виявив, що в 1910 р. серед інших жителів Дунаївців німців нараховувалося 1271 особа (9,8% населення), що ставило це містечко

на друге місце серед міст Південно-Західного краю за числом німецького населення після Києва –16635 (3,4%) [126. с. 379]. Л. Райнер визначив, що історичні міста й промислові поселення Наддніпрянщини приваблювали десятки тисяч людей і сформували специфічне середовище для виникнення і розгортання підприємництва, а підприємці за своїм складом були поліетнічною спільнотою і лише частиною міської еліти [370. с. 42]. Він також з'ясував, що іноземні підприємці здебільшого не були російськими підданими [370. с. 153].

Французький історик Д. Бовуа визначив найголовніші причини колонізаційного напливу на Правобережжя: по-перше, польська система землеволодіння, що «відчувала потребу в чужинцях, а ще більше – в євреях, аби протистояти російському наступові»; по-друге, масова вирубка лісів, коли «продавши великі ділянки лісу, землевласники часто передавали ці землі в оренду колоністам як орні» [267. с. 291-292]. Він виявив, що перепис іноземців 1911 р. засвідчив їх «стабільну протягом 12 років масу в кількості 191 660 колоністів або технічних працівників», із яких на Поділлі проживало 4223 особи [267. с. 296].

Загострення національного питання в Російській імперії в роки Першої світової війни дослідив у своїй монографії американський учений Е. Лор. Він стверджував, що спроба його вирішення перетворилася у масштабну кампанію проти іонаціональних елементів, представники яких стали для царського режиму небезпечним «внутрішнім ворогом», до яких широко застосовувалися висилання, інтернування, конфіскація майна. Проведення цієї кампанії стало наслідком нового розуміння війни як протистояння громадян країн, що воювали [337. с. 195-203].

Історія іноземного підприємництва в окремих регіонах Російської імперії привертала увагу й російських дослідників. В. Бовикін указав на внесок французьких підприємців-іммігрантів у становлення в 60-ті – першій половині 70-х рр. цукробурякової промисловості, зокрема заснування чотирьох цукрових заводів у Подільській губернії [270, с. 154]. Він вважав,

що «іноземне підприємництво і зарубіжні інвестиції відіграли важливу роль в економічному прогресі Росії, полегшило їй перші кроки на шляху індустріалізації і підштовхнуло до створення низки галузей», але їх значення «не було визначальним для економічного росту, вітчизняний капітал відігравав лікувальну роль у народногосподарській системі країни» [269, с. 31]. Участь представників німецького капіталу в економіці царської імперії на межі XIX–XX ст. проаналізувала О. Єрохіна, водночас А. Птіцин зосередив увагу на вивченні діяльності австро-угорських підприємців [300, с. 36-41; 368, с. 83-90]. Прояви репресивної політики російського уряду щодо підданих «центральних держав» у роки Першої світової війни аналізувалися С. Неліпович [352, с. 51-64] і І. Соболев [391, с. 121].

Отже, участь іноземних підприємців в економічному розвитку Подільської губернії в 1861 – 1917 рр. була предметом вивчення тогочасних науковців, які спостерігали за економічним розвитком українських земель у складі Російської імперії. Згодом радянські історики намагалися всебічно описати соціально-економічний розвиток пореформеної доби, досліджували їх різні аспекти в окремих регіонах Правобережної України, оцінюючи участь іноземних підприємців у процесах технічного перевороту в Україні, у становленні сільськогосподарського машинобудування, галузей харчової промисловості, сільського підприємництва та торгівлі.

Упродовж 1990-х – перших десятиріч 2000-х рр. українські й зарубіжні вчені продовжили дослідження шляхів формування торгово-промислової буржуазії в Україні, а також господарської діяльності іноземних підприємців. Сучасні дослідники з’ясували: по-перше, у другій половині XIX ст. відбувалася адаптація іноземних підприємців до умов життя й господарювання на теренах Правобережної України; по-друге, завдяки зацікавленості та наявним капіталам вони налагодили ефективну виробничу діяльність і стали активним суб’єктом процесів оновлення Російської імперії. Разом з тим, історіографічний огляд досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що роль і місце іноземних підприємців в економічній

модернізації на території Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. спеціально не вивчалися у вітчизняній і зарубіжній історіографії, що відкриває можливості для дослідницької ініціативи автора дисертації.

1.2. Характеристика та структура джерельної бази

За своїм типом використані в дисертаційному дослідженні джерела поділяються на три групи: писемні (зберігаються в архівах і бібліотеках), зображальні з фондів музеїв і приватних колекцій (картографічні матеріали, фотографії, поштові листівки, книжкові ілюстрації) і речові (споруди колишніх промислових підприємств, виробничі інструменти тощо). Останні дві групи джерел залучалися de visu – були оглянуті та візуально-аналітично обстежені.

У складі групи писемних джерел, на яких базується детальне вивчення іноземного підприємництва на території Подільської губернії, було виділено два основних комплекси: 1) документи і матеріали, що були результатом адміністративної, господарської, інтелектуальної діяльності іноземних підприємців (джерела походили із середовища їх соціуму); 2) матеріали зовнішнього (відносно до соціуму іноземних меншин) походження.

До першого комплексу відносяться матеріали діяльності підприємств (статути, каталоги, господарська документація); мемуари, спогади та епістолярії іноземних підприємців та інших членів їх громади; документи особистих послужних списків підприємців. До документів іншого комплексу, що чисельно переважають у дослідженні, відносяться матеріали органів опіки (Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державного майна та ін.); загальноросійське і колоністське законодавство; діловодство господарських структур і органів державного управління, що здійснювали моніторинг розвитку колоній; судово-слідчі матеріали; статистичні матеріали (промислова статистика, фабричні переписи, регіональна статистика); спогади і листування державних діячів, записки оглядачів та ін.

Поєднання матеріалів цих двох масивів писемних джерел, кожний із яких різниться ракурсом, оцінкою й дистанцією представлення іноземного підприємництва, дозволило уникнути дискретності аналізу та всебічно розглянути явища, які є предметом нашої уваги. Зауважимо, що ступінь важливості та інформативності джерел не залежить від їх групової приналежності.

Вивчення законодавчих актів, що складали загальноросійську і колоніальну законодавчу бази, мало принципове значення для розуміння нашої проблеми. Для відбору законодавчих актів автор проаналізував три видання «Свода законов Российской империи», окремі збірники «Собрания узаконений» (1914–1917) та збірники законодавчих актів, укладені за проблемним і географічним принципами. Були використані: 1) основні законодавчі акти загального законодавства; 2) спеціальні законоположення (укази імператора, положення Кабінету міністрів, ухвали Державної Ради), що згодом стали частиною загального законодавства й уточнювали, розширювали і доповнювали його як примітки до відповідних статей законів; 3) сепаратне законодавство (однотипні за змістом документи) щодо умови діяльності в Російській імперії кожного акціонерного товариства, яке розглядала рада міністрів і затверджував імператор; 4) серія постанов «надзвичайного законодавства», що позбавляла майнових та інших прав громадян Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини в роки Першої світової війни.

Законодавче регулювання іноземного підприємництва включало два аспекти: становище іноземців і становище іноземних підприємств, що фактично збігалося з російським законодавством: на компанії поширювалися всі законоположення, що стосувалися прав іноземних підданих у Росії, а всі перші параграфи «умов діяльності» мали посилання на відповідні статті загального законодавства іноземних підданих [253, с. 224-225]. До скасування кріпосного права іноземці мали статус «іноземного гостя», не могли вільно займатися торгівлею і промисловістю в Російській імперії. Зміну політики

уряду щодо вітчизняного й іноземного підприємництва знаменували закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р., що вводили принцип безстанового та рівного права російських та іноземних підданих. І лише з прийняттям нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. право займатися торгівлею та промисловістю перестало залежати від обов'язкової належності до купецького стану [182, с. 46-65].

Статут про промисловість 1892 р. віддзеркалив зміни правового становища іноземних підприємців, які отримав майже повну свободу для заняття торгівлею і промисловістю в Російській імперії. Зокрема, згідно зі ст.177 іноземцям дозволялося «засновувати фабрики і заводи без вступу у підданство», а також «отримувати права на привілеї» (патент на винахід з усіма пільгами – П.Б.) [184, с. 356]. Ст.830 Законів про статки дозволяла іноземцям набувати «як через купівлю, так і у спадщину, за заповітами, дарчими записами, відводами від казни та ін. всіляке рухоме і нерухоме майно [185, с. 589]. У питаннях оподаткування, взаємин з установами, організаціями і приватними особами іноземні піддані не виокремлювалися як особлива категорія й підкорялися загальним законам імперії [186, с. 359-360].

«Положення про компанії на акціях» від 6 грудня 1836 р. визначало порядок заснування акціонерних товариств у Росії як для російських, так і для іноземних підданих. Практикувалася дозвільна система їх заснування [171, с.]. Головним документом діловодства й установчим документом акціонерної компанії був її статут. Розглянутий проект із висновком міністра вносився на розгляд до Кабінету Міністрів чи в Державну Раду. Після прийняття рішення про відкриття компанії цими органами державної влади статут затверджувався імператором, що робили їх сепаратними законодавчими актами [286, с. 135].

У період з 1863 по 1904 рр. Росія підписала кілька конвенцій і угод про взаємне визнання й обмеження прав акціонерних товариств із 10 країнами, зокрема з Францією, Бельгією, Німеччиною, Північноамериканськими штатами і Великобританією. Унаслідок цього іноземні кампанії в Росії, як і

російські за кордоном, користувалися правом судового захисту, але ці угоди не давали права займатися підприємницькою діяльністю без особливого дозволу російського уряду [170, с. 1-2; 403, с. 359-360].

На призупинення поселення німецьких колоністів на заході імперії був спрямований іменний указ 14 березня 1887 р., який діяв без змін до Першої світової війни. Іноземні піддані не могли володіти нерухомістю, як і користуватися нею, поза портовими і міськими поселеннями в 10 губерніях Царства Польського й 11 західних губерніях Росії [181, с. 1035].

У роки Першої світової війни різко змінилося ставлення уряду до підданих ворожих країн, з якими Росія знаходилася в стані війни. З'явилася серія постанов схожого змісту, які утворили групу документів надзвичайного законодавства [187, с. 176]. З середини 1915 р. уряд брав на себе повноваження ліквідовувати торгові й промислові підприємства, які належали громадянам ворожих країн, незалежно від того, діяли вони за німецьким чи російським статутом [188, с. 1113, 1609]. Водночас, надзвичайне законодавство щодо російських підданих, колишніх громадян Німеччини та Австро-Угорщини, передбачало винятки для осіб, які прийняли російське громадянство до 1914 р. чи перебували в ньому від народження, довели своє слов'янське походження, мали хоча б одного родича, який брав участь у бойових діях російської армії чи флоту [188, с. 2749].

Діловодні матеріали окремих господарських структур, органів державного управління, що здійснювали нагляд за іноземними підданими та іноземними підприємствами, відкрили широкий діапазон можливостей для дослідження окресленої проблеми. Ці документи зберігаються у ЦДІАУ й Держархіві Хмельницької області. Зокрема, у документах Кам'янецької ремісничої управи (ф.307) останнього містяться дані про навчання іноземців у цехових закладах, видачу їм ремісничих свідоцтв, зарахування окремих іноземних майстрів і членів їх родин у цехи на термін дії паспорта. Вони засвідчують, що належність виробника до одного з місцевих цехів була обов'язковою умовою для легального заняття в містах і містечках Подільської

губернії виробничою діяльністю. Для реконструкції розвитку іноземного підприємництва в містах і містечках регіону важливими є документи цього фонду про нелегальне промислове виробництво майстрів з Австрійської імперії, а також продаж ними своїх виробів на території губернії.

У фонді Кам'янець-Подільського нотаріуса (ф.113) зберігаються документи про оформлення в листопаді 1894 р. проскурівським нотаріусом К. Колоковим позики власником Зіньківського пивоварного заводу австрійським підданим В. Дивишеком на суму 7 тис. руб. сріблом у почесного громадянина м. Проскурів Я. Гершковича (Я. Маранца) під заставу заводу і 30 соток землі. Наведений у матеріалах справи опис виробничих будинків (солодовня, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник та ін.), водогону, парової сушарки, земельної ділянки дозволяє реконструювати організацію виробничого процесу на цьому підприємстві.

Документи про участь іноземців в економічному житті Подільської губернії представлені у фондах ЦДІАУК. Найбільш інформативними з-поміж них є матеріали канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф.442), Подільського губернського магістрату (ф.951), Подільського губернського управління державного майна (ф.490), Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф.715) та ін. Так, свідчення про стан німецької промисловості періоду Першої світової війни на території, підзвітній нагляду Київського фабричного інспектора (відав підприємствами Подільської губернії), збереглися у фонді Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст. У його структурі діяв «Заводський відділ», у якому зібрані свідчення про промислові підприємства. Матеріали фонду відповідають основному завданню комітету – надання всебічної допомоги армії. Найбільший інтерес викликають доповіді співробітників комітету, листування з акціонерними товариствами, приватне листування співробітників відділу щодо переселення німецьких колоністів тощо.

У відділі рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка виявлено й опрацьовано

статути цукрових заводів Подільської губернії, в яких вказані іноземці-засновники: Товариство цукрового і рафінадного заводу «Левада» – німецький підданий В. Рау, австрієць М. фон Каллір [228, с. 1], Товариство Вишеольчедаєвського цукрового заводу – швейцарець Ю. Кронгельман [229, с. 1], Гоноровський цукровий і рафінадний завод – Л. Брендель [230, с. 1], Товариство цукрового заводу «Корделевка» – В. Рау [231, с. 1] та ін.

Використання судово-слідчих матеріалів сприяло вивченню ролі іноземного капіталу в діяльності торгово-промислової буржуазії на території краю. Зокрема, матеріали ЦДІАУК із фонду Прокурора Київської судової палати (ф.317) дозволяють простежити процедуру накладання арешту на капітали австро-угорських і німецьких фінансових установ і фірм, конфіскування усіх коштів із поточних рахунків і банківських скриньок, процес закриття (ліквідації) в 1914 р. і секвестрування в 1915 р. підприємств німецьких і австро-угорських фірм. Матеріали ДАХмО (ф.227) особливої комісії Подільської губернії з розгляду прохань німецьких і турецьких підданих містять імена іноземних підприємців, які проживали на території Подільської губернії, склад родин, професії, характер господарської діяльності впродовж перших років війни і зафіксували характер обмежувальних заходів щодо окремих з них, застосованих відповідно до ліквідаційного законодавства воєнного часу [333, с. 335-339].

У дослідженні використано статистичні матеріали, у яких фіксувалася чисельність іноземців у краї, їх участь у промисловості, торгівлі й сільському господарстві. Із 1858 р. на зміну ревізіям прийшов адміністративно-поліцейський облік (обчислення) населення, в основу якого було покладено дані поліцейських списків. Було проведено три масштабні адміністративно-поліцейські обрахунки населення: у 1858, 1863 і 1885 рр. Поточний облік руху населення (народження, смерть, шлюби) здійснювало духовенство [315, с. 23].

Статистичні дані про чисельність населення подавалися у щорічних звітах губернаторів, що з середини 1860-х рр. оформляли як додатки до

видань губернського статистичного комітету. Достовірність звітів губернаторів була поставлена під сумнів уже наприкінці XIX ст., хоча вони «були головним джерелом загального обліку населення після ревізій» [360, с. 306-309]. Було виявлено, що дані цих звітів формували основу офіційної статистики 1882–1886 рр., опублікованої у 1884–1890 рр. [360, с. 308-309].

Динаміку змін чисельності іноземців у складі населення губернії фіксували щорічні статистичні огляди Подільської губернії, укладені службовцями губернського статистичного комітету, видання яких було започатковано 1862 р. [155, с. 49; 156, с. 43]. Огріхи цих видань бачив навіть їх упорядник О. Дем'яненко: «Усякому знайомому з недоліками методів збору статистичних даних, зі складнощами дійти істини… не здасться дивним, якщо скажу, що в пропонованих свідченнях (напр., про народонаселення, про скотарство, про посіви і врожай хліба) не треба вбачати повної точності… для нас важливо вже те, що зібрані цифри будуть хоч приблизно вірні» [156, с. 68]. Укладачі збірки про Подільську губернію (1882 р.) у примітці щодо загальної кількості городян у 1881 р. також зазначали, що «ці відомості не можуть бути цілком вірними, так як вони ґрунтуються на старих даних із додаванням лише природного приросту» [145, с. 151]. Недоліки тогочасної демографічної статистики зумовили розбіжність інформації щодо загальної кількості населення в краї у 1863 р. у 32518 осіб (1,7%): за даними видання губернського статистичного комітету – 1836382 осіб, а за даними демографа А. Рашина – понад 1868900 [372, с. 28]. Причинами таких прогалин у статистичних даних був недосконалий механізм російської демографічної статистики [341, с. 41].

Інформація щодо економічного розвитку міст, зокрема чисельності їх населення, станового поділу, розташованих у них фабрик і заводів, торгівлі та ін., віддзеркалена в матеріалах збірки «Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861–1862 рр.». У торгово-промисловому адресі-календарі «Вся Росія» за 1897 р. вміщена інформація про фабрики й заводи, торгово-промислові підприємства в містах і повітах губерній Росії. Найбільш

інформативним для нас є другий розділ, який містить огляд Подільської губернії за 1894 р. У ньому йшлося, що фабрично-заводська діяльність у губернії за останні тридцять років розвивалася активно, насамперед цукроваріння і борошномельна галузь; зафіксовані імена власників, кількість фабрик і заводів у регіоні [106, с. 1614]. Так, у містечку Дунаївці були названі: ватні фабрики Б. Бергера (3 машини) і К. Кінцле (14 машин, 14 робітників), винокурний завод Б. Скібневського (1275440°), млин Б. Гершковича, слюсарно-ливарний завод Г. Лельбаха (12 робітників) і суконні фабрики А. Блейха (25 робітників), Г. Блейха (21 робітник), А. Вальтера (15 робітників), В. Вальтера (3 машини, 8 верстатів, 10 робітників), Ф. Вальтера (3 машини, 5 верстатів), А. Вейцмана (5 машин, 5 верстатів, 12 робітників), А. Вінкельмана (5 верстатів, 3 машини), Б. Журбіцького (6 верстатів), А. Кінцле (13 верстатів, 13 робітників), В. Кінцле (3 фабрики, 80 робітників) та ін., заклади торгівлі – дві аптеки Е. Длужневського, бакалії Г. Герасимовича, Р. Гіндиха, Я. Лівщиця, галантереї Ч. Глузмана, М. Флейшмана, склади деревини М. Коренмана, З. Лехтмана, магазини мануфактури Р. Глікмана, Б. Зака, А. Кантора, Ш. Клінгера, Я. Лівшица, Б. Перельмутера, магазин машинного приладдя І. Клігмана, транспортна контора Російського товариства страхування і транспорту, магазин чаю і цукру Я.Лівшиця, склад вовни Б. Зака, Д. Манделя, Б. Перельмутера, К. Перельмутера та ін. [106, с. 1643].

Інформація про виробничу діяльність іноземних підприємців у регіоні є в матеріалах першого загального перепису населення 1897 р. [140, с. 248]. Деякі статистичні видання із соціально-економічними показниками поселень губернії були видані в 1920-х рр. [118, с. 161; 164, с. 57] Ці збірники базувалися на цифровому матеріалі, зібраному переважно наприкінці XIX ст., а від видань попередніх десятиріч їх відрізняла більша увага до питань професійного складу населення, розвитку промисловості тощо.

Встановленню існування промислових підприємства, що перебували у власності іноземців на фабричному етапі процесу індустріалізації, допомогла

промислова статистика. Збірники укладали департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів на підставі переписів, що проводилися з кінця XIX ст. і періодично повторювалися. Роль цих обстежень полягала не лише у вивченні діяльності підприємств, але й у виробленні перспективної політики. В окремих збірниках фабричної статистики міститься інформація про кількість найманих робітників, механізми, що використовувалися, тип двигунів, їх потужність, об'єм і вартість сировини і палива, витрати на заробітну плату, продуктивність виробництв [162, с. 753; 163, с. 456; 165, с. 342].

Важливим джерелом для вивчення іноземного підприємництва є збірка «Список фабрик і заводів Європейської Росії» (1903), укладена за матеріалами промислового перепису 1900 р. Її дані достатньо репрезентативні, оскільки містять інформацію про всі цензові заклади Європейської Росії (мали понад 16 робітників чи механічний двигун). Крім того, матеріали збірки охоплювали початок 1900-х рр. – період, якому передував бурхливий економічний підйом, що викликав значні зміни в соціальній структурі населення; мали дані про станову приналежність (громадянство) фабрикантів, розміри підприємств та їх місце в галузевій структурі, географічне розташування, зокрема про власників і вироблену продукцію 26 суконних фабрик Дунаївців [151, с. 838].

Зауважимо, що через складність збору, опрацювання й систематизації свідчень збірники фабрично-заводської статистики не завжди вирізняються повнотою інформації, що не виключає об'єктивності представлених у них матеріалів. Труднощі в аналізі наведених у них статистичних даних виникли через різноплановість свідчень про результати діяльності підприємств. Так, продуктивність борошномельних виробництв могла бути представлена трьома показниками: кількістю переробленої сировини, об'ємами виробництва, вартістю реалізованої продукції.

Різні статистичні матеріали друкувалися в спеціальних виданнях громадських організацій. Зокрема, цінними для дослідження цукрової

промисловості Поділля є «Ежегодники по сахарной промышленности Российской империи». У них друкували списки цукрових заводів із зазначенням їх власників, перераховували головних фахівців, склад адміністрації, вказували їх громадянство, економічні й технічні показники підприємств, друкували тезові звіти товариств. Водночас, Рада з'їзду представників промисловості і торгівлі підготувала декілька збірників акціонерних товариств, у яких також міститься інформація про діяльність іноземних підприємців [93, с. 504; 94, с. 567; 95, с. 657].

Достатньо повними і достовірними є регіональні збірники статистичних матеріалів. Так, детальний аналіз економічного розвитку краю зі щорічних оглядів Подільської губернії, починаючи з 1862 р., друкували в друкарні подільського правління як додаток до губернських звітів. Їх матеріали дають можливість простежити динаміку економічного розвитку подільських міст і містечок вказаного періоду, з'ясувати чисельність іноземців у складі населення Подільської губернії [155, с. 54; 156, с. 37].

Статистичні відомості про міські поселення Подільської губернії вміщені в збірнику «Міські поселення Російської імперії. Подільська губернія», де йдеться про 17 міст і 123 містечка краю [107, с. 131]. Історико-статистичні описи майже усіх міст і містечок регіону друкувалися в 60–70-х рр. XIX ст. на шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей». Важливу роль у публікації таких описів населених пунктів регіону відіграв священик М. Орловський, який з-поміж іншого подав у них інформацію про стан ремісничих і фабрично-заводських підприємств та соціально-етнічний склад населення.

Окремі соціально-економічні відомості містять видання Подільського статистичного комітету 1880-х рр. [144, с. 102]. Тоді ж В. Гульдман зробив вдалу спробу узагальнити географічну й статистичну інформацію про Подільську губернію: подав свідчення про етносоціальний склад населення, заняття міщан і селян, торгівлю, а також проаналізував економіку повітів губернії та соціально-економічний стан містечок регіону [108, с. 399].

Статистичні відомості про чисельність населених пунктів Подільської губернії на початку ХХ ст. зібрав А. Крилов у праці «Населені місця Подільської губернії» [122, с. 547]. Коротка характеристика кожного населеного пункту інформувала про чисельність мешканців, станову належність або соціальний статус поселення, наявність значних підприємств, культових споруд тощо.

Найбільші фабрично-заводські підприємства губернії кінця XIX – початку ХХ ст., зокрема й іноземних власників, фіксують «Подольские адрес-календари» [109, с. 341; 110, с. 260; 121, с. 245]. Здебільшого в них є відомості про місце розташування підприємства, про управителя, час заснування закладу й кількість виробленої продукції. У виданні за 1904 р., наприклад, вказувалося, що на пивоварному заводі В. Дивішека 1902 р. працювало 35 робітників, середньорічний заробіток яких складав 126 рублів[121, с. 245]. А в «Памятной книжке Подольської губернії на 1911 г.» вказувалася вартість щорічної готової продукції цього підприємства – 90 тис. руб. [138, с. 282].

Серед використаних матеріалів важливе місце посідають джерела особистого походження: мемуари та епістолярні матеріали. Використані щоденники сучасників акціонування цукроварень Правобережної України, польських землевласників З. Котюжинського, Т. Бобровського. Зокрема, останній у спогадах наголошував, що створення пайових товариств у цукробуряковій галузі свідчило, що «така форма складання капіталу для нашого грошового ринку найпридатніша» [262, с. 31]. Швидке поширення акційної форми підприємств цукробурякової промисловості відзначав інший автор.

Результатом традиційної саморефлексії німецької громади стали мемуари підприємців цієї етнічної групи, у колі яких завдяки високому рівню їх освіченості ведення щоденників чи написання мемуарів було досить поширеним явищем. Ці твори мемуарного характеру зазвичай включали опис поточних подій і повсякденного життя, але мали цінний матеріал для

реконструкції контексту розвитку господарства та підприємництва колоністів, інформацію для окремих мікроісторичних досліджень. У середовищі німецьких колоністів м-ка Дунаївці був створений щоденник Освальда Екснера [285, с. 134-137]. Його автор був добре обізнаний з історією розвитку місцевих текстильних підприємств у середині – другій половині XIX ст. За свідченнями О. Екснера, влітку 1829 р. текстильники з м. Озарків Ленчицького повіту Великопольщі Карл Екснер і Вільгельм Розенбавм познайомилися у Варшаві з відставним генералом В. Красінським, який зробив їм вигідну пропозицію – переїхати на Поділля для організації текстильного виробництва. Побоюючись початку польського національного повстання, німецькі ткалі разом зі сім'ями, верстатами та іншим майном невдовзі дісталися нового місця та оселилися в ратуші подільського містечка, де також розмістили текстильну фабрику. Німецький підприємець зазначав, що наступне переселення німецьких сукнарів із Познанщини та Пруссії, заснування ними текстильних фабрик сприяло піднесенню подільського містечка, де з'явилися три вулиці з новими фабриками та житловими будинками, і зростанню статків його власника [285, с. 134-136].

Автор щоденника відтворив організацію виробництва на текстильних фабриках Дунаївців. Зазначалося, що сировиною слугувала вовна мериносів, що купувалася у поміщиків Поділля, Полтавщини, Харківщини, у Криму, а також доставлялася з Австралії та Іспанії, у той час як барвники індиго та кошенілі – з Мексики або купувалися на ринках Бердичева чи Славути. Німецький підприємець вказував, що в 1840-х рр. була започаткована машинна стрижка овець, у 1867 р. із Бельгії було завезено першу парову машину, кількість яких у 1870-х рр. зросла до 27, а в 1849 р. німецькі сукнарі викупили в нового власника містечка поміщика В. Скібневського всі виробничі приміщення фабрик і житлові будинки [285, с. 136].

Крім того, німецький підприємець зазначав, що в 1870-х рр. представники єврейського капіталу Кантор, Глюкман, Перельмутер зробили спробу захопити деякі виробництва німецьких власників, скориставшись їх

фінансовими труднощами, а з метою зниження собівартості продукції власники фабрик вдавалися до раціоналізації виробництва, посилювали експлуатацію робітників, що зумовило загострення конфлікту з роботодавцями [285, с. 137]. Заслуговує на увагу спостереження автора щоденника, що прокладення лінії залізниці Проскурів – Кам'янець на відстані 17 км від Дунаївців завдало важкого удару місцевій промисловості. Таке рішення було зумовлено тим, що німецькі фабриканти не змогли дати більшого хабара чиновникам, ніж власники цукрових заводів [285, с. 137]. На жаль, в архівосховищах України не було виявлено інших подібних матеріалів, створених у середовищі німецьких колоністів містечка Дунаївці.

Було використано комплекс епістоляріїв співробітників відділу допомоги населенню, постраждалому від війни, із фонду Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф.715) ЦДІАУК. У цих листах міститься інформація про важкі умови прці німецьких підприємців і колоністів, яких на початку 1916 р. виселяли з прифронтової смуги, до якої відносилися окремі повіти Подільської губернії.

Важливу інформацію про розвиток іноземного підприємництва в Подільській губернії отримано з періодичної преси. Зокрема, використано огляди економічного розвитку краю з газети «Экономическая жизнь Подолии», що видавалася двічі на місяць Подільським губернським земством на початку 1900-х рр. На його шпальтах була вміщена інформація про участь іноземних підприємців у видобуванні фосфоритів, що експортувалися до Австро-Угорщини [237, с. 23-27; 241, с. 23-26]. У журналі «Подольский хозяин» висвітлено процедуру секвестру заводу (складу-елеватора) цукрового насіння фірми «Раббатге і Гізеке. Вінниця» [232, с. 4-7]. Упродовж 1915 – 1916 рр. у додатках до газети «Подольские губернские ведомости» друкувалися іменні списки австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, які мешкали на території Подільської губернії і володіли тут різним майном [250, с. 67].

У дослідженні використано зображальні джерела із фондів музеїв і приватних колекцій (картографічні матеріали, малюнки, фотографії, поштові листівки, книжкові ілюстрації), що дозволять уточнити місцезнаходження окремих промислових підприємств і відтворити складові їх виробництва. Так, були проаналізовані малюнки Н. Орди зі зображенням міст, містечок і сільських поселень Подільської губернії – Бара, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Летичева та ін., поштові листівки 1890-х–початку 1900-х рр. із видами міст і містечок, окремих промислових (вальцовий млин купця Я. Солітермана в Брацлаві, цукровий завод і паровий млин С. Маранця в Проскурові, залізничний вокзал у Проскурові) і транспортних (пристань на р. Дністер у Могилів-Подільському, залізничний вокзал у Жмеринці, залізничний вокзал у Вінниці, забрукована вулиця Карантинна у Могилів-Подільському) об'єктів тощо. Чималий інформаційний потенціал мають фотографії цієї доби із зображенням промислових підприємств («Пивоварний завод Е. Юній. Кам'янець-Подільський», «Робітники чавуноливарного і механічного заводу Б. Ашкіназі. Проскурів», «Павільйон плодівництва сільськогосподарської виставки у Вінниці»), транспортних об'єктів, окремих типів місцевого населення та ін.

Досліджено речові джерела, зокрема споруди колишніх цукрових, пивоварних, чавуноливарних, механічних, текстильних заводів і фабрик у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові, Сатанові, Дунаївцях, Зінькові та ін., вальцювальних і водяних млинів у різних населених пунктах, а також виробничих верстатів та інструментів, що дозволило зрозуміти особливості виробництв іноземних підприємців.

Отже, опрацьований різноманітний за походженням, характером і змістом комплекс джерел є достатньо репрезентативним і забезпечує умови для розв'язання поставлених завдань. Водночас, для з'ясування окремих аспектів досліджуваної проблеми, зокрема визначення мотивації економічних мігрантів щодо заснування і відкриття власних виробництв на території Подільської губернії на початку 1900-х рр., а також визначення усіх

іноземних акціонерів-власників цукрових та інших промислових підприємств, потрібні додаткові пошукові зусилля.

1.3. Методологічні засади дослідження й термінологічний апарат

Методологічну основу дисертації становлять принципи наукового пізнання, історизму та об'єктивності. Принцип історизму дозволив з'ясувати процес розвитку іноземного підприємництва в Подільській губернії у 1861–1917 рр. Крім того, його було покладено в основу визначення впливу внутрішніх і зовнішніх чиників на розвиток соціально-економічних процесів на території Поділля.

Принцип об'єктивності реалізовано через комплексний аналіз та критику сукупності неопублікованих і опублікованих джерел щодо ролі іноземних підприємців у соціально-економічному розвитку Подільської губернії. Важливим є також неупереджене ставлення до іноземних колоністів і економічних мігрантів у регіоні в цей період. Принцип об'єктивності допоміг дослідити різні чинники, що вплинули на чисельність, географію розселення та міграційні процеси в колі іноземних економічних мігрантів, зміну політики російської влади щодо останніх. Принцип системності забезпечив розгляд підприємницької діяльність іноземців у регіоні як процес, що пов'язаний із певними закономірностями розвитку економіки України. З іншого боку, це дало можливість дослідити весь спектр і динаміку зв'язків між різними національними групами (іноземцями та місцевими мешканцями – українцями, росіянами, євреями, поляками) та суспільно-політичними процесами, які відбувалися в 1861–1917 рр. у Подільській губернії. Підприємницька діяльність іноземців у дисертації розглядається комплексно, що відповідає принципу системності. Критично оцінюючи висновки інших дослідників і сповідуючи принцип світоглядної толерантності, ми з повагою ставимося до думок, які не збігаються з узагальненнями та висновками дисертації. Принцип всебічності реалізовано в аналізі об'єкта через контекст його внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

У дослідженні автор користувався як загальнонауковими, так і спеціально-історичними методами. Загальнонаукові методи (порівняння, моделювання, логічний, узагальнення) дозволили проаналізувати синхронні процеси, вивчити рух історичних об’єктів у просторі. Загальнонаукові методи є логічною основою для вироблення спеціально-історичних методів.

При розв’язанні поставлених завдань були використані такі історичні методи дослідження: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, статистичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, компаративістський, синхронний, діахронний, термінологічного аналізу. Вони застосовувалися при дослідженні змін, що відбувалися в об’єктах у часі. Вибір методів обумовлений прагненням досягти максимальної неупередженості у вивченні предмета дослідження крізь призму конкретних історичних фактів. Це дозволило, з одного боку, проаналізувати питання, що відповідають меті та завданням дослідження з урахуванням введеного у науковий обіг нового фактичного матеріалу.

Застосування *проблемно-хронологічного методу* обумовило структуру роботи й дозволило виокремити в ній основні проблеми, визначити періодизацію іноземного підприємництва. Використання *історико-порівняльного методу* в аналізі історіографії теми дало можливість зіставити різні погляди дослідників щодо окресленої проблеми; критично проаналізувати та порівняти праці дослідників перших десятиріч ХХ ст., радянських вчених, сучасних вітчизняних і зарубіжних істориків; отримати додаткову інформацію про маловивчені історичні об’єкти. *Статистичний метод* був застосований для характеристики рівня розвитку іноземного підприємництва в регіоні, визначення динаміки коливання чисельності іноземних колоністів залежно від політики російського уряду, скорочення кількості іноземних підданих напередодні та в роки першої світової війни тощо.

Використання *порівняльно-історичного методу* дозволило простежити ставлення російської влади до іноземних колоністів та іноземних підприємців

регіону, специфіку й типові ознаки їх соціального середовища. *Історико-генетичний метод* дав змогу розкрити причинно-наслідкові зв'язки в розвитку досліджуваних явищ і процесів, а *історико-системний* – з'ясувати розвиток іноземного підприємництва як сукупність подій і явищ у їх цілісності та взаємозв'язку. Використання *біографічного методу* забезпечило встановлення ролі окремої особистості в розвитку як окремих підприємств, так і галузей промислового виробництва регіону.

Метод термінологічного аналізу використовувався при трактуванні найбільш вживаних у дисертації термінів: іноземні підприємці, іноземні колоністи, іноземні капіталовкладення, прикордонні території, городяни-господарники та ін. Так, *економічними мігрантами* в південно-західних губерніях Російської імперії була соціальна група іноземних підприємців, представники якої долали кордони, вступали в контакт з чужим простором, де діяли невідомі їм культурні стереотипи, і необхідно було визначитися з новою для себе ідентичністю та розпочинати свою господарську діяльність. *Іноземними підприємцями* в Росії доби індустріалізації вважають людей різного соціального й етнорелігійного походження, які здебільшого не були її громадянами, належали до середнього прошарку, орієнтованого на виробництво й торгівлю; у рамках легальної економічної діяльності та з використанням індивідуальних інтелектуальних і фінансових ресурсів та оплачуваної найманої робочої сили вони прагнули отримати економічну вигоду і вирізнялися стилем життя, структурованим з погляду норм, символів і культурних традицій.

Отже, системне використання різноманітних способів теоретичного пошуку дає можливість висвітлювати різні аспекти даної теми, яка присвячена дослідженню місця і ролі іноземного підприємництва в соціально-економічному розвитку Подільської губернії в 1861 – 1917 рр. Методологічна база дисертації сприяла реалізації її мети і завдань.

Висновки до І розділу

Участь іноземних підприємців в економічному розвитку Подільської губернії в 1861 – 1917 рр. аналізувалася науковцями, які спостерігали за процесами модернізації у різних сферах суспільного життя. Історики міжвоєнного періоду і повоєнних десятиріч намагалися всебічно описати соціально-економічний розвиток в окремих регіонах Правобережної України, оцінюючи участь іноземних підприємців у процесах технічного перевороту, в становленні сільськогосподарського машинобудування, галузей харчової промисловості, сільського підприємництва та торгівлі.

Упродовж 1990-х – 2015 рр. українські й зарубіжні вчені на підставі різноманітних джерел дослідили шляхи формування торгово-промислової буржуазії в Україні, вивчали господарську діяльність іноземних підприємців на початку XX ст. Вони з'ясували: по-перше, у другій половині XIX ст. відбувалася адаптація іноземних підприємців до умов життя й господарювання на теренах Правобережної України; по-друге, завдяки зацікавленості у розвитку власного бізнесу, сформованим капіталам вони налагодили ефективну виробничу діяльність і стали активним суб'єктом процесів оновлення Російської імперії. Разом з тим, історіографічний огляд досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що роль і місце іноземних підприємців в економічній модернізації на території Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. не стали предметом вивчення істориків, а також не аналізувалися в працях краєзнавчого характеру.

Виявлені і опрацьовані різноманітні за характером і змістом джерела, що походили із середовища інозеиних підприємців , а також зовнішнього до їх соціуму походження (законодавчі акти, діловодні й статистичні матеріали та ін.), дозволили розв'язати поставлені завдання. Водночас, для з'ясування окремих аспектів досліджуваної проблеми, зокрема визначення мотивації економічних мігрантів щодо заснування і відкриття власних виробництв на початку 1900-х рр., а також визначення усіх іноземних акціонерів-власників

промислових підприємств, що працювали на території губернії, потрібні додаткові пошукові зусилля.

РОЗДІЛ ІІ. ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ І ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІНОЗЕМНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

2.1. Законодавче регулювання підприємницької діяльності іноземців, вплив ліквідаційних законів на іноземне підприємництво

Першими законодавчими документами, що регулювали економічну діяльність і соціальну практику іноземців в Росії, були монарші Маніфести Катерини ІІ [177, с. 313-316], що заклали основи іноземної колонізації й стали базою для подальшого вдосконалення її правового поля. Інший комплекс документів склали законодавчі акти, що мали спеціальний характер і мали за мету регулювати проблеми окремих поселень чи груп колоній. Вони створювалися за фактом прецеденту, як результат певних обставин і проблем, що викликали необхідність конкретизувати окремі положення Маніфестів.

На початку XIX ст. уряд змінив колонізаційну політику, дещо обмеживши прийом емігрантів. 20 лютого 1804 р. Олександр І затвердив нові правила прийому і поселення колоністів. Перевагу надавали заможним групам населення, забезпеченим і сімейним господарям, що займалися землеробством і сільськими ремеслами, які могли «слугувати добрим прикладом для селян» [183, с. 138-139].

Нова колонізаційна політика була продовжена в законі, ухваленому 25 лютого 1810 р. Згідно з ним колоністи, які бажали оселитися в Росії, остаточно були позбавлені фінансової підтримки з боку держави. Причиною цих нововведень були фінансові труднощі, пов’язані з веденням війн із наполеонівською Францією та її союзниками. З цього моменту всі витрати на поселення й улаштування лягали на самих емігрантів, що повністю перекрило шлях до Росії незаможним і бідним переселенцям. Винятком стали лише сукнарі та інші майстри, у навичках яких була потреба [179, с. 68-69].

Режим заохочення промислової діяльності, який практикував Олександр І, передбачав сприятливу митну політику (1810, 1819), організацію пільгових позик фабрикантам (1802, 1806, 1809), заходи щодо розширення соціальної бази підприємництва [366, с. 43-44]. Більшість із вищевказаних

законодавчих актів цього напряму не регламентувала розвиток колоніального підприємництва, але створювала сприятливе правове поле для розвитку промисловості загалом і опосередковано впливала на економічну діяльність іноземних підприємців. Економічне регулювання попечительських органів загалом відповідало заохочувальному характеру державної політики.

Гостра потреба промисловості імперії у новій генерації підприємців зумовила проведення «Гільдійської реформи», ухваленої 14 листопада 1824 р. Нововведення розширювали права купців 2-ї та 3-ї гільдій та допускали селян до заняття торгівлею без запису в гільдії [175, с. 588-613]. Представники нового покоління ділових людей, яке поступово формувалося з іноземних підданих, були самостійними в своїй діяльності, відносно незалежними від держави і розраховували лише на власні таланти, доводили свою здатність формувати, нарощувати й обертати капітали, що було важливою складовою їх успіху та конкурентоздатності в нових економічних умовах.

Спробою систематизації колоніального законодавства став «Статут про колонії» (1832), який об’єднав різноманітні за модулями права переселенців. У 1857 р. цей звід законів видано в новій, доповненій редакції. Колоністами визнавались іноземні поселенці, «поселені на казенних, чи приватних, чи набутих ними купівлею землях у вигляді землевласників, ремісників, у землеробському стані потрібні» [189, с. 20]. Статут закріпив повноправне місце колоністів в економіці країни, дозволяв вільно переходити в інші звання, набувати у приватну власність землі та інше майно, що відкривало додатковий простір для використання первісних капіталів, сформованих у руках окремих енергійних колоністів [189, с. 21, 68]. Влада свідомо відмовлялася від надмірної регламентації розвитку промисловості на територіях і за межами колоній, надаючи підприємцям свободу вибору найбільш оптимальних рішень, а також можливість діяти в межах загального промислового законодавства.

Інші категорії іноземних громадян, як і російські, у дореформений період не могли вільно займатися торгівлею і промисловістю на території Російської імперії. Закон зобов’язував перших записуватися в «іноземні гості»,

особливу форму громадянського стану, після набуття якої потенційний підприємець отримував право створювати, купувати і володіти фабриками, заводами і мануфактурами. За існуючим правилами, право займатися торгівлею і промисловістю іноземні піддані набували з особливого дозволу імператора в кожному конкретному випадку. Виняток становили лише ті, хто вже був відомий за кордоном «як знаний капіталіст чи умілий майстер». Але й після отримання дозволу іноземець не набував повної свободи дій, за ним невпинно слідкували урядові структури. «Іноземний гість» був обмежений низкою правил щодо умов торгівлі. Запроваджуючи законодавчим порядком обмеження і дріб'язкову регламентацію, держава разом з тим переслідувала й таку мету, як усунення конкуренції прибулих купців [282, с. 4-19].

Деякі обмеження для іноземців у Росії були узаконені в 1864 р., коли їх змушували приймати російське підданство [172, с. 107-110], і в 1866 р., коли над селянами і колоністами встановлювалося спільне управління [173, с. 34-37]. Деякі хвилювання серед німців викликав закон від 1 січня 1874 р. «Про загальну військову повинність», згідно з яким колоністів зобов'язували служити в російській армії [191, с. 1-2]. Утім, відміна цієї пільги не зупинила нових переселенців.

Різку зміну в політиці уряду відносно вітчизняного та іноземного підприємництва знаменували Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. Вони встановлювали принципи безстановості та рівності російських й іноземних підданих. Зокрема, Ст. 21 «Положення про збори за право торгівлі та інших промислів» встановлювала: «Свідоцтва як купецькі, так і промислові можуть бути видані особам обох статей російським підданим усіх станів та іноземцям» [192, с. 21]. Зауважимо, що ці важливі принципи підприємницької діяльності на практиці виконувалися не завжди. Лише нове «Положення про державний промисловий збір» (1898) остаточно відкинуло станові обмеження і право займатися торгівлею і промисловістю стало незалежним від приписки до купецького стану [282, с. 20-31].

Упродовж 1880-х рр.. уряд переглянув низку законів, що регулювали засади підприємницької діяльності. Так, до 1887 р. були «проведені докорінні зміни в розподілі змісту старого зводу торгових узаконеній» [402, с. 35]. У новому «Статуті про промисловість» (1892) суттєвих змін зазнало й фабрично-заводське законодавство, що відбило зміни правового становища іноземного підприємця, який набув майже повну свободу займатися торгівлею й промисловістю в Росії. Так, Ст. 177 Статуту дозволяла іноземцям «організовувати фабрики і заводи без вступу в підданство», а також «отримувати права на привілеї» (патент на винахід із подальшими пільгами – П.Б.). За винятком Ст. 265, у якій їх права на зайняття промисловістю нічим не обмежувалися, а власне вона була зумовлена воєнними міркуваннями і стояла на сторожі оборонних інтересів держави: «Власниками і утримувачами, а також управителями порохових заводів можуть бути лише російські піддані»[184 с. 18].

Згідно зі Ст. 183 «Торгового Статуту» іноземці прирівнювалися до російських підданих у заняттях торгівлею і в праві перевезень на морських суднах вантажів і пасажирів. Тут існували окремі винятки щодо морської торгівлі: по-перше, з 1869 р. акціонерні компанії та торгові будинки, засновані для судноплавства на Каспійському морі, повинні були формуватися лише із російських підданих; по-друге, з 1865 р. за ст. 138 право підняття російського купецького прапора в морській торгівлі належало російським підданим, поширювалося на акціонерні товариства, правління яких знаходилися в межах імперії, на торгові будинки, один із головних засновників яких мав російське громадянство, і на осіб, які побудували чи купили корабель, якщо перший власник перебував у російському підданстві [184, с. 20]. І, нарешті, згідно Ст. 184 каботажне судноплавство також було прерогативою російських купців. Отже, уряд вважав головним підтримувати і розвивати вітчизняний торговельний флот, захищаючи законом інтереси російських підприємців.

Сприятливі умови для підприємницької ініціативи утверджували визнання за іноземцями права на володіння нерухомістю, в тому числі землею.

Стаття 830 Закону «Про статки» дозволяла іноземцям набувати «як через купівлю, так і за спадком, заповітами, дарчими записами, відводами із казни і т.п. усякого роду рухоме і нерухоме майно». Дія цієї статті не поширювалася на території, що ввійшли до складу імперії у другій половині XIX ст. [185, с. 18]

Водночас, в імперському законодавстві право на володіння надрами в сучасному розумінні цієї юридичної категорії не було зафіксовано. Натомість знаходимо таке значення: по-перше, це гірський, золотий і нафтовий промисли, тобто право приватних осіб на зайняття гірничопромисловою діяльністю; по-друге, окремо від цього юридичного права існували права на володіння чи користування рудними родовищами чи нафтоносними землями. Згідно зі Ст. 427 «Гірського статуту» золотовмісні копальні на казенних і кабінетних землях приватним золотопромисловцям надавалися не у власність, а в тимчасове користування, що вимагало купувати концесію. До того ж, саме право на золоту копальню визнавалося рухомим майном, а право на володіння землею не збігалося з правом на володіння надрами [185, с. 17]. Згідно зі Ст. 263, 432, 547 цього статуту принцип рівності поширювався і на сферу гірничодобувної промисловості, оскільки виробництво гірського, золотого і нафтового промислів дозволялося особам усіх станів без різниці підданства.

При оподаткуванні, у взаємовідносинах з установами, організаціями і приватними особами, іноземні піддані не виокремлювалися як особлива юридична категорія та підпорядковувалися загальним законам імперії. Втім, певна невизначеність в питанні оподаткування існувала до 1899 р. Так, Положення 20 травня 1885 р. встановлювало 5% купонний податок на облігації, випущені за кордоном. Упродовж 12 років він з іноземних товариств не стягувався, оскільки в Росії за період з 1869 р. до 1896 р. було зареєстровано лише 71 іноземне підприємство. З 1896 р. їх число почало стрімко зростати, а тому Міністерство фінансів у 1897 р. вимагало від них сплати податку, що викликало з боку іноземних підприємців невдоволення і протести. Проблему було врегульовано 10 грудня 1899 р., коли Указом імператора іноземні акціонерні товариства звільнювалися від сплати 5% збору за умови, що

облігації будуть випущені в іноземній валюті без паритету на російську монету [253, с. 5]. Згідно з «Положенням про промисловий податок» 1898 р. основним капіталом іноземної кампанії вважалася сума, призначена для операцій у Росії, і саме вона підлягала оподаткуванню [194, с. 45].

Порядок заснування акціонерних товариств у Росії згідно із Законуом від 6 грудня 1836 р. був однаковим як для росіян, так і іноземних підданих. Закон не давав визначення «іноземне товариство», і до 1917 р. воно так і не було сформульовано. Тому точки зору російських правознавців розділилися. Так, І.А. Горбачов, В.Я. Максімов, Г.Ф. Шершеневич, посилаючись на сенатські роз'яснення, стверджували, що іноземними товариствами можуть визнаватися лише ті, центр діяльності яких знаходився за кордоном [195, с. 329-330; 196, с. 507-509; 403, с. 350-361]. Натомість Л. Шалланд, виходячи з існуючої практики й конкретних статей «умов діяльності», обґрунтовував думку, що іноземним визнається лише товариство, засноване за кордоном відповідно до місцевих, не російських, законів. Необхідним було лише, щоб його правління теж знаходилося за кордоном [253, с. 18-19]. Таке розуміння не робило питання місцезнаходження майна компанії визначальним.

У Російській імперії практикувалася дозвільна система заснування акціонерних товариств. Упродовж 1863–1904 рр. уряд підписав ряд конвенцій, уклав угоди про взаємне визнання та охорону прав акціонерних товариств із 10 країнами, серед яких: Франція, Бельгія, Німеччина, Північно-Американські штати і Великобританія. Внаслідок цього іноземні компанії в Росії, як і російські за кордоном, користувалися правом судового захисту. Зауважимо що, ці угоди не давали права на заняття підприємницькою діяльністю без особливого дозволу російського уряду[197, с. 1-2; 403, с. 359-360].

Водночас, низка спеціальних законодавчих актів забороняла чи вводила ряд обмежень на володіння нерухомістю, в тому числі землею, і на заняття деякими видами підприємницької діяльності. Зокрема, іноземцям заборонялося займатися гірничим промислом і золотопромисловістю зокрема, а також

набувати у власність землі в Амурській, Приморській областях, у Туркестанському краї та в прилеглих до Китаю районах Сибіру [365, с. 24].

Відповідно до іменного указу від 14 березня 1887 р., іноземні піддані не могли набувати у власність нерухомість, володіти і користуватися нею поза портовими і міськими поселеннями в 10 губерніях Царства Польського й 11 західних губерніях Росії [198, с. 52]. Цей порядок проіснував без змін до Першої світової війни і був покликаний призупинити поселення німецьких колоністів на заході імперії, оскільки в другій половині XIX ст. Росія відчула на собі суттєве збільшення емігрантів з Європи, серед яких найбільше було німців і австрійців.

В окремих випадках російський уряд йшов на послаблення дії обмежувальних статей. Так, у 1888 р. було введено правило, згідно з яким окремим іноземним товариствам дозволялося проводити фінансові операції в Росії без отримання особливого дозволу імператора. До останніх відносилися компанії, діяльність яких обмежувалася продажем іноземних товарів, а також судноплавні акціонерні товариства, що займалися перевезенням вантажів і пасажирів між іноземними та російськими портами. Отже, дозвільна система реєстрації на вказані товариства не поширювалася.

Усі перераховані обмеження правоздатності іноземців у Росії зводилися до прикордонних районів, до яких належала й Подільська губернія, і були викликані конкретними місцевими умовами. Чинні тут обмеження не торкалися їх прав на решті території і не стримували підприємницьку ініціативу іноземців загалом. У постановах царського уряду, в першу чергу, простежується захист державних інтересів Росії, а потім уже орієнтація на пріоритет вітчизняного підприємництва.

Російські підприємці відчували себе обділеними в порівнянні з іноземцями лише в одному приватному питані. Відповідно до Закону 26 лютого 1896 р. в імперії визнавалися і підлягали реєстрації товарні знаки графічного зображення з обов'язковим буквеним зазначенням ініціалів власника чи назви фірми [197, с. 373-374]. У більшості ж країн, з якими Росія

була пов’язана торговельними угодами (це означало дію принципу взаємної охорони і визнання), крім фігурних допускалися ще й самостійні буквені знаки. Отже, вітчизняні підприємці були позбавлені можливості, на відміну від іноземців, застосовувати технічно простіше зображення як на батьківщині, так і за кордоном. Більше того, російські підприємці (не без підстав) проблему різних способів зображення товарних знаків пов’язували з можливою фальсифікацією товару, а відповідно, і з проблемою захисту промислової власності [309, с. 2-4].

Окрему групу документів, що регламентували діяльність іноземних компаній, складала численна серія однотипних документів, відомих як «умови діяльності». Останні в Російській імперії прирівнювалися до закону на відміну від статутів іноземних товариств, які розглядалися як договір, тлумачення якого було прерогативою суду [200, с. 102].

Наприкінці 1871 р. спільними зусиллями міністерств фінансів, внутрішніх та іноземних справ були вироблені «умови діяльності» для іноземних страхових товариств. Для більшості торгово-промислових компаній це питання реально прозвучало в грудні 1886 р., коли в листі міністра юстиції на ім’я міністра фінансів були викладені мотиви, згідно з якими були висунені умови для іноземних товариств, що відкривалися в Росії. Міністр юстиції вважав необхідним обумовити певними гарантіями отримання задоволення за визнаними претензіями. Були оголошені такі вимоги: особливі умови застави; обіг усього майна товариства в межах імперії і всіх платежів, що надходили на його користь, на переважне задоволення претензій, котрі виникли з операцій в Росії. В остаточний пункт «умов діяльності» ввійшов лише другий пункт [401, с.126-127; 195, с. 347-348].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. було визначено загальний для всіх набір статей, що нараховував 10-15 «умов діяльності». Частина з них дублювала визначені Законом 1836 р. обов’язкові вимоги до статутів нових товариств: назва компанії, мета і характер її діяльності, оголошена сума капіталу, порядок звітності й управління, розгляд суперечок, закриття і ліквідація компанії.

Спеціально обумовлювалися майнові права товариства, часто з точним перерахуванням його нерухомості (як правило, земля і копальні) на правах власності чи оренди, пропонувалося заснування відповідного агентства і визначалися його обов'язки. Особливо наголошувалося, що завідувачі справами й управляючі нерухомим майном повинні бути російськими підданими, за винятком осіб іудейського віросповідання. Також діяльність іноземних компаній обмежувалась вказаними в умовах завданнями [171, с. 51; 203, с. 336-338]. Першим товариством, що в 1887 р. розпочало в Росії діяльність на таких умовах, стало акціонерне товариство з правлінням у Будапешті «Ганц і К°».

В останні роки XIX ст. з «умов діяльності» зникла одна одіозна стаття, що дозволяла говорити про свавілля влади, хоча не знайдено прикладів її практичного застосування. Як правило, вона закінчувала перелік статей і мала такий зміст: «Російський уряд залишає за собою право у будь-який час на свій розсуд взяти назад виданий товариству дозвіл на проведення операцій в Росії і вимагати їх припинення без будь-якого пояснення причин» [401, с. 128]. Цю заключну статтю було скасовано під тиском загальних обставин і вимог часу. По-перше, це було продиктовано політикою уряду щодо залучення наприкінці XIX ст. іноземного капіталу, який вона не лише не відповідала, але навіть відштовхувала іноземних інвесторів [401, с. 128]. По-друге, на початок XX ст. Росія уклала конвенції й угоди про судовий захист акціонерних товариств з передовими промисловими країнами Заходу на взаємній основі. Тож очевидне свавілля суперечило духу і букві міжнародних договорів. «Умови діяльності» іноземних компаній, чинні на межі XIX–XX ст., більше не містили подібних статей з таким негативним ефектом.

У 1907 р. під час судового розгляду справи бельгійського акціонерного товариства «Харківський млинарсько-будівельний заклад» було виявлено спірний характер Ст. 4 «Умов діяльності», прийнятої за наполяганням міністра юстиції ще в 80-х рр. XIX ст. У зв'язку з цим надійшли необхідні роз'яснення правознавців, згідно з якими, заснування відповідного агентства в Росії

призводило до відокремлення тієї частини майна іноземного товариства, що знаходилася в межах імперії. Таким чином уряд створював юридичні умови для залишення за Росією майна збанкрутілої іноземної компанії, встановивши різні за своїми правами категорії її кредиторів. Правом першочергового задоволення претензій користувалися кредитори, насамперед російські комерційні банки, за посередництва яких були укладені угоди чи проводилися операції в межах імперії. Вимоги за угодами, укладеними за кордоном під егідою іноземних банків, задовольнялися лише після покриття претензій кредиторів першої категорії. Було рекомендовано таке тлумачення закону: до юридичних наслідків угоди, укладеної за кордоном для того, щоб її результати були використані на підприємстві, що знаходилося в Росії, може бути застосований закон, що діяв в імперії. В даному випадку, за висловом І.А. Горбачова, «російський законодавець виявився на висоті сучасного вчення приватного міжнародного права». Зрештою, заснування відповідального агентства створювало підстави для висунення позовів у Росії, так і для відкриття справи про неспроможність цього товариства [201, с. 346, 350-351; 200, с. 68].

Зауважимо, що у вітчизняній і зарубіжній літературі, на жаль, утвердилося винятково негативне ставлення до сепаратного законодавства, яке начебто створювало сприятливі умови для процвітання хабарництва і бюрократичної тяганини [401, с. 121-128; 402, с. 35-36; 417, с. 116-154]. Безсумнівно, ці негативні явища траплялися, але практика діяльності іноземних підприємств засвідчує також інші приклади [365, с. 29]. Водночас, мав рацію французький мислитель М. Монтень: «Тому що правило правил і головний закон законів полягає в тому, що кожний зобов’язаний підкорятися законам країни, в якій мешкає» [348, с. 186].

У роки першої світової війни різко змінилося ставлення верховної влади до підданих ворожих країн, з якими Росія знаходилася в стані війни. 28 лютого 1914 р. Микола II підписав указ «Про питання щодо становища в Росії неприятельських підданих під час війни!», згідно з яким громадяни «ворожих

країн» здатні носити зброю у віці від 18 до 45 років оголошувалися військовополоненими. Того ж дня начальник штабу Корпусу жандармів полковник В. Нікольський у телеграмі начальникам жандармських управлінь наголосив, що німецькі й айстро-угорські військовослужбовці, які перебували в Росії, оголошуються військовополоненими, підлягають арешту, та визначив практичні заходи щодо окремих категорій підданих ворожих країн [1, с. 90]. До військовополонених були віднесені піддані Німеччини та Австро-Угорщини, які перебували в запасі армій, тому вони теж підлягали висилці з Європейської Росії і Кавказу до В'ятської, Вологодської й Оренбурзької губерній. Заарештовані за підозрою в шпигунстві, але без відповідних доказів, негайно підлягали висилці у внутрішні губернії. Не передбачалося ніяких винятків для тих, хто був оголошений військовополоненим і підозрювався у шпигунстві. Виконання цих приписів означало арешт і висилку іноземних підданих, насамперед німців, австрійців та угорців у центральні губернії Росії під нагляд поліції.

У січні 1915 р. Верховний головнокомандувач видав розпорядження, у якому пропонував підданим ворожих для Росії країн, крім військовозобов'язаних, у встановлені терміни виїхати за межі імперії. Ті ж, хто не виконав його, підлягали негайному виселенню у внутрішні губернії. Було зроблено винятки: 1) для представників слов'янських етносів; 2) за умови православного віросповідання особи; 3) за умови перебування особи в богадільні; 4) за умови повернення у російське громадянство матерів малолітніх і неповнолітніх підданих ворожих держав; 5) за умови необхідності використання «ворожих» підданих російським воєнним відомством; 6) для осіб, які знаходилися в лікарні, захворювання яких було засвідчено комісією з трьох лікарів [294, с. 86].

Неухильне дотримання вищевказаного розпорядження зумовило те, що представники правих партій почали навіть звинувачувати міністра внутрішніх справ і главу жандармерії у поблажливості до «німецького засилля», несвоєчасному прийнятті рішень щодо висилки німецького

населення з Москви, потуранні німцям у прийнятті російського громадянства, непоінформованості щодо зростання «народного невдоволення» проти «німецького засилля» і слабкій боротьбі з німецьким шпіонажем [259, с. 10,15]. Уже 3 лютого 1915 р. вийшла постанова начальника Київського військового округу генерал-ад'ютант Троцького, що зобов'язувала іноземців, які були залишені на проживання в межах військового округу, виїхати за межі імперії не пізніше 28 лютого [5, с. 67]. Їм видавали спеціальні перепустки, що гарантували безперешкодний проїзд до прикордонних пунктів.

Для захисту національних інтересів держави було видано серію репресивних законів щодо осіб австрійської, угорської, німецької і турецької національностей. Такі документи поділяються на 4 категорії: 1) постанови, що обмежували права підданих ворожих країн на нерухоме майно, і в першу чергу на землю; 2) розпорядження, що торкалися фінансового боку діяльності приватних підприємців і товариств; 3) узаконення, що мали відношення до інших аспектів підприємницької діяльності; 4) постанови, що визначали порядок урядового нагляду. В діях центральної влади вирізняються два принципово різних періоди: на першому етапі заходи зводилися до встановлення майнових обмежень і урядового контролю; на другому етапі(з 1915 р.) уряд різко змінив політику, розпочавши ліквідаційні заходи, які проводилися до Лютневої революції 1917 р.

До першої групи ввійшло 7 законодавчих актів. Так, 22 вересня 1914 р. був підписаний іменний указ, який тимчасово забороняв укладати різні угоди на ім'я підданих ворожих держав із нерухомістю, а також анулював право користуватися і завідувати цими видами власності. Указ мав зворотну силу і вступав у дію з 1 серпня 1914 р. У 1915 р. дії уряду в сфері нерухомої власності підданих Німеччини та Австро-Угорщини набули ліквідаційного характеру. 2 лютого імператор Микола II затвердив положення Ради міністрів, яке запроваджувало принципово новий порядок землеволодіння та землекористування для австрійських, угорських, німецьких і турецьких

поселенців і підприємців, а також акціонерних і пайових товариств, утворених за законом країни, що входила в Троїстий союз [187, с. 36].

По-перше, у 24 губерніях західної частини країни і в князівстві Фінляндському, в Області війська Донського, на Кавказі та в Приамур'ї земельне майно всіх осіб і товариств, розташоване поза межами міст, підлягало добровільному відчуженню. По-друге, російські піддані, вихідці з ворожих країн, і їх нащадки позбавлялися права власності, застави, володіння і користування нерухомим майном. Зауважимо, що заборона не стосувалася тих, хто отримав підданство до 1 січня 1880 р.; під дію закону не потрапляли й особи слов'янського походження і православні, які приїхали в Росію з Австро-Угорщини, Німеччини і Туреччини, а також ті, хто брав участь у бойових діях на боці російської армії чи флоту. По-третє, у межах 150-верстної прикордонної смуги припинялися права землеволодіння і землекористування для вихідців із ворожих країн, які набули російське підданство, а їх маєтки відчужувалися за добровільною згодою і продавалися з аукціону. Виняток було зроблено для слов'ян, православних і учасників війни [187, с. 42].

Логічним продовженням лютневих постанов стало розпорядження міністра фінансів від 1 травня 1915 р. відповідно до якого Селянському Поземельному банку надавалося право купувати за свій рахунок землі підданих і вихідців із ворожих країн. Населення схвально сприйняло цей крок уряду, сподіваючись, що конфісковані землі підуть на створення спеціального фонду для наділення землею солдат-фронтовиків.

Урядова постанова від 13 грудня 1915 р. зробила більш жорсткішими правила, встановлені положенням 2 лютого 1915 р. Зокрема, було розширено коло осіб, на які поширювалася дія ліквідаційних постанов. До їх числа потрапили переселенці, які стали підданими інших іноземних держав до 1 січня 1880 р. Крім того, до 24 західних губерній Росії додалися Київська, Новгородська, Псковська, Вітебська, де також російські піддані, вихідці з ворожих країн, повинні були ліквідувати свої маєтки. Ці правила поширювалися на товариства, створені за російськими законами, що мали у

своєму складі підданих ворожих країн. Останнім документом у цій групі законів стало положення Ради міністрів від 13 травня 1916 р. про обов'язкову заявку майна, що належало приватним особам і акціонерним товариствам, заснованим за законами ворожих країн. Примусовому оповіщенню підлягали всі види рухомих і нерухомих товарів, боргові вимоги до осіб, які знаходилися в межах імперії, а також грошові капітали, векселі, цінні папери на суму понад 500 крб., але продаж, передача, застава заявленого майна проводилися з дозволу Особливого комітету.

Друга група законів нараховує 6 актів. Так, 15 листопада 1914 р. вийшов іменний указ «Про деякі заходи, викликані воєнним часом», що забороняв без дозволу міністра фінансів здійснювати платежі, видавати, переказувати гроші, а також цінні папери і дорогоцінності у ворожі Росії держави. Не дозволялося вивозити за кордон перераховані вище цінності на суму понад 500 крб. Доповненням до цього указу стали два розпорядження міністра фінансів П. Брака від 19 листопада і 31 грудня 1914 р. Перша постанова визначала порядок зарахування і видачі платежів для австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, а також установам і товариствам, а інша визн0430ала порядок спостереження спеціальних інспекторів, які контролювали та перевіряли усі чеки і платіжні документи, видатки грошових сум у комерційних підприємствах.

У серії ліквідаційних заходів було також й положення Ради міністрів від 10 травня 1915 р., за яким зі складу членів товариств взаємного кредиту і міських кредитних товариств виводилися і не допускалися піддані ворожих країн. Його дія не поширювалася на ворожих підданих слов'янського, французького та італійського походження, турків християнського віросповідання. 22 травня 1915 р. вийшов указ імператора, який забороняв усім кредитним установам сплачувати і видавати підданим ворожих країн грошові суми, процентні та дивідендні папери, купони та ін. на суму понад 500 крб. на місяць. Заключним юридичним документом цієї групи, що мав силу закону,

стало розпорядження міністра фінансів від 31 травня 1915 р. згідно з яким власники сейфів втрачали право розпоряджатися ними.

Третя група документів надзвичайного законодавства має 7 актів, одним з яких є основний закон ліквідаційної політики в сфері нерухомої власності. Так, 28 липня 1914 р. Микола II підписав указ «Про правила, якими Росія буде керуватися під час війни 1914 р.». Його статтями припинялася дія усяких пільг і переваг, що були надані підданим ворожих країн міжнародними договорами на правах взаємності. Для підприємців, які приїхали до Росії з Німеччини, Австро-Угорщини, це означало заморожування конвенцій про взаємне визнання і забезпечення прав торгово-промислових і фінансових акціонерних товариств. Вони позбавлялися можливості судового захисту своїх інтересів у межах імперії, яким могли користуватися упродовж тривалого часу. Водночас піддані ворожих країн, які перебували на військовій службі або підлягали призову, інтернувалися в якості військовополонених. Вони висилалися з Росії або відправлялися у віддалені від військових дій губернії та області.

На початку 1915 р. російський уряд продемонстрував кардинальну зміну підходів у питання щодо нерухомого майна німецьких і айстро-угорських підданих – було розпочато вживажжя ліквідаційних заходів, які втілювалися до початку Лютневої революції 1917 р. Зокрема, 11 січня 1915 р. Рада Міністрів ухвалила нове Положення, що фактично започаткувало ліквідаційну політику уряду, зумовлену воєнним часом. Цей документ забороняв видачу нових промислових свідоцтв як приватним особам, так і представникам товариств (повних і на вірі), у складі яких були піддані ворожих країн. У 1915 р. промислові свідоцтва відновлювалися лише для тих, хто вже раніше утримував промислові заклади і надавав документи на теж ім’я. Торгові ж підприємства приватних осіб, товариств підлягали закриттю і повинні бути ліквідованими до середини серпня 1915 р. Положення Ради міністрів від 10 травня 1915 р. «Про ліквідацію торгових підприємств, що належали ворожим підданим» було прийнято у доповнення до січневого акту і докладно описувало процедуру ліквідації, нагляд за якою покладався на міністерства фінансів, торгівлі і

промисловості. На цю процедуру уряд відводив рік від дня опублікування в «Сенатских ведомостях» оголошень про призначення ліквідаторів.

Згідно із законом 2 лютого 1915 р. у пайових і акціонерних товариствах, заснованих на російському статуті, австрійські, угорські, німецькі і турецькі піддані позбавлялися права обіймати керівні посади: голів, членів рад і правлінь, директорів-розпорядників, завідувачів і управителів нерухомим майном, головних агентів, повірених і техніків. Цей дискримінаційних захід різко знижував можливість підприємців суттєво впливати на загальний хід справ на підприємствах, що були засновані ними на свої кошти задовго до початку війни. Ця постанова зменшувала можливість іноземних фахівців контролювати і впливати на виробничий процес на підприємствах, засновниками яких вони були ще задовго до початку війни.

Щоб попередити спроби обійти цей закон з боку колишніх керівників підприємств за допомогою підставних осіб, уряд прийняв постанову, що набула чинності з 1 липня 1915 р. Згідно з цим документом Рада міністрів наділялася особливими повноваженнями щодо акціонерних товариств, що діяли відповідно до російського статуту. Зокрема, він міг приймати рішення про їх закриття і ліквідацію в тому випадку, коли дійсними керівниками цих компаній, товариств чи установ були піддані держав, що воювали з Росією, а також, якщо їх діяльність здавалась небезпечною для державних інтересів. Крім того, уряд позбавив ворожих підданих такої пільги, як переважне право на використання технічних нововведень.

Четверта група документів мала 7 актів. Уперше питання про нагляд за діяльністю іноземних акціонерних товариств, заснованих у ворожих країнах, розглядали 15 листопада 1914 р. Закон зобов’язував міністрів фінансів, торгівлі і промисловості встановлювати заходи спостереження за надходженням і розподілом грошових сум. Невдовзі було прийнято правила про порядок контролю підприємств, який повинні були здійснювати призначені міністром фінансів особливі урядові інспектори. 16 березня 1915 р. Рада міністрів прийняла постанову, якою розширювалося коло підприємств, що підлягали

нагляду уряду. Інспектори призначалися в акціонерні і пайові товариства, засновані за російськими законами, в тому випадку, якщо серед акціонерів чи адміністрації були піддані ворожих держав, а також виникав сумнів у переході акцій і паїв у нейтральні руки.

4 квітня 1915 р. за розпорядженням міністра фінансів коло обов'язків урядових інспекторів суттєво розширилося – від спостереження за витратою грошових сум вони перейшли до нагляду за всією діяльністю підприємства. Інспектори отримували вільний доступ до всіх приміщень і до всієї ділової документації, мали право вимагати пояснення від керівництва відносно операцій, що здійснювалися. Не дивлячись на широкі повноваження, інспектор не брав участь у завідуванні справами. 1 липня 1915 р. Рада міністрів наділила себе правом приймати рішення про ліквідацію в особливих випадках деяких російських акціонерних товариств. Постановою Ради міністрів від 16 січня 1916 р. контроль над діяльністю торгово-промислових підприємств, власниками чи учасниками яких були піддані ворожих держав, повністю передавався у відання міністерства торгівлі і промисловості, що наділялося обов'язком призначення інспекторів без погодження з іншими міністрами. Для виконання функцій у відомстві створювалось Особливе діловодство з урядового нагляду. Постанова призвела до централізації державного нагляду, раніше поділеному між двома відомствами.

Отже, в основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва в Російській імперії було покладено принцип рівноправ'я російських та іноземних підданих. Водночас передбачалася низка винятків: по-перше, у прикордонних областях і губерніях уздовж усього кордону, зокрема у Подільській, вводилося обмеження на правоздатність іноземного підприємця; по-друге, запроваджуючи обмеження на деякі види підприємницької діяльності (гірничий і золотий промисли, судноплавство у внутрішніх водах), уряд заохочував розвиток вітчизняного бізнесу. Практику сепаратного законодавства щодо іноземців не слід вважати обмеженням їх правоздатності, оскільки вона поширювалася і на російських підданих. Прагнення уряду захистити

національні інтереси зумовили зміну політики щодо іноземних підданих у роки Першої світової війни і ухвалення документів ліквідаційного (репресивного) законодавства.

2.2. Географія розселення іноземців, їх чисельність, етнічний і соціальний склад та міграційні потоки

Аналіз демографічних змін в епоху промислового капіталізму дозволяє визначити головні тенденції соціально-економічні розвитку України, її окремих регіонів. У Подільській губернії демографічні процеси зумовлювалися природним приростом населення, міграційними процесами, зокрема активністю переміщень населення з сільської місцевості до міст, еміграцією на її територію підданих іноземних держав. Проникнення іноземців у систему ремісничого і фабрично-заводського виробництва міст, а також в аграрний сектор економіки краю, було однією зі складових еволюції промислового капіталізму.

У середині 1820-х рр. на Поділля переїхало кілька родини німецьких виноградарів із Вюртембергу, які біля с. Кам'янка (з 1862 р. фіксується як містечко) [107, с. 1-131] Ольгопільського повіту заснували землеробську колонію Антоновка (Антонеттенталь, нім. – Antonettental) [126, с. 80]. Місце нового поселення було обрано не випадково, оскільки з 1805 р. власником с. Кам'янка був представник однієї із прусських гілок династії Сойн-Вітгенштейн-Берлеруг князь П. Вітгенштейн, родина якого перебувала на російській службі ще з 60 -х років XVIII ст. [197, с. 129-135]. Незабаром до колонії переїхали інші німецькі родини з Австрійської імперії та Пруссії і наприкінці 1850-х рр. тут проживало вже 220 осіб [197, с. 135-140]. Ця цифра загалом збігається з підрахунками П.І. Кеппена, який фіксував на початку 1850-х рр. 296 німецьких колоністів у Подільській губернії, тоді як у Волинській – 3138, Чернігівській – 1962 [120, с. 127].

Наприкінці 1820-х рр. була заснована німецька колонія в м-ку Дунаївці Ушицького повіту. Власник цього міського поселення граф В. Красинський запросив текстильників із міста Озарків Ленчицького повіту Великопольщі

В. Розенбаума і К. Екснера на Поділля. У вересні 1829 р. німецькі майстри разом із сім'ями, верстатами й іншим майном на 42 підводах переїхали до Дунаївців. Новоприбулі тимчасово розмістили текстильну фабрику в будинку ратуші і в жовтні тут було вироблено перші штуки сукна (штука сукна – 28 аршин або 19,9 м.) [285, с. 134-135]. У 1860 р. їх кількість була більше 50, а сукупна вартість продукції дорівнювала 325 тис. руб. Більшість підприємств мала, в середньому, 2–4 ткацькі верстати, що приводилися в дію силою людей або тварин, 7–10 робітників (крім майстрів і підмайстрів) та продукувала щорічно 100–300 штук сукна на суму від 3 до 12 тис. руб. Загалом, у них працювало 160 майстрів та підмайстрів і 510 робітників [83, с. 55-126].

У 1852 р. на вільних казенних землях біля с. Косниця Ямпільського повіту була заснована ще одна німецька землеробська колонія Краснодол (Краснофельд, нім. – Krasnofeld) [103, с. 5,9]. Її організаторами були 8 родин із Пруссії й 5 родин австрійських німців-переселенців, які шукали порятунку від революцій 1848–1849 рр. у ряді центральноєвропейських країн. У 1859 р. в цій колонії мешкало 95 осіб, більшість з яких прийняли російське підданство [126, с. 80; 103. с. 5,9].

Зазначимо, що зацікавленість в переселенні на територію краю виказувало дворянство. У 1859 р. через свого предводителя воно звернулося до подільського губернатора з проханням сприяти у затверджені спрощеної процедури в'їзду іноземців на територію Подільської губернії, покращенні стану шляхів сполучення. Проте цей заклик землевласників був визнаний не вартим уваги [71, с. 1].

У звіті подільського губернатора від 20 червня 1862 р. серед даних про чисельність жителів у губернії вказано: колоністів – 466 осіб, вихідців з-за кордону – 825, іноземців – 2610 [8, с. 80]. Зазначене число економічних мігрантів на території Подільської губернії майже збігається з підрахунками статського радника А. Вороніна, який виявив 466 сімей іноземних поселенців на Поділлі наприкінці 1850-х рр. (Див.: табл. №1) [103, с. 22-23].

Наступна хвиля переселення іноземців на територію Поділля відбулася в пореформений період. Скасування кріпосного права призвело до гострої нестачі робочих рух у поміщицьких господарствах Правобережжя, власники яких намагалися їх заселити вихідцями з-за кордону. За твердженням статського радника Вороніна, у разі нестачі робітників та орендарів землі, «землевласники повинні були шукати їх в Німеччині, яка постачала ними передусім Південно-західний край, як особливо Царство Польське».

(Табл. № 1. Динаміка прибуття сімей іноземців на Поділлі в 1810–1860 рр. за місцем виходу)

Період прибуття	Царство Польське	Пруссія	Австрія	Німеччина	Голландія	Франція	Швейцарія	Данія	Туреччина і Молдавія	Разом
Прибуло в 1810 – 1860 рр.	43	189	106	40	–	6	1	4	4	393
Народилося в краї	3	32	25	13	–	–	–	–	–	73
Разом	46	221	131	53	–	6	1	4	4	466

Більшість економічних мігрантів із польських регіонів теж були німцями, які раніше там оселилися [103, с. 6]. Динаміку збільшення економічних мігрантів із зарубіжжя в краї відображають дані Подільського губернського статистичного комітету: у 1862 р. тут мешкало 2688 іноземних підданих (1449 чоловіків, 1239 жінок) або 0,15% від загального числа жителів (1806364 чол.); у 1863 р. – 2600 осіб (1446 чоловіків, 1154 жінки) або 0,14% від 1836382 жителів; у 1864 р. – 3067 осіб (1658 чоловіків, 1409 жінки) або 0,16% від 1869935 жителів [113, с. 10-11].

Кількість економічних мігрантів на території Подільської губернії з Царства Польського та суміжної Австрійської імперії збільшилася після придушення січневого повстання 1863 р., і скасування російським урядом пільги іноземних поселенців у першому. У 1869 р., за даними подільського губернатора, в краї мешкало 418 колоністів, а також 2698 вихідців з-за кордону та 3426 іноземних підданих (6124 особи двох останніх груп) [157, с. 25-26]. У 1872 р. число іноземних підданих збільшилося до 6282 осіб, а в 1877 р. – до

6271, що демонструвало збільшення їх чисельності за 10 років на 4 тисячі [21, с. 66; 78. с. 95-100].

За нашими підрахунками, родини економічних мігрантів, які в 1861–1870 рр. переселилися на Поділля, походили: із Царства Польського – 108 (9,8%), із Пруссії – 355 (32,3%), з Австрії – 488 (44,4%), з інших німецьких держав – 66 (6%), із Голландії – 2 (0,18%), із Франції – 12 (1,09%), із Швейцарії – 5 (0,45%), із Данії – 5 (0,45%), з Османської імперії та Молдавії – 58 (5,2%) [103, с. 4-9]. Водночас серед вихідців з Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщина), які осіли на Поділлі в 1810–1871 рр., німецькомовних було 45%, поляків – 21%, українців – 15%, чехів – 10%, євреїв – 9% [103, с. 4-9].

У пореформене десятиріччя вихідці з німецьких країн заснували в Ямпільському повіті Подільської губернії ряд нових колонії: у с. Бандишівка Бабчинецької волості, с. Деребчин Мурафської волості, м-ку Джурин Рожнятівської волості, м-ку Комаргород [126, с. 80]. Утім збільшення числа іноземних колоністів у губерніях Правобережної України не завжди віталося корінними мешканцями, зокрема українськими селянами. На початку 1870-х рр. зміни в настроях і ставленні до колоністів спостеріг статський радник А. Воронін: «Складаючи окрему замкнуту корпорацію, вони (колоністи – П.Б.) не можуть мати ніякого доброго впливу на місцеве населення і, дійсно, залишаються для нього абсолютно невідомими людьми. Там, де знаходяться колонії, місцева влада обтяжена скаргами за потраву полів, вбивство худоби і т.д. Крім цього, деяке господарство місцевого населення дуже занепадає. Досвід свідчить, що в деяких поселеннях були непогані майстри, ковалі і т.д. до того часу, поки не поселились поблизу колоністи. Переважаючи перших в майстерності, вони захоплюють у свої руки всі запити і тим стають шкідливими місцевим майстрам. Конкуренції між ними нема і не може бути, тому що серед місцевого населення ще мало пробудилось життя і самостійність» [104, с. 14].

У процесі переселення на територію губерній Правобережної України економічні мігранти проходили культурну та соціальну адаптацію,

намагаючись зблизитися із суспільними схемами поведінки та новими цінностями. Здебільшого вони також зберігали свою внутрішню або зовнішню відданість національним кореням і культурним традиціям, не форсували запозичення російських норм та духовних символів, не поспішали зрікатися громадянства батьківщини і приймати російське підданство. І лише поступово «мігранти віддалялися від системи своєї культури та внутрішньо або «зовнішньо» засвоювали нові норми, цінності та типи поведінки» [411, с. 11-25]. Мігранти вступали в контакти з російською державою, поліетнічною периферією та своїми співгромадянами, які залежно від їх тривалості чи інтенсивності могли зумовлювати переплетіння культур. Перебуваючи на межі різних соціальних і культурно-етнічних світів, вони не підлягали царській політиці русифікації, що, на відміну від етносів імперії, не ставила завдання інтеграції іноземців.

На початку 1871 р. із 1084 родин іноземних поселенців лише 65 (6%) прийняли російське підданство, з них 51 зараховано до колоністів, 11 – до міщан, 3 – до селян. Крім того, як з'ясували представники місцевої влади, 161 сім'я економічних мігрантів проживала із простроченими паспортами, 14 – без будь-яких документів [411, с. 20]. Зокрема, 1871 р. у м. Балта із простроченими національним паспортом проживав М. Фрумер, а на початку 1880-х рр. у м -ку Калюс мешкало 19 єврейських родин (94 особи), у м-ку Соколець – 3 такі родини (14 осіб), які зберігали підданство Австрії чи Румунії [10, с. 1; 73. с. 20].

У другій половині XIX ст. документом для в'їзду іноземних підданих на територію Російської імперії були національні паспорти або легітимаційні квитки [72, с. 4]. Власники національних паспортів, як правило, отримували дозвіл на 6-ти місячне перебування на території імперії, що підтверджувалося відповідним записом, а під час виїзду за межі Російської імперії службовці прикордонної стражі перевіряли його наявність у паспорті. Особи ж, які в'їжджали на територію імперії, на підставі легітимаційних квитків могли перебувати у зазначеному в ньому краї, а в разі поїздки в інші губернії повинні

були відзначатися у поліційних відділках [76, с. 1]. Подільський губернатор неодноразово вимагав від повітових справників і поліцмейстерів не допускати подібних порушень [76, с. 1].

Для проживання на території Подільської губернії іноземні піддані, відповідно до «Статуту про паспорти і втікачів», мали отримати спеціальний документ – квиток на проживання [226, с. 549-573]. У цьому документі вказували прізвище та ім'я особи, якій він видавався, його номер і термін дії, дата видачі, подавали детальний опис пред'явника (вік, зріст, колір волосся, брів, очей, форми носа, рота, обличчя, особливі прикмети), вказували сімейний стан, віросповідання, місце народження та записували автограф пред'явника. Виданий документ засвідчувався підписом подільського губернатора, начальника губернської канцелярії й відбитком печатки. У разі виїзду за кордон або після закінчення терміну дії документа власник повинен був подати його в канцелярію губернатора. Для зміни місця проживання в межах царської імперії особа мала порушити клопотання про видачу їй нового квитка на проживання або закордонного паспорта у відділі місцевої поліції. Для проїзду територією імперії видавали окремі квитки, у яких зазначалися дозволені для проїзду території, ім'я особи, на яку він був виданий, та передавалися відомості про осіб, які могли їхати з першим [70, с. 2].

Чимало австрійських підданих єврейської національності, порушуючи російське законодавство, мешкало в 50-верстній прикордонній зоні. Оскільки ці особи мали право проживати на території Російської імперії за національними паспортами 6 місяців, то наприкінці цього терміну вони на короткий час виїжджали до Австро-Угорщини і знову поверталися на Поділля. Так могло тривати кілька років поспіль [338, с. 330].

Досить високий відсоток сімей іноземців, які проживали на території краю без належних документів, турбував російський уряд та адміністрацію губернії, тому вони застосовували різні заходи з обмеження нелегальної міграції. Зокрема, у 1873 р. подільський губернатор листувався з приводу виселення з Дунаєвець двох єврейських сімей молдавського підданого

М. Бергмана й австрійського підданого Ф. Гаса [11, с. 1]. У 1880 р. кам'янецький ремісничий голова вимагав від поліцмейстера виселення за межі Кам'янця-Подільського або на батьківщину, в Австро-Угорщину, двох євреїв-стельмахів, які поселились на околиці міста і займалися ремеслом [86, с. 9]. Упродовж 1881 р. на території Подільської губернії мешкав австрійський підданий А. Негруш, який за скоєні злочини на батьківщині переховувався від поліції Австрійської імперії [74, с. 4].

Наприкінці XIX ст. губернські представники державних органів не завжди могли забезпечити ефективний контроль за проживанням і пересуванням іноземців у межах країни, про що у 1882 р. подільському губернатору доповідав начальник губернського жандармського управління. Він вказував, що на території краю з порушенням «Статуту про паспорти і втікачів» проживали австрійські піддані з числа відставних і резервних офіцерів, а також тих, хто перебував на військовій службі. Реакцією губернатора на цю доповідь стало розпорядження про вжиття дієвих заходів щодо недопущення збирання іноземними розвідками даних про мережу прикордонних укріплень на території краю та розвідки місцевості вздовж державного кордону [76, с. 5]. Зокрема, у жовтні 1882 р., за даними подільського цивільного губернатора, у населених пунктах Ушицького, Балтського, Летичівського та Ольгопільського повітів проживало 906 іноземних підданих [75, с. 41].

Проживання на території західних губерній іноземних підданих, зокрема без належно оформлених документів, турбувало владні структури, що намагалися зупинити міграцію із сусідньої Австро-Угорщини в прикордонні регіони. У таємному звіті подільського губернатора в жовтні 1886 р. стверджувалося, що з 7 тис. іноземців, які мешкали на території Подільської губернії, третину складали євреї, більшість з яких не лише здавна жила в межах Російської імперії, але навіть вважалася місцевими уродженцями [13, с. 21]. У другій половині 80-х рр. російський уряд вдався до більш жорсткого контролю за іноземцями, що проживали в регіоні. Так, у 1886 р. було

припинено процедуру продовження терміну дії російських квитків євреям, іноземним підданим, для виїзду за кордон. 14 березня 1887 р. імператор затвердив правила про набуття іноземцями у власність або в тимчасове володіння нерухомого майна в західних губерніях, які фактично поклали край можливості іноземним підданим хоча б тимчасово приїздити в регіон з метою придбання земельної власності, зберігаючи при цьому своє підданство [429, с. 1].

Зазначимо, що неухильне дотримання на місцях Ст.530 «Статуту про паспорти і втікачів» щодо іноземців єврейської національності не дало тих результатів, на які розраховував російський уряд. Як зазначалося у звіті подільського губернатора від грудня 1889 р., після початку обміну російських квитків для євреїв (іноземних підданих), останні упродовж року пред'явили 1756 документів, що було значно менше від числа тих, хто їх одержав. З'ясувалося, що паспорти для виїзду за кордон отримали лише 830 сімей, але їх виїхало лише 589. Крім того, при врученні нових закордонних паспортів 219 сімей заявили, що вони є російськими підданими, яких помилково вважали іноземцями, а ще 286 сімей, які мали отримати паспорти, зникли і їх розшуки не дали ніяких результатів. Керманич краю підкреслював, що «губернська адміністрація суворо слідкує за тим, щоб всі іноземні піддані мали обов'язково легальні документи, якими визнаються національні паспорти, а для німецьких підданих – матрикульні свідоцтва» [14, с. 35-37].

У 1888 р. за наказом київського, подільського і волинського генерал-губернатора був проведений детальний перепис іноземного населення, а будь-яке ухиляння колоністів та не інформування про переїзд на нове місце проживання каралися штрафом до 500 руб. або арештом до трьох місяців [429, с. 3]. Під час проведеного обстеження було виявлено 521 сім'ю іноземців, які прийняли російське підданство, і ще 1391 сім'ю іноземних підданих, приписаних до волостей. Також було з'ясовано, що 156 іноземців орендувало землі та оброчні статті, а 70 – володіли 64116 дес. Землі [414, с. 72]. Крім того, у зв'язку зі зосередженням військ на західному кордоні подільський

губернатор встановив загальний нагляд за іноземцями, які перебували в 50-ті верстній смузі біля кордону і в районі залізниць. Особливо це стосувалося тих осіб, які давали найменший привід сумніватися в їхній благонадійності [14, с. 72].

Найбільш повну характеристику демографічного становища населення в Російській імперії наприкінці XIX ст., зокрема іноземців, дає перший загальний перепис населення (1897 р.). На території імперії було зафіксовано 605500 іноземних підданих – 0,5% населення, з них громадян Німеччини – 158103 (26,1%), Австро-Угорщини – 121599 (20,1%), Туреччини – 120720 (19,9%), Персії – 73920 (12,2%), Китаю – 47571 (7,9%), Кореї – 12918 (2,1%), Греції – 12619 (2,1%), Франції – 9421 (1,6%), Бухари – 7,7775 (1,3%), Великобританії – 7481 (1,2%), Швейцарії – 9197% (1,0%), Італії – 4923 (0,8%), Румунії – 4272 (0,7%), інших – 17981 (3,0%) [135, с. 13].

Перепис населення 1897 р. зафіксував серед 3018299 жителів Подільської губернії 13345 (0,44%) іноземних підданих, що становило 2,2% усіх іноземних підданих, які мешкали на території Російської імперії. Зауважимо, що іноземні піддані в Подільській губернії були громадянами 25 країн[140, с. 94-95]. Серед них найбільше було підданих Австро-Угорщини 10258 (76,9%), що пояснюється географічною близькістю цієї країни, з якою на західних кордонах межувала Подільська губернія. У містах губернії проживало 685 або 6,7% загального числа підданих цієї країни: у Кам'янці-Подільському – 191 особа, Вінниці – 129, Могилеві на Дністрі – 104, Проскурові –74, Балті – 31, Хмільнику – 7. У сільській місцевості проживало 9573 (93,3%) підданих Габсбургів, а найбільше їх мешкало в Кам'янець-Подільському – 1935 (18,9%), Вінницькому – 1542 (15%), Ямпільському – 1131 (11%), Ольгопільському – 1115 (10,8%), Могилівському – 736 (7,2%), Балтському – 715 (7%) повітах [135, с. 13].

Друге місце за числом іноземних підданих, котрі мешкали в краї, посідала Німеччина – 2373 (17,8%), а третє Французька республіка – 219 (1,6%). Крім того, на території губернії проживали громадяни Туреччини – 139,

Румунії – 56, Болгарії – 54, Італії – 35, Греції – 34, Швейцарії – 33, Данії – 28, Великобританії – 27, Сербії – 23, Бельгії – 16, Швеції – 8, Нідерландів – 6, Португалії – 4, Іспанії – 2, підданство 3 європейців не було визначено. Країни з інших континентів були представлені громадянами Персії – 11, Японії – 1, Північно-Американськими штатами – 11, не було з'ясовано громадянство 4 інших осіб [135, с. 13-15].

Піддані іноземних держав нерівномірно розподілялися на території Подільській губернії. Вони проживали переважно в сільській місцевості – 12306 осіб (92,2%), тоді як у містах лише 1039 (7,8%). Географія розселення і чисельність іноземців в окремих містах і повітах губернії була обумовлена культурно-побутовими традиціями й історичними особливостями соціально-економічного розвитку окремих міст і населених пунктів. Половина іноземців мешкала в Кам'янець-Подільському – 2135 (16%), Вінницькому – 1831 (13,7%), Ольгопільському – 1424 (10,7%), Ямпільському – 1405 (10,5%) повітах, що сукупно складало 50,9%. Усе це було зумовлено їх роллю в економічному житті краю. Водночас іноземні піддані проживали в Ушицькому – 1319 (9,9%), Балтському – 979 (7,3%), Летичівському – 931 (7%), Могилівському – 905 (6,8%), Брацлавському – 6703 (5,3%), Літинському – 687 (5,2%), Поскурівському – 676 (5%) і Гайсинському – 350 (2,6%) повітах [135, с. 13-15].

Історичні особливості соціально-економічного розвитку м-ка Дунаївці зумовили компактне проживання тут німецького населення [285, с. 134-137]. За 1880–1897 рр. їх кількість у містечку зросла з 400 чол. до понад 900 чол. або 11,5% усього загалу [73, с. 8]. Більша частина цієї національної групи була зайнята на текстильних підприємствах, що знаходилися у власності кількох німецьких сімей, а також на виготовленні екіпажів і столярних виробів [113, с. 37; 146, с. 8]. Наприкінці XIX ст. лише в одному місті Правобережної України – Києві – число німецького населення було більшим, ніж у подільському містечку – 4,2 тис. або 1,7% усього населення [140, с. 182-185].

Розглядаючи національний склад міського населення Подільської губернії у 60–90-х роках XIX ст. варто відзначити, що багатонаціональна його

структура формувалася ще з періоду середньовіччя і пройшла досить довгий історичний шлях. За кілька століть свого розвитку міста краю набули вигляду багатонаціональних центрів, де на початок 60-х років найбільш значними етнічними групами були українці, євреї, поляки та росіяни. Упродовж розглядуваної епохи ці народи залишалися тут у розряді основних і мінімально змінювалося лише процентне співвідношення між ними. Якщо в 1861 р. в містах Поділля українці, євреї, росіяни і поляки сукупно складали 98,4%, то в 1897 р. – 98,6% [27, с.27- 28].

Основні зміни в етнічній сфері відбувалися завдяки значній міграції до міст сільського населення й переселенню в регіон економічних мігрантів із низки центральноєвропейських країн. Найбільш активно вони відбувалися в адміністративному центрі губернії – Кам'янці-Подільському й торгово-промислових центрах краю – Вінниці, Могилеві на Дністрі, Проскурові, Барі, Балті. Такі міста притягували до себе населення навколишніх сільських регіонів і сусідньої Австро-Угорщини. Серед мігрантів з останньої популярним був пошук тимчасових, а часто і постійних заробітків у промисловості та сільському господарстві Подільського краю.

Життєдіяльність представників різних етносів, які проживали в містах Подільської губернії в епоху промислового капіталізму, перебувала під впливом багатьох факторів. Одним і з них була інтегруюча тенденція, що мала міжетнічний і міжнаціональний характер, і проявлялася у поступовому стиранні національних особливостей, у все більшій інтернаціоналізації господарського та духовного життя. Проте ця тенденція мала і зворотній бік, оскільки процес інтернаціоналізації призводив до зростання національного гноблення неповноправних, колоніальних націй, що викликало їх природній опір [275, с. 91]. Тому пропорційно до інтеграції націй виявлялася тенденція до все більш активного росту національної свідомості пригнічених народів, до їх опору насильницькій асиміляції. У містах краю, як і в більшості національних регіонів царської імперії, мали прояв обидва напрями цього процесу. З одногу боку, зростаюча питома вага інонаціонального населення в

них та асимілятивна русифікаторська політика імперського центру призводили до руйнування і втрати містами регіону вигляду презентантів корінного українського народу.

Рівень економічного розвитку міст був безпосереднім стимулятором етносоціальних процесів у них: чим вищий був їх торговельно-промисловий розвиток, тим активніше відбувався приплив до них нового населення, у тому числі іонаціонального, і багатограннішим та складнішим ставав їх національний склад. На початку 1897 р. у Подільській губернії іноземні піддані мешкали в містах: Кам'янці-Подільському – 270 чол. (2% від загальної кількості іноземців краю), Вінниці – 228 (1,7%), Могилеві на Дністрі – 142 (1,1%). В інших містах краю чисельність іноземців була значно меншою: Проскурові – 104, Барі – 60, Балті – 59, Летичеві – 36, Ямполі – 32, Старій Ушиці – 27, Новій Ушиці – 26, Гайсині – 17, Хмільнику – 10, Брацлаві – 9, Ольгополі й Сальниці – по 7, Літині – 5 [140, с. 94-95]. Із числа іноземних підданих, які мешкали в містах Подільської губернії, чисельно переважали громадяни Австро-Угорщини – 685 чол. (65% від загальної кількості городян іноземців), на другому місці були громадяни Німеччини 201 (19,34%) [140, с. 94-95].

Усе це свідчило, що в міських центрах Подільської губернії етнічна картина протягом другої половини XIX ст. залишалася статичною, а в багатьох з них принципово не мінялася. Зауважимо, що особливістю всіх міст краю була їх різка етнічна відмінність від сільської місцевості. Якщо поза містами була абсолютна перевага українського населення, то в містах домінували представники інших національних груп. Зокрема, поза містами Правобережної України їх питома вага досягла 81,6% (більше 7 млн. чол.), тоді як у Подільській губернії частка українського населення досягла 85% [140, с. 188-189].

Враховуючи те, що дані перепису 1897 р. відповідають дійсності, і маючи об'єктивні відомості про природний рух населення (народження і смерть фіксувалися без винятків), можна обчислити кількість населення, з

поправкою на територіальне пересування, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Саме таку методологію обрахунку чисельності населення України та її регіонів упродовж 1891–1914 рр. застосував у середині 1920-х рр. науковий співробітник Інституту демографії АН України П. Пустоход [369, с. 1-68]. Оскільки перепис виявив кількість жителів станом на 28 січня 1897 р., він, щоб мати дані на 1 січня, екстраполював цифрові викладки про народження і смерть у січні 1897 р., а для з'ясування кількості народжених і померлих протягом 1890–1914 рр. використав ряд достовірних джерел [112, с. 117. с. 11]. Зміни в динаміці населення внаслідок переселенської політики уряду цей дослідник простежив на підставі як офіційних матеріалів, так і спеціальних досліджень російських авторів [125, с. 36; 119, с. 47; 395. с. 78].

Отримані ним дані про чисельність населення Подільської губернії у 1891–1915 рр. можна розглядати як цілком достовірні. Їх вибіркове порівняння з даними Подільського губернського статистичного комітету, дозволяє виявити відмінності, що суттєво впливають на бачення демографічної ситуації в краї, призводять до її спотворення. Так, 1892 р. населення нараховувало: за даними губернського статистичного комітету – 26661613, П. Пустохода – 2841448; у 1893 р. – відповідно 2672700 і 2866544, 1894 р. – 2701940 і 2886631, 1895 р. – 2741923 і 2924419, 1896 р. – 2804786 і 2961424, 1905 р. – 3236134 і 3459790, 1910 р. – 3545283 і 3698963, 1911 р. – 3657091 і 3723312, 1912 р. – 2755457 і 3756937. Отже, похибка службовців Подільського губернського статистичного комітету становила: за 1892 р. – 179835 жителів, 1893 р. – 193844, 1894 р. – 184691, 1895 р. – 182496, 1896 р. – 156638, 1905 р. – 223656, 1910 р. – 153680, 1911 р. – 66221 і 1912 р. – 1480.

Використання цієї методики дозволило В. Малому відтворити достовірний цифровий ряд і з'ясувати чисельність населення Подільської губернії у 1867–1890 рр., заповнити прогалину в хронологічних межах 1867–1915 рр. За його підрахунками, з 1 січня 1867 р. по 1 січня 1915 р. кількість її жителів зросла на 101,1% або більш як подвоїлася [341, с. 44].

На початку XX ст. відбулося незначне зниження чисельності іноземців у Подільській губернії. Така тенденція зумовлювалася отриманням деякими з них російського громадянства, а також припиненням підприємницької діяльності тих, хто не витримав конкуренції в умовах капіталістичного ринку чи випробувань економічною кризою, що розпочалася наприкінці 1899 р., і змушений був повернутися на батьківщину. Якщо на початку 1897 р. на території Подільської губернії мешкало 13345 іноземних підданих, то, за даними київського, подільського і волинського генерал-губернатора, в 1909 р. у Подільській губернії було лише 4223 іноземних поселенців, із них 725 осіб мали право власності 19033 дес. 181 кв. саж. землі та на право оренди 22296 дес. 1143 кв. саж. [15, с. 16] Водночас, за офіційними даними, наведеними в книзі Д. Нойтатца, чисельність німецьких колоністів у Подільській губернії складала 1831 чол., 60,1% з яких були російськими підданими [414 с. 112].

Отже, у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. на території Подільської губернії мешкали іноземні піддані з більшості європейських країн, а їх чисельність у пореформений період постійно зростала. У 1897 р. ця цифра складала 13345 іноземних громадян (0,44% населення губернії) або 2,2% усіх іноземців Російської імперії. Більшість із них мешкала в сільській місцевості (92,2%), а географія їх розселення в окремих містах і повітах визначалася історичними чинниками та рядом місцевих особливостей. Половина іноземних підданих, серед яких найбільше було громадян Австро-Угорщини (76,9%) і Німеччини (17,8%), мешкала в Кам'янець-Подільському, Вінницькому, Ольгопільському та Ямпільському повітах.

2.3. Взаємини іноземців з місцевим населенням

Економічні мігранти, які наважилися змінити стабільне життя в Німеччині, Австро-Угорщині чи іншій європейській країні на непривітні окраїнні південно-західні райони Російської імперії, шукали підприємницької вдачі на власний страх і ризик. Тут вони, як соціальна група, вступали в контакт із чужим простором, де діяли невідомі їм культурні стереотипи і

необхідно було визначитися з новою для себе ідентичністю й сформулювати нові альтернативи. Деякий час іноземці зберігали свою внутрішню відданість національним кореням та культурним традиціям, але поступово сприймали нову соціальну ієрархію, вчилися поважати етнічні лінії поділу й долати їх.

Процеси пристосування іноземних підприємців до нового культурного середовища не були простими й однозначними. Фактично відбувалася зустріч представників різних культур – від епізодичних або поодиноких контактів, регулярних культурних відносин і процесів акультурації до взаємодії культур. Відтак певний час економічні мігранти залишалися чужинцями для місцевого населення і часто відчували свою культурну обмеженість, що ускладнювало їх економічну діяльність. Зокрема, намагаючись утримати виробничу монополію цехів, подільські ремісники неприязно реагували на будь-яку спробу нелегального виробництва на території краю. У 1880 р. кам'янецький ремісничий голова Мамроцький звернувся до Кам'янець-Подільського міського поліцмейстера з проханням вислати на батьківщину, до Австро-Угорщини, двох євреїв-стельмахів, які оселилися на околиці міста і, не будучи членами ремісничого цеху, надавали свої послуги містянам [87, с. 9]. У 1885 р. ремісничий голова вже звертався до подільського губернського правління щодо 8 майстрів сусідньої країни, які без ремісничих свідоцтв виготовляли і продавали в губернському центрі бляхарську продукцію, чим підривали роботу подільських цеховиків [87, с.12].

Зустріч у Подільському регіоні представників різних культур означало його інтеграцію до системи європейських ринкових і виробничих відносин. Більшість іноземних підприємців і фахівців демонстрували високу готовність до акультурації, що виявлялася в набутті мовних знань, зближенні на виробництві, у міжетнічних шлюбах тощо. Так, у 1882 р. до Кам'янецької ремісничої управи звернувся австрійський підданий А. Генних з проханням випробувати його у слюсарній справі, видати свідоцтво, дозволити відкрити слюсарну майстерню та стати майстром слюсарного цеху. Комісія з майстрів цього цеху встановила, що заявник був визнаний за кордоном майстром, за

час проживання в м. Хотин «вів себе чесно, знав роботу, завжди вчасно виконував замовлення», а тому був прийнятий до кам'янецького цеху та отримав право встановити вивіску. У 1893 р. А. Генних навіть був обраний кам'янецьким ремісничим старшиною [80, с. 21.22,28], що свідчило про його успішну адаптацію в ремісниче середовище губернського центру. У 1895 р. свідоцтво майстра булочно-кондитерського цеху Кам'янця-Подільського отримав турецький підданий Ідріс Халіл огли, який відкрив у місті власну пекарню, продукція якої користувалася попитом серед місцевого населення[81, с. 18. 148].

У 1888 р. із родиною на Поділля переїхав німецький підприємець Ф. Крам, який завдяки зацікавленості та приватним урокам оволодів російською мовою. Водночас він вступив до слюсарного цеху Кам'янця-Подільського, заснував ремісниче підприємство, яке отримало статус фабрики, що дозволило власнику долати цехові обмеження. Утім він залишався цеховим майстром, повідомляв ремісничого голову про набір на своє підприємство трьох учнів із числа громади німецьких мігрантів, за яких сплатив до ремісничої управи встановлений внесок. Прізвища двох з них – Густав Кункель та Іван Німець – вказували на їх німецьке коріння, імовірно, що вони були вихідцями з німецьких колоній Ольгопільського й Ушицького повітів [86, с. 3,4; 126. с. 80; 103. с. 22-23]. Ім'я третього учня – Антон Іванович [86, с. 4] – дозволяло ідентифікувати його як вихідця з південнослов'янських областей Австро-Угорщини або підданого Сербії. Такий етнічний склад учнів цехового майстра Ф. Крама зумовлювався тим, що, по-перше, всі вони належали до однієї соціальної групи – економічних мігрантів, які вступали в контакт із чужим середовищем, де діяли невідомі їм культурні стереотипи та необхідно було сформулювати нові альтернативи; по-друге, у своїй групі вони намагалися зберегли внутрішню відданість національним кореням і культурним традиціям, а відтак спільними зусиллями освоїти новий простір, сприйняти нову соціальну ієрархію, поважати етнічні лінії поділу і водночас долати їх.

У 1893 р. цей німецький підприємець отримав дозвіл на відкриття чавуноливарного виробництва, яке за звітом 1898 р. виробляло продукції на 2 тис. руб. Розширення виробництва дозволило Ф. Краму в 1898–1899 рр. прийняти на завод 6 учнів, які представляли корінні етнічні групи Поділля: Є. Царука, М. Мунчака, Ф. Вольського, С. Кушневича, В. Регульського та І. Левицького. Після завершення 3-х річного навчання він зобов'язувався сплатити кожному з учнів по 50 руб. і 96 руб. «на харчі» [82, с. 50-51]. Зміна етнічного складу учнівського корпусу свідчила про успішне освоєння цим городянином-господарником і підприємцем нового простору, послідовне сприйняття нової соціальної ієрархії, демонстрацію поваги до етнічних і конфесійних ліній розділу, вдалу спробу долати їх. Крім того, Ф. Крам став також власником кам'яного будинку по вулиці Транспортній (сьогодні – Князів Коріатовичів – П.Б.) [138, с. 77].

Виробничі успіхи чавуноливарного заводу Ф. Крама визначили його високий авторитет серед членів лютеранської общини (у 1897 р. нараховувала понад 254 осіб [140, с. 274-277]), жителів міста й Кам'янецького повіту. У 1898 р. на його ім'я було придбано земельну ділянку для спорудження лютеранської кірхи (сьогодні – приміщення дитячої спортивної школи №1, вул. Шевченка, 61 – П.Б.). Відкрита ж у 1901 р. культова споруда стала прикладом інтеграції німецької громади в багатонаціональне середовище Кам'янця-Подільського.

У 1901 р. Ф. Крам, який на той час прийняв російське підданство, став членом Казенної палати Подільської губернії за квотою платників податків[89, с. 255, 96]. Цього ж року на чергових виборах його було обрано гласним Кам'янець-Подільської міської думи від міщан міста (згідно з Городовим положенням зі змінами 1892 р., гласним могла стати особа чоловічої статі, яка мешкала в місті не менше року і володіла нерухомістю вартістю від 300 до 3000 руб.[174, с. 430-456]). Його участь у діяльності органів міського самоврядування забезпечувала реалізацію інтересів місцевих груп виробників і давала можливість неформального впливу під час

вирішення питань, що хвилювали підприємців міста. У серпні 1901 р. Ф. Крам, разом з іншими членами міської думи, підтримав рішення назвати Банківською безіменну вулицю, що з'єднувала Новопланівський міст із Базарним майданом (сьогодні – майдан Відродження – П.Б.). Він також матеріально підтримував різні громадські ініціативи, зокрема проект спорудження музею Подільського церковного історико-архітектурного товариства. На виборах 1906 і 1910 рр. Ф. Крама двічі переобирали гласним міської думи, що свідчило про його авторитет серед жителів адміністративного центру Подільської губернії та його остаточну акультурацію в новий простір.

Модернізаційні процеси в аграрному секторі й галузях промисловості зумовили у власників попит на механіків, техніків, хіміків та інших спеціалістів для організації, забезпечення і контролю виробництв. У липні 1861 р. кореспондент "Подольских губернських ведомостей" вказував на незначну кількість технічних закладів, «які б готували хороших техніків для різних галузей промисловості, котрі знали б цю частину не лише практично, але й теоретично. Відкриття таких закладів на заводах і фабриках дасть можливість поєднати практику з теорією" [371, с. 142].

Відсутність кваліфікованих кадрів спонукала власників підприємств формувати їх з числа іноземців і високо оплачувати їх працю. У середині 1880-х рр., за даними галузевого часопису "Вестник промышленности", до Російської імперії щорічно приїздило майже 45 тис. спеціалістів [371, с. 138]. Як правило, їх призначали на ключові посади в промисловості: директорів заводів, їх помічників, бухгалтерів, інженерів-механіків, хіміків та ін. і це зумовило їх помітну роль упродовж періоду промислового капіталізму.

Наприкінці XIX ст. іноземці працювали майже в кожному другому цукровому заводі Подільської губернії, забезпечуючи належний рівень організації та контролю їх виробництва. За даними Подільського статистичного комітету, в 1883 р. лише 22% службовців адміністрації цукрових заводів були росіянами, 50,2% – поляками, 17,3% – іноземцями,

6,9% – євреями, 3,5% – німцями, підданими Російської імперії [150, с. 24]. Водночас, дуже мало іноземців працювало робітниками, кочегарами, сторожами на цукроварнях регіону: у 1883 р. таких було лише 545 осіб або 3,2% від їх загальної кількості.

Більшість новоприбулих фахівців навряд чи задовольняли мінімальні вимоги щодо культурної компетенції: майже весь керівний склад промислових підприємств і дирекції великих заводів не володів російською чи українською мовою. До робітників чи службовців з числа місцевого населення (українців, поляків, росіян) підприємці з європейських країн зверталися через секретарів і перекладачів, якими були переважно євреї. Подібна схема спілкування породжувала конфлікти, оскільки останні оголошували розпорядження керівництва підприємств, готували відповіді на скарги та вимоги робітників, здебільшого не виявляючи схильність до компромісу.

Деякі з цих іноземних фахівців успішно адаптувалися в новому середовищі. Так, австрійський підданий Л. Матишевський у 5-річному віці разом із родиною переїхав до Прилукського повіту Полтавської губернії, де його батько служив управляючим маєтку та винокурного заводу. Після закінчення Ніжинського повітового училища він для здобуття практичного досвіду під керівництвом співвітчизника інженера-техніка вивчав техніку будівництва і технологію виробництва на Луганському цукровому заводі, брав участь у реконструкції цукрових заводів у Курській, Чернігівській, Київській, Волинській і Подільських губерніях. Зрештою, на території Надніпрянщини він прожив понад 50 років. З 1867 р. Л. Матишевський обіймав посаду директора Яроповичського на Київщині, з 1877 р. – директора Чорноминського, з 1888 р. – завідувача технічної частини Кордилевського цукрових заводів на Поділлі. У 1890 і 1893 рр. він подавав клопотання про отримання російського підданства і не планував повертатися до Австрії [371, с. 138-139].

У 1890-х рр. посаду управляючого Ковалевсько-Строганівського цукрового заводу в Брацлавському повіті обіймав австрієць Ф. Гануш, а його співвітчизник В. Брокль – таку ж посаду на Сатанівському цукрово-рафінадному заводі [110, с. 224]. Чимало економічних мігрантів з європейських країн обіймали посади, що вимагали адміністративних навичок, а також технічних знань: майстрів, машиністів, наладчиків, механіків, хіміків та ін.

Значно менше іноземних фахівців працювало у складі адміністрації винокурних підприємств, де перше місце зі значним відривом утримували євреї – 65,7%, росіяни – 19,2%, поляки – 10,9%, іноземці – 3,8% [98, с. 7]. Зокрема, у 1890-х рр. управляючим винокурного заводу в м-ку Яришів Могилівського повіту був австрієць Ф. Седлецький, а прусський підданий Б. Ієронікевич обіймав аналогічну посаду на винокурному заводі в с. Княгинін Кам'янецького повіту [110, с. 230, 237]. Управляючим чавуноливарного заводу в м-ку Городок у 1890-х рр. був прусський підданий Р. Брізе [110, с.246].

Найм іноземних спеціалістів на адміністративні посади промислових підприємств активно продовжувався на початку 1900-х рр. Фахівці з Австро-Угорщини, Німеччини і Франції обіймали посади директорів, помічників директора й посади технічного персоналу на кожному другому цукровому й цукрово-рафінадному заводі Подільської губернії. Директором Устянського цукрового заводу працював австрієць Г. Дюннебир, помічником директора Северинівської цукроварні – австрієць О. Конецький, хіміком – австрієць В. Вітачек, директором Буцневського цукрового заводу – австрійський підданий В. Мацієвський, центральної школи – француз Г. Тронкуа, директором Вендичанського цукрозаводу – випускник Французького технічного інституту в Сент-Етьєні француз Е. Дюваль, помічником директора Вишеольчедаєвського цукрового заводу – австрійський підданий В. Фасольд, хіміком Бершадської цукроварні – австрієць В. Дуда, механіком Браїловської цукроварні – випускник Краківського реального училища

австрієць Г. Постолька, хіміком Гніванського цукрозаводу – німецький підданий С. Курнатовський, завідувачем складу цього закладу – О.-Л. Майєргофер, помічником директора Сосновіцької цукроварні – австрієць І. Бутц, помічником директора Щедрівського цукрозаводу – австрієць А. Мерле, бухгалтером Чартомликського заводу – К. Фіцовський, директором-розпорядником і членом правління Гоноровського цукрового заводу – німецький підданий К. Брендель, майстром цього ж виробництва – австрієць В. Сальва, помічником директора Тростянецького цукрового заводу – австрієць В. Крейзлик, майстром цього ж виробництва – австрійський підданий І. Павлович, помічником директора і касиром Щедрівського цукрового заводу – австрійські піддані А. Мерле і К. Неведомський відповідно [115, с. 9-10,11; 67, с. 11-12] та ін. Іноземних фахівців знаходимо серед слюсарів, токарів та інших спеціальностей цукрових заводів, що потребували спеціальних технічних умінь і навичок. Так, слюсарем і токарем Гніванського цукрового заводу Вінницького повіту працював австрійський підданий П. Гайдай [65, с. 243-244].

В умовах гострого дефіциту освічених сільськогосподарських кадрів в імперії та відсутності в Україні повноцінного вищого навчального закладу для підготовки фахівців у різних галузях землеробства, іноземні землевласники Подільської губернії повсякчас запрошували фахівців, які здобули освіту в навчальних закладах Відня, Берліна, Будапешта, Варшави, Праги, для організації сільськогосподарських робіт в їх маєтках і переробки вирощеної продукції на підприємствах харчової промисловості. Тисячі австрійських і сотні німецьких підданих заради заробітків мігрували до Подільської губернії. Наймаючись на службу управителями, економами, агрономами, бухгалтерами та на інші адміністративні і технічні посади в маєтки й фільварки, вони на практиці застосовували набуті знання й накопичували ресурси для започаткування власної справи.

Найвищою за рангом в поміщицьких маєткх була посада управляючого, яку найчастіше займали вихідці з Австрії або Пруссії. Значна кількість

іноземних підданих на керівних посадах у поміщицьких маєтках не залишилася поза увагою влади, яка неодноразово порушувала питання про недопущення та усунення іноземців від управління маєтками в губерніях Південно-Західного регіону [12, с. 25]. Але поміщики не звертали увагу на розпорядження влади і надалі наймали управляючими маєтків, невеличких виробництв австрійців і німців.

Окрім високих управлінських посад, австрійці та німці виконували у поміщиків ряд інших адміністративних функцій: служили агрономами, економістами, прикажчиками, контролерами, лісничими, виноробами, управляючими палаців та ін. Так, ще в середині XIX ст. подільські поміщики звернули увагу на використання м'якого підсоння для садівництва та городництва, тому в їх маєтках під керівництвом спеціалістів із Франції й Італії було засновано значну кількість садів, винниць, влаштовано ботанічні сади. Як зазначив В. Геринович, «великі панщизняні повинності і велика дешевизна найманого робітника давала змогу розвести інтенсивне і дуже прибуткове садівництво, городництво, закласти основи шовківництву тощо» [285, с. 93].

Подібна практика продовжувалася й на початку 1900-х рр. Іноземні фахівці забезпечували адміністрування в подільських маєтках: Е. Кратохвіл мав посаду управителя маєтку в с. Заливанщина Вінницького повіту, С. Сорочинський – управителя маєтку в с. Катеринівка Ольгопільського повіту, С. Яхмер – аналогічну посаду в маєтку князя Радзивіла, що у с. Загінці Летичівського повіту, А. Хрусцель – завідувача економії в с. Калинашівка Проскурівського повіту та ін. [60, с. 269-270; 61, с. 151-152, 173-174; 62, 105-106].

Сотні інших підданих Австро-Угорщини забезпечували виконання других адміністративних функцій у маєтках поміщиків: Е. Берзин-Брежин – економа маєтку в с. Райки Вінницького повіту, І. Білик – економа маєтку в с. Журавне Вінницького повіту, І. Коростель – економа в маєтку с. Павловка Ольгопільського повіту, К. Павловський – бухгалтера в маєтку с. Белоусівка

Гайсинського повіту, А. Біганський – майстра в економії с. Метанівка цього ж повіту, Л. Каліновський-Серединський – аналогічну посаду в маєтку с. Чернилівці Літинського повіту, Я. Кнеспль – помічника управителя маєтку в с. Теофіловка Гайсинського повіту, М. Плавушевський – економа в маєтку с. Андрійківці Проскурівского повіту, І. Томкович – прикажчика в маєтку с. Ольшанка Ольгопільського повіту, О. Шустер – економа в маєтку с. Пеньківка Ямпільського повіту [60, с. 269-270; 61, с. 151-152, 173-174; 62, 105-106, 171-172, 233-234; 65, с. 81-82, 263-264; 66, с. 208] та ін. Значно рідше на службі в подільських маєтках землевласників або орендованих фільварках перебували піддані Німецької імперії. Так, В. Бомбицький посідав посаду агронома в маєтку с. Немиченці Проскурівського повіту, А.-Е. Гейдрих – механіка у с. Кадиївці Кам'янецького повіту, А. Вейн – економа в маєтку м-ка Шумилів Ольгопільського повіту [65, с. 129-130; 60, с. 217-218; 61, 191-192; 62, с. 305-306] та ін. Цей ряд можуть продовжити сотні інших імен австрійських і німецьких підданих.

Крім того, іноземні спеціалісти займали посади садівників, що дозволяло їм поширювати аграрні нововведення шляхом фактичної демонстрації. Садівниками працювали німецькі піддані: Л. Бівальд і К. Таберзак у маєтку с. Капустяни Брацлавського повіту, Ф. Мец у маєтку м. Могилів-Подільського, С. Банашак у м-ку Бершадь Ольгопільського повіту та ін. Але найчастіше на посадах садівників у подільських маєтках служили піддані Габсбургів: Б. Антошевський – у с. Клетене Вінницького повіту, Я. В. Ленартович – у с. Шершин цього ж повіту, Є. Сокалюк – у м-ку Стрижавка цього ж повіту, австрійський чех В. Свобода – у с. Книжківці Летичівського повіту, М. Бесський – у с. Баглан Проскурівського повіту, М. Павліковський – у с. Скаржинці цього ж повіту, М. Ковальський – у маєтку барона А. Маса с. Деребчин Ямпільського повіту, К. Кумстал – у с. Катожани Могилівського повіту, В. Кунінські – у с. Михайлівці цього ж повіту, І. Цтибора – у с. Юрківці цього ж повіту, Є. Пельц – у с. Княжпіль Кам'янецького повіту, І. Яник – у с. Іванківці Літинского повіту, австрійський чех І. Машек – у м. Вінниця [50, с.

295-296; 51, с. 225-226, 271-272, 345-345; 62, с. 109-110; 151-152; 65, с. 277-278, 333-334; 66, с. 13, 110, 149-150, 186, 189-190, 215-216] та ін.

Важливу роль у господарській діяльності населення Подільської губернії відігравали ліси, що здебільшого були власністю великих поміщиків, сільських громад і держави. Лісові масиви впливали на підсоння і таким чином, на сільське господарство. Вони зберігали сніг і затримували його танення навесні, тому за наявності лісу сухе літо не так негативно впливало на хліборобство. Крім того, ліси забезпечували жителів краю й промислові підприємства паливом і будівельним матеріалом. Враховуючи хижацьке винищення лісів у другій половині XIX ст. і суттєве зменшення їх площ (на Поділлі з 1868 по 1898 рр. було вирубано 313745 дес. лісу або 45,7% їх загальної площі [318, с. 290]), землевласники надавали важливого значення раціональному використанню лісових ресурсів і дбали про їх відновлення. Задля цього почали часто запрошувати освічених фахівців із числа підданих Австро-Угорщини для розвитку лісництва в їх подільських маєтках. Крім того, службовці з числа австрійських підданих, які звикли поважати закон, не приймали пропозицій місцевих селян чи міщан відносно протизаконної самовільної вирубки лісів. Напередодні Першої світової війни на таких посадах служили австрійські піддані: Б. Галінський – лісничим у маєтку графа австрійського підданого Р. Потоцького у с. Уладівка Вінницького повіту, В. Горбовський – лісничим в економії с. Філіціановка Ямпільського повіту, І. Кубич – лісничим у маєтку с. Мар'янівка Гайсинського повіту, Ф. Ольшевський – лісничим у маєтку с. Великі Могулки Гайсинського повіту, П. Полотнянко – лісничим у маєтку с. Жабинці Кам'янецького повіту, І. Найман – лісничим об'їждчиком у маєтку с. Любомірка Ольгопільського повіту, І.-Л. Зайчек – помічником лісничого в маєтку м-ка Тростянець Брацлавського повіту [62, с. 209-210; 61, с. 385-386] та ін. Інколи іноземні фахівці, обізнані з досвідом лісівництва Австро-Угорщини, ініціювали заліснення ярів, схилів річок задля відновлення лісових угідь.

Крім того, австрійці та німці працювали в маєтках майстрами-будівельниками, вчителями музики, танців, малювання та інших предметів,

домашніми лікарями, а також слугами, вівчарями, пастухами та ін. Нерідко нагромадивши кошти й адаптувавшись до нової країни, окремі з них ставали підприємцями в селах і містечках Поділля.

Неоднозначними були стосунки між місцевим населенням і німецькими колоністами. Спершу подоляни переважно позитивно оцінювали їх бережливе ставлення до землі, працьовитість і високі моральні якості. На новій батьківщині колоністи найчастіше займали болотяні та лісові місця, які за кілька років у результаті викорчовування, осушення та угноєння грунту ставали родючими нивами. Земля, придбана переселенцями по 15-20 руб. за десятину, невдовзі перепродувалася новим поселенцям уже по 100 руб. за десятину [18, с. 49].

У другій половині 1860-х рр. відносини між сільськими жителями краю і колоністами почали змінюватися, відображаючи протистояння в різних сферах життєдіяльності. Нерідко німецькі колоністи вважали себе представники вищої цивілізації, не вивчали мови місцевого населення, вели відособлений спосіб життя, чим гальмували процес їх акультурації. Навіть наступні покоління, які ніколи не бачили Німеччини, залишалися найчастіше переконливими патріотами землі своїх предків, а не нової батьківщини. Чехи, навпаки, майже завжди виявляли бажання злитися з місцевим населенням, вступали в змішані шлюби, відкривали спільні школи, приймали російське громадянство, переходили в православ'я тощо.

На стосунки колоністів із селянами впливав замкнений спосіб життя колоністів і особливості введення ними господарської діяльності, що було більш ефективним і забезпечувало їх переваги на матеріальному рівні. Німці використовували вдосконалені землеробські знаряддя, володіли вільними капіталами, що не дозволяло конкурувати з ними в купівлі землі місцевим селянам з їх примітивною обробкою землі й підпорядкуванням громадському сівообігу (озимим, ярим і паровим полям). Свідок тих подій А. Воронін відзначав у 1871 р.: «Складаючи окрему замкнуту корпорацію, вони (колоністи – П.Б.) не можуть мати ніякого доброго впливу на місцеве

населення і, дійсно, залишаються для нього абсолютно невідомими людьми. Там, де знаходяться колонії, місцева влада обтяжена скаргами на потраву полів, вбивство худоби і т.п. Крім того, деякі господарства місцевого населення дуже занепали. Досвід свідчить, що в деяких поселеннях були непогані майстри, ковалі і т.п. до того часу, поки не поселились поблизу колоністи. Переважаючи перших в майстерності, вони захоплюють в свої руки всі запити і тим стають шкідливими місцевим майстрам. Конкуренції між ними нема і не може бути, тому що серед місцевого населення ще мало пробудилося життя і самостійність» [104, с. 14].

Відтак представники місцевої влади звинувачували німецьких колоністів у відмові вивчати російську мову, поширенні в краї єресі штунди, симпатіях до Німеччини та сприянні досягненню політичних цілей німецького уряду щодо так званого «мирного завоювання Росії». Загалом стримані та прохолодні стосунки між подільськими селянами й колоністами подекуди переростали у побутові суперечки. Утім на Поділлі, як свідчать джерела, ці інциденти мали локальний характер і не набули такої гостроти, як на території Волинської губернії [319, с. 216-224].

Отже, взаємини між економічними мігрантами з європейських країн і населенням Подільського краю розвивалися складно. Деякий час вони зберігали свою внутрішню відданість національним кореням та культурним традиціям, а найбільш активні з них сприймали нову соціальну ієрархію, вчилися поважати етнічні лінії поділу й успішно долали їх. Більша частина місцевого населення з насторогою ставилася до іноземних підприємців і фахівців, часто вважала їх чи не головною причиною своїх негараздів. Неоднозначними та стриманими були стосунки між селянами і колоністами, які інколи переростали у локальні побутові конфлікти щодо землеволодіння і землекористування. Переваги іноземців над місцевим населенням виявлялися у високій ефективності їхньої системи господарювання, вищому матеріальному рівні життя та вищій освіченості. Підстав для налагодження

тісніших стосунків місцевого населення та економічних мігрантів на той час не було.

Висновки до ІІ розділу

У другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на території Подільської губернії мешкали іноземні піддані з більшості європейських країн, а їх чисельність у пореформений період постійно зростала. У 1897 р. ця цифра складала 13345 іноземних громадян (0,44% населення губернії) або 2,2% усіх іноземців Російської імперії. Більшість із них мешкала в сільській місцевості (92,2%), а географія їх розселення в окремих містах і повітах визначалася історичними чинниками та місцевими особливостями. Половина іноземних підданих, серед яких найбільше було громадян Австро-Угорщини (76,9%) і Німеччини (17,8%), мешкала в Кам'янець-Подільському, Вінницькому, Ольгопільському та Ямпільському повітах.

В основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва було покладено принцип рівноправ'я російських та іноземних підданих. Водночас у прикордонних губерніях, зокрема у Подільській, вводилося обмеження на правоздатність іноземного підприємця. Практика сепаратного законодавства не була обмеженням правоздатності іноземців, оскільки поширювалася й на російських підданих. Захист національних інтересів зумовив зміну політики російського уряду щодо іноземних підданих у роки Першої світової війни та ухвалення документів ліквідаційного законодавства.

Відносини економічних мігрантів із європейських країн з корінним населенням Подільського краю розвивалися неоднозначно. Вони характеризувалися як шанолюбивим ставленням і повагою подолян до нових сусідів, так і локальними конфліктами, що торкалися питань землекористування і землевволодіння. Їх причинами також були значні відмінності історичних традицій, культури, побуту, особливості общинного і господарського життя.

РОЗДІЛ ІІІ. РОЛЬ ІНОЗЕМНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ СФЕРІ

3.1. Іноземні піддані в системі торгово-промислового підприємництва міських поселень

Міські поселення Подільської губернії остаточно сформувалися на середину XIX ст. У 1864 р. у ній нараховувалося 17 міст (1 губернське, 11 повітових і 5 заштатних) і 118 містечок [155, с. 4] (за іншими даними – 123[107, с. 1-131]). Чисельність міського населення в 1862 р. становило 120640 осіб (6,68% загальної кількості населення регіону), за два роки воно збільшилося до 123992 осіб (6,63%) [155, с. 5]. Такі показники свідчили про відставання Подільської губернії за темпами урбанізації від багатьох інших регіонів імперії і були зумовлені переважанням аграрного сектору в її економіці. Утім, за щільністю заселення подільський регіон посідав друге місце після Московської губернії [155, с. 9] і демонстрував пришвидшену концентрацію мешканців окремих населених пунктів.

У пореформений період чимало містечок мали перехідні риси, а багатьом з них були притаманні особливості як міст, так і сіл. Між старими містами і новими неміськими промисловими центрами існували суттєві відмінності у структурі капіталістичного підприємництва, на що звертали увагу дослідники [268, с. 25; 386, с. 147]. Останнє було проявом характерної для того часу тенденції до швидкого поширення фабричної промисловості поза межами міст і утворення тут нових промислових центрів. Тож розподіл обігових капіталів між промисловістю і торгівлею тут мав відмінності: у старих містах понад дві третини цих капіталів припадало на торгівлю і лише третина – на промисловість; у неміських центрах на промисловість припадало понад 60% капіталів, на торгівлю – до 40%.

Часто нові фабрично-заводські поселення виникали на основі одного-двох великих капіталістичних підприємств, що зумовлювало вузьку спеціалізацію їх господарського життя. На Правобережжі таких містечок і

фабрично-заводських сіл було багато, оскільки певний час майже всі значні підприємства, що тяжіли до джерел сировини, виникали тут поза містами. Так, на Поділлі серед великих поселень, що виникли майже винятково на базі цукрової промисловості, був Тростянець Брацлавського повіту (4,6 тис. жителів, річний обіг промислового капіталу наприкінці XIX ст. – 93%) [388, с. 146-147]. У соціальному плані такі промислові центри лише нагадували міста, а різниця між ними і старими містами в цій сфері виражалася як відмінність між поняттям «городянин», з одного боку, і «робітник сільської фабрики» чи «селянин-відхідник», з іншого [347, с. 16].

Містечка як ремісничо-торговельні осередки сільськогосподарської околиці в другій половині XIX ст. визначали економічні напрями розвитку Подільської губернії, тоді як міські адміністративні центри (губернське та повітові міста) в економічному відношенні «залишалися слабо розвинутими, із незначним впливом на околицю» [308, с. 63]. У містах розвивалися традиційні ремісничі заклади, а фабрична промисловість швидко поширювалася в містечкових і сільських осередках, що були центрами поміщицької економії. Останні ставали новими промисловими центрами, адже фабрики і заводи були переважно переробними підприємствами харчової промисловості й тяжіли до джерел сировини.

На кінець XIX ст. за кількістю міських поселень і чисельністю їх жителів Подільська губернія була другою (після Київської) серед губерній Правобережної України. Якщо за першим показником вона ненабагато поступалася перед Київською, то міського населення мала вдвічі менше. Більшість міських мешканців проживала тут у 9 містах із населенням понад 10 тис. чоловік у кожному. Найбільшими містами губернії були Кам’янець-Подільський (35,9 тис.), Вінниця (30,6 тис.) і Проскурів (22,9 тис.). Особливе місце серед міських поселень регіону посідало засноване у 1860-х роках внаслідок інтенсивного залізничного будівництва м-ко Жмеринка. Зростаюча економічна роль поселення спричинила надання йому в 1898 р. статусу міста [122, с. 1-546], що було рідкісним явищем для даного регіону.

Структура промисловості міських поселень Подільської губернії в епоху промислового капіталізму характеризувалася поєднанням у ній різних форм – від дрібнотоварного виробництва до капіталістичної фабрики, а співвідношення між їх часткою постійно змінювалося на користь фабрично-заводської промисловості. Мануфактурний тип підприємства був майже повністю витіснений, а дрібнотоварне виробництво поступово зайняло лише ті економічні ніші, де воно могло конкурувати з великою промисловістю.

У 60–70 роки XIX ст. дрібнотоварне виробництво ще майже повністю панувало в промисловості міських поселень Подільської губернії. Винятком тут було лише кілька великих містечок (Браїлів, Соболівка, Тростянець), де в 60-х роках велика промисловість досягла відчутного розвитку. У всіх інших дрібні ремісничі заклади виконували функції з обслуговування різноманітних матеріальних потреб жителів міст та довколишньої сільської округи [280, с. 105]. На початку 1860-х років у містах Правобережжя ремеслом було зайнято майже 27 тис. осіб, з яких 8,2 тис. припадало на Поділля [167, с. 4-47; 168, с. 11-43]. Переважання ремісників у цих регіонах пояснюється зосередженістю великої їх кількості в містах і містечках.

Диференціація ремесла у малих міських центрах обмежувалася 18–22 спеціальностями, яких вистачало для задоволення невибагливих потреб населення цих міст та навколишньої сільської округи. У більшості з них існували одна або дві спеціальності з орієнтацією на широкий ринок [167, с. 3-37]. У містах для задоволення більш вишуканих потреб населення розвинулися кваліфіковані ремесла (годинникарі, ювеліри, фортепіанні майстри). Тут також набула поширення спеціалізація деяких ремісничих професій, зокрема кравців, окремі з них спеціалізувалися на пошитті чоловічого або жіночого верхнього одягу, піджаків, камізельок та ін.

Найбільші міські поселення краю – Вінниця, Кам’янець-Подільський, Могилів на Дністрі, Проскурів – відносилися до групи міст із середнім розвитком ремесла. У кожному з них у 60–70-х рр. XIX ст. працювало понад

500 дрібнотоварних виробників, які збували свою продукцію на місцевому ринку й за межами краю.

Реформи 60-х – 70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс розвитку економіки й формуванню підприємницького класу. Насамперед, цьому сприяла ліквідація станових обмежень у сфері торгово-промислового підприємництва. Положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» [207, с. 216; 208, с. 425] закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності громадянам, які сплатили патентні збори. Встановлювалися 1-а та 2-а купецькі гільдії, а відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання відповідного свідоцтва. Купець 1-ї гільдії мав право здійснювати гуртову торгівлю російськими й іноземними товарами на всій території імперії, утримувати фабрично-заводські заклади й отримувати скрізь підряди без обмеження суми. Свідоцтво 2-ї гільдії дозволяло здійснювати лише роздрібну торгівлю й отримувати підряди на суму не більше 15 тис. руб. Зазначимо, що іноземці зрівнювалися з російськими підданими в праві заняття торгівлею.

На початку пореформеного періоду Подільська губернія як місце для розміщення фабрик і заводів привертала увагу іноземних промислових підприємців. Останні відігравали важливу роль у процесах індустріалізації та урбанізації в країнах Західної та Центрально-Східної Європи і, за висловом економіста Й. Шумпетера, були джерелом будь-якого капіталістичного розвитку. Творче господарювання підприємців під своєю власною і повною відповідальністю забезпечувало прискорення структурних зрушень в економіці [419, с. 59].

Прибулі економічні мігранти здебільшого були громадянами європейських країн, не володіли російською або українською мовами, не знали традицій і звичаїв місцевого населення. Часто вони оселялися в місцях компактного проживання своїх співвітчизників, зокрема в м-ку Дунаївці Ушицького повіту, де в 1829 р. вихідці з Пруссії заснували кілька суконних

фабрик, виробництво екіпажів і столярних виробів. На початку 1870-х рр. на 54 текстильних фабриках працювало 600 осіб, а вартість виготовленої продукції складала 1,5 млн. руб. [155, с. 37; 158, с. 32; 108. с. 385].

Розвиток транспортної інфраструктури на Правобережжі сприяв появі продукції європейських виробників, що склали вагому конкуренцію текстильникам Поділля. Ударом для них стало й спорудження залізничної колії Проскурів – Кам'янець на відстані 17 км від м-ка Дунаївці, що відповідало інтересам власників цукрових заводів. Це змушувало власників найпотужніших фабрик раціоналізувати виробництво й впроваджувати парові машини, інші заклади самоліквідувалася, треті – перейшли у власність єврейських підприємців. У другій половині 70-х років у цьому містечку працювало 10 великих парових суконних фабрик із продукцією вищих сортів матерій (600 тис. крб.) і кілька десятків дрібних суконних фабрик, що працювали на кінській тязі, річна продукція яких становила 1 млн. крб., а також 5 фолюшів (сукновалень) і 5 фарбувальних фабрик Сборник сведений о Подольской губернии [285, с. 136].

У 1882 р. в Дунаївцях уже мешкало 62 родини (366 осіб) іноземців: 347 осіб – вихідці із Пруссії і 19 – із Австрії, які оселилися тут у період з 1830 р. і не брали участь у відбуванні повинності. Німецькі колоністи володіли купленою у поміщика землею (не більше 1,5 дес. у кожного з власників) із збудованими на ній будинками, за яку вони сплачували разом з чиншем від 3 до 10 руб. на рік [75, с. 19, 20]. Упродовж 1880–1897 рр. кількість німецької громади цього містечка збільшилася до понад 900 чол. або 11,5% населення [75, с. 20; 140, с. 176-229] і залишалася на цьому рівні до початку Першої світової війни. Іноземні підприємці змушені були миритися з певними обмеженнями в правах на поселення й торгівлю. Їм не дозволяли здійснювати будівництво в місцях, що були зазначені в указі імператора від 14 березня 1897 р., а також за межами міст і містечок смуги єврейської осілості.

Російський уряд заохочував участь іноземних підприємців у процесах індустріалізації для подолання відставання в окремих галузях, зокрема

сільськогосподарському машинобудуванні, якого практично не існувало в Росії до реформи 1861 р., а існуючі фабрики й майстерні при торгових складах виготовляли окремі машини за зарубіжними зразками. У той час європейські машинобудівники інтенсивно працювали на широкий російський ринок –виробляли знаряддя й обладнання, пристосовані до специфічних умов окремих регіонів імперії, зокрема Правобережної України [428, с. 145]. Комплекс урядових заходів сприяння цій галузі виробництва дав позитивні результати. У 1880 р. в Україні вже налічувалося 58 закладів з виробництва сільськогосподарських машин, з яких на Поділлі – 3. Серед них було 29 – фабричного типу, 9 – у маєтках поміщиків, що виготовляли сільськогосподарські знаряддя й машини в основному для власних потреб економії, виконували сторонні замовлення, а решта – кустарні майстерні [345, с. 196-200].

Німецькі господарники взяли участь у модернізації машинобудівельної галузі Подільської губернії, що засвідчує підприємницька діяльність Фрідріха Крама. Наприкінці 1880-х років він мігрував на Поділля та узаконив своє перебування, отримавши дозвіл подільського губернатора [76, с. 7, 40]. У 1888 р. для початку виробничої діяльності в губернському центрі Ф. Крам клопотався про прийняття його та членів родини до слюсарного цеху відповідно до Ст. 99 Ремісничого статуту. Незабаром їх було прийнято і вони стали членами цеху «до закінчення терміну чинності паспорту, виданого йому Подільським губернатором» [85, с. 57]. Для отримання ремісничого свідоцтва німецький майстер, відповідно до наказу Подільського губернського правління, сплатив ремісничій управі 5 руб. [88, с. 16].

Приналежність городянина-господарника Ф. Крама до середнього прошарку, орієнтованого на виробництво і торгівлю, набутий ним досвід ремісничої діяльності, наявність необхідного капіталу, дозволили йому стати власником одноповерхового кам’яного будинку на Торговій площі губернського центру. Тут він заснував фабрику землеробських знарядь, оснащену сучасними токарними німецькими верстатами. На підприємстві

виготовлялися або реставрувалися фарфорові та металеві вальці для водяних млинів і вітряків, виконувалися різні слюсарні роботи, виготовлялися різноманітні сільськогосподарські землеробські знаряддя [82, с. 50; 111, с. 329].

Фабрика Ф. Крама стала одним із перших підприємств такого профілю на Поділлі, а його продукція й послуги з ремонту обладнання борошномельних підприємств мали попит серед власників цих виробництв, яких у регіоні наприкінці 1880-х років нараховувалося 3236 [108, с. 175-176.166]. У 1890 р. тут працювало 4 робітники і було вироблено продукції на 1 тис. руб. У 1895 р. вона увійшла до числа великих підприємств, якими вважалися виробництва, річна продукція яких становила 5 тис. Руб. [111, с. 330] Підприємницький ризик і залежність від попиту регіонального ринку поступово відділили городянина-господарника та підприємця Ф. Крама від його професії, але зблизили з майстром-ремісником, прибуток якого забезпечував йому соціальний статус і авторитет у фаховому середовищі.

Зазначимо, що наприкінці XIX ст. сільськогосподарські землеробські знаряддя і механізми виготовляли і на інших виробництвах, що належали іноземним підприємцям: на чавуноливарному і механічному заводі князя П. Вітгінштейна в с. Браніца Могилівського повіту (виробництво зупинено в 1882 р.), на заводі землеробських знарядь серба Д. Чатича в м-ку Соболівка Гайсинського повіту, на механічному і мідноливарному заводі прусського підданого Ф. Бреєра в м-ку Муровані Курилівці Ушицького повіту, на чавуноливарному заводі в с. Лука Барська Літинського повіту Г. Абрамової, Абрама та Ісера Френкелева, на механічному заводі німця Г. Лельбаха в Дунаївцях [148, с. 54-55; 106, с. 1643]. Слюсарні роботи для жителів губернського міста та навколишніх сіл виконувалися також у майстерні К. Кеслера [106, с. 1618].

У другій половині 1890-х рр. у міських поселеннях регіону було відкрито низку металообробних і машинобудівних підприємств. Так, у 1896 р. механічну майстерню з чавуноливарною вагранкою відкрив у садибі

передмістя м. Могилів-Подільський виходець із Пруссії Герман Келлер [32, с. 1, 7; 153, с. 308]. Його співвітчизник Фердінанд Броссман заснував у містечку Жмеринка Вінницького повіту машинобудівний і чавуноливарний завод, який займався виробництвом і ремонтом сільськогосподарських машин [153, с. 307]. У Проскурові були відкриті чавуноливарний механічний завод австрійського підданого Б. Ашкіназі, а Ф. Диберт отримав дозвіл на переобладнання своєї механічної майстерні на чавуноливарний завод, який невдовзі, крім литва, став виробляти соломорізки, зернотерки, інші сільськогосподарські механізми [110, с. 320; 33, с. 5, 17].

Чималий інтерес іноземних підприємців викликали підприємства будівельної галузі – цегельні та черепичні заводи. Прусський підданий О. Муравський був власником цегельного заводу в м-ку Стрижавка Вінницького повіту, на якому виготовляли червону цеглу, що використовувалася лише для потреб маєтку графа Ф. Грохольського, а у вільний продаж не надходила [147, с. 39]. Одним із найбільших цегельних виробництв краю був завод у м-ку Тростянець Брацлавського повіту, який належав французьким і бельгійським акціонерам Тростянецького цукрового заводу. Тут щодня виготовляли 180 тис. високоякісної цегли для потреб цукрового виробництва [147, с. 39-40].

У пореформений період іноземний капітал поволі проникав у харчову промисловість Поділля, що тривалий час була прерогативою місцевих підприємців. Так, іноземні підприємці виявили зацікавленість до броварень, що не демонстрували помітних успіхів у пореформений період. У 1862 рр. на 70 пивоварнях Подільської губернії працювало лише 214 робітників і було вироблено продукції на суму 41299 руб., тоді як у 1864 р. число пивоварень зменшилось до 23, а вартість їх продукції складала 15340 руб. [155, с. 34]. Незначний розвиток пиво-медоварної промисловості, за спостереженням О. Нестеренка, зумовлювався злиденним становищем трудящих, які віддавали перевагу і вживали переважно горілку; монополією держави на продаж алкоголю; регламентацією урядом розвитку пиво-медоварного

виробництва, що деякий час не оподатковувалося акцизом і зростання якого загрожувало конкуренцією акцизному винокурному виробництву. Як зазначалося у звіті подільського губернатора, міністр фінансів з «метою охорони від занепаду акцизного збору з вина» запропонував дозволити лише гуртовий продаж пива і меду без права на їх вивіз за місця виробництва [355, с. 142].

Розвитку пивоваріння в Подільській губернії сприяла міграція в регіон чеських пивоварів, які наймалися на службу до власників пивоварень, орендували їх і навіть засновували нові виробництва. На початку 1880-х рр. на Поділля із чеських земель Австро-Угорщини прибув Вацлав Девишек, який мав намір долучитися до розвитку пивоваріння. Він орендував пивоварню графа Моркова у с. Залетичівка Летичівського повіту, на якій у 1883 р. здійснив 10 варок пива і сплатив до казни 326 руб. акцизного збору [149, с. 97].

Завдяки підприємницькому хисту В. Девишек придбав у єврея Л. Фукса пивоварню в м-ку Зіньків Летичівського повіту. Новий власник оновив виробничі потужності (водогін, парову сушарку, солодовню, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник) і у травні 1888 р. відкрив сучасний паровий пивзавод, який невдовзі став одним із найбільших підприємств на Поділлі. Як повідомила газета «Подольские губернские ведомости», уперше в краї пиво стало вироблятися у заводських умовах [245, с. 24]. Для розширення виробництва на пивзавод були запрошені пивовари Олександр і Йосип Будзінські, які опановували секрети пивоваріння в чеському місті Пльзень.

На початку 1890-х рр. з метою збільшення обсягів виробництва пива М. Девішек продовжив розширювати виробничі потужності Зіньківського пивзаводу, планував побудувати новий завод в одному з населених пунктів Подільської губернії. Задля цього він двічі брав позику в банкірській конторі Я. Маранца (м. Проскурів). Зокрема, 15 листопада 1894 р. він повністю розрахувався за своїм кредитом, а вже за тиждень знову взяв у цього підприємця під заставу пивоварного заводу і 30 десятин землі у борг 7 тисяч

руб. сріблом на шість років під 6% [23, с. 6-7]. У 1897 р. на заводі В. Девішека було зварено 6929 відер високоякісного пива сортів мюнхенське (відносилося до вищих сортів і вироблялося лише на 10% пивзаводів імперії – П.Б.) та пльзенське [106, с. 1634].

Приклад В. Девішека наслідував чеський підприємець Фердінанд Фучек, який у 1893 р. заснував у м. Вінниця на Стрижавській дорозі (згодом вул. Мала Поштова) Слов'янський пивоварний завод. Це підприємство було оснащено паровим двигуном і виробляло пиво сортів віденське, пльзеньське й чеське. У 1897 р. тут було зварено 20479 відер [106, с. 1027]. У середині 1890-х рр. у власність підданого Габсбургів М. Герінгера перейшов пивзавод у м-ку Чечельник Ольгопільського повіту. Це підприємство спеціалізувалося на виробництві баварського і столового пива, якого в 1897 р. було зварено 12128 відер [106, с. 1645].

Зростання попиту на ринку на високоякісне пиво спонукало німецького підприємця Л. Кляве, який до цього орендував пивоварні в с. Нове Поріччя Кам'янецького повіту й у с. Чернятин Літинського повіту, до розширення мережі пивоварень на Поділлі. У 1898 р. Л. Кляве, який на той час прийняв російське підданство, подав до Проскурівської міської думи клопотання про продаж йому земельної ділянки на Новому плані для будівництва нового пивоварного заводу, при умові отримання дозволу прокласти від території майбутнього заводу до Південно-Західної залізниці колію, а також збудувати підземний канал для стічних вод. У 1899 р. Л. Кляве отримав право на користування землею й одразу розпочав будівництво заводу, який у 1901 р. вже випустив першу продукцію [302, с. 5-6].

Іноземні підприємці виявляли зацікавленість у розвитку винокурних підприємств, окремі з яких розміщувалися в міських поселеннях краю. У 1873 р. одеський купець грек П. Раллі відкрив винокурний завод у м-ку Браїлів Вінницького повіту [152, с. 534]. У 1890-х рр. винокурним заводом у м-ку Дунаївці володів підданий Габсбургів Б. Скинівський. Його співвітчизник Ф. Седлецький орендував винокурний завод у м-ку Калюс

Ушицького повіту, посаду управляючого якого посідав австрієць І. Лембергер, а Ф. Седлдецький мав аналогічну посаду на винокурному заводі австрійського графа В. Дзєдушицького в м-ку Яришів Могилівського повіту [130, с. 380; 110, с. 231, 237; 109, с. 243; 100. с. 553; 250, с. 56]. Французькі та бельгійські підприємці через Товариство Тростянецького цукрового заводу володіли винокурним заводом у м. Тростянець Брацлавського повіту, заснованим ще в 1848 р. [325, с. 163; 152, с. 538]. Усього ж у 1900 р., за підрахунками автора, іноземний капітал був представлений у 12 із 96 винокурних заводах регіону, найбільшими з яких за обсягом продукції були Тростянецький і Уладівський.

Вирощування зернових, необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для участі іноземних підприємців у розвитку борошномельної промисловості Поділля, що стала досить прибутковою галуззю. До 1860 р. на території краю працювало 1411 млинів, а в 1887 р. їх число зросло до 3236, з яких 1434 належали поміщикам, 1470 – селянам і 124 – різним особам [110, с. 175-176, 166], до числа яких тогочасна статистика зараховувала іноземців.

На початку пореформеного часу борошномельна промисловість у містах Подільської губернії була розвинута слабо. У 1866 р. у міських поселеннях знаходився 141 млин (5,2% від загалу) і приблизно стільки ж було їх у великих містечках [159, с. 5-6]. Тобто, у міських поселеннях знаходилася лише десята частина підприємств галузі. Серед них було 3 парових (чверть усіх парових млинів губернії), найбільшим був млин у Гайсині. Він був відкритий 1866 р. у триповерховому дерев'яному приміщенні та належав відставному поручику Вердеревському. Млин мав 6 поставів, з яких 3 постави були з французькими жорнами, парову машину потужністю 32 кінські сили, сита американської системи. На млині працювали механік, 12 мельників та робітників [159, с. 12].

Паровий млин у Гайсині, водяні й парові млини Проскурова, водяні млини Хмільника, Брацлава і Літина були регіональними борошномельними

центрами. Борошно на вивіз до Одеси виробляли незначними партіями млини Могилева та Ямполя – міста з пристанями на р. Дністер, Бара та Балти – міста так званого Шпакового шляху, яким здавна ходили валки чумаків. На початку пореформеного періоду борошно до австрійського кордону майже не відправлялося, що пояснюється більш високим рівнем зернопереробної галузі у європейських країнах [169, с. 245-251].

Піднесення борошномельного виробництва в краї відбувалося за кількома напрямами: 1) розвиток мережі водяних млинів і вітряків, що переробляли місцеве зерно й обслуговували навколишню округу; 2) спорудження млинів, що були складовою частиною іншого виробництва (цукровані, лісопильні), де використовувалися спільні двигуни, а їх продукція спрямовувалася на місцевий ринок; 3) виникнення великих механічних парових млинів, розрахованих на широкий ринок збуту. На останніх, за свідченням тогочасного експерта в галузі інженера М. Мельникова, «можна вести перемел у великих кількостях і при цьому перемел найдосконаліший, із значною економією сили, часу і грошей» [346, с. 3].

Іноземні власники інвестували кошти у модернізацію діючих і спорудження нових борошномельних підприємств. Зокрема, власником найбільшого парового млина в Подільській губернії був австрійський підданий А. Лянгер, який встановив на підприємстві 3 сучасні парові котли, що забезпечували 75 тис. пуд. річного помелу цього підприємства [35, с. 49-157].

У числі іноземних власників борошномельних підприємств на території краю були: саксонський підданий М. Вінклер і данець К. Ольсен – парового млина в м. Вінниця, князь Ф. Вітгенштейн – водяного млина в м-ку Каменка Ольгопольського повіту, В. Дзєдушицький – водяного млина в м -ку Яришів Могилівського повіту, М. Ланге – парового млина в м-ку Крижополь Ольгопольського повіту, Т-во Тростянецького цукрового заводу – парового млина в м-ку Тростянець Брацлавського повіту, П. і Е. Раллі – вальцювального автоматичного млина в м-ку Браїлів, Л. Вейдель – водяного

млина в м -ку Жванець, саксонський підданий Г. Боок – парового млина в м. Балта, К. Кур – млина в м-ку Зіньків, Г. Макс – водяного млина в м. Ямполь та ін. [30, с. 380; 110, с. 253; 106, с. 1619, 1621; 152, с. 748, 749, 752, 753].

У другій половині XIX ст. через акціонерні товариства відбувалося активне проникнення європейських капіталістів у цукрову промисловість України. Іноземці виступали співзасновниками акціонерних товариств, що створювалися для облаштування й утримання цукропереробних підприємств. Упродовж 1865–1876 рр. у цукровій галузі було створено 75 нових акціонерних товариств, основний капітал яких у середньому становив 552 тис. руб. [371, с. 74] Зокрема, у 1872 р. австрійські й французькі промисловці ініціювали створення Товариства Строганівського цукрового заводу, що мало на меті відкрити і розвивати однойменну цукроварню в маєтку графині М. Строганової в Брацлавському повіті [96, с. 861].

У 1870 р. французькі та бельгійські підприємці заснували Товариство Тростянецького цукрового заводу, що мало на меті утримувати однойменне підприємство на землі поміщика Ф. Собанського в м. Тростянець Брацлавського повіту [96, с. 1191]. Наступного року інша група французьких і бельгійських капіталістів ініціювала створення Товариства Ялтушківського цукрового заводу, метою якого було утримання та розвиток однойменного підприємства в м. Ялтушків Могилівського повіту, що було придбано на праві купчої у княгині А. Абамелек у Ямпольському повіті [96, с. 1189].

Наявність великої кількості іноземних підприємців в Подільській губернії, які діяли одноосібно чи через акціонерні товариства, звертали увагу високі державні чиновники. Зокрема, подільський губернатор, доповідаючи у 1884 р. в Петербурзі про економічне і політичне становище в регіоні, лаконічно констатував, що «всі заводи за малим винятком належать акціонерним компаніям, а головними пайщиками виступають поляки, іноземці та євреї» [325, с. 165].

Загалом, у першій половині 1890-х рр. у шести українських губерніях нараховувалося 69 акціонерних товариств у цукровій галузі, 32 з яких у Подільській і 23 в Київській губерніях [371, с. 75]. Володарі акцій товариств були співвласниками відповідних акціонерних підприємств і складали привілейовану групу іноземних підприємців. Усіма справами в акціонерних товариствах займалося кілька ключових акціонерів, які виступали в ролі функціонуючих капіталістів – підприємців, прибутки яких залежали від успіхів їх підприємства. Так, у Товаристві Ялтушківського цукрового заводу – це представники родин Катаурова, Гюбнера і Ван-дер-Мейера, пов'язані між собою родинними зв'язками, які контролювали 50% голосів учасників загальних зборів пайовиків цього товариства [371, с. 81]. Прибуток на капітал, інвестований у цукрозаводи, перевищував 15%, а в окремих випадках і втричі більше.

Для залучення додаткових капіталів акціонерні товариства вдавалися до випуску нових облігацій, що, як правило, розподілялися між своїми акціонерами. Так, у 1869 р. Товариство Тростянецького заводу отримало дозвіл випустити облігації на 650 тис. руб. облігацій, при основному його капіталі 1500 тис. руб., що дозволило його збільшити на 43%. Залучення нових капіталів дозволяло модернізувати виробництво і збільшити випуск готової продукції. У 1879 р. на Ялтушківському цукровому заводі було встановлено два вдосконалені паровики замість трьох старих, чим зменшено кількість використаного пального, повністю замінено дифузори, а в 1880 р. досягнуто значної економії палива і робочих рук, суттєво покращилася робота з отримання соку [371, с.41].

Завдяки модернізації Тростянецький цукровий завод увійшов до числа 16 найбільших підприємств галузі усієї України, на якому в 1886–1887 рр. за добу переробляли 2284 берківці (берківець дорівнював 10 пудів або 163,8 кг) цукрового буряку [114, с. 45-103]. Наприкінці 90-х рр. це підприємство залишалося у числі найбільших цукрових заводів України: тут працювало 400 робітників, були задіяні парові машини потужністю 200 кінських сил, 24

дифузори в 4,876 відра ємкості, щорічно випускали продукції понад 460 тис. пудів цукру [106, с. 1624]. Акціонери товариства за 1898 – 1899 рр. отримали прибутку 786150 руб. при основному капіталі 1,5 млн. руб. Загальні збори акціонерного товариства ухвалили 24% прибутку розподілити на користь акціонерів, на користь адміністрації (3–4 особи) 166 тис. руб. і 159 тис. руб. на розвиток підприємства [235, с. 2].

Отже, у пореформений період у Подільській губернії швидкими темпами відбувався процес індустріального розвитку, ініціативним суб'єктом якого були іноземні підприємці та економічні мігранти з європейських країн, які демонстрували високу готовність до акультурації. Серед них вирізнялися городяни-господарники з Австрії (Австро-Угорщини), Пруссії та інших німецьких держав. Їх участь у процесах модернізації зумовлювалася політикою російського уряду, їх підприємницькою ініціативою й зацікавленістю місцевих органів влади. Іноземні підприємці формували соціально активний середній прошарок, орієнтований на виробництво і торгівлю. Вони створили нову культуру поведінки в місті, хоча змушені були миритися з певними обмеженнями в правах на поселення і торгівлю.

Інвестиції іноземних підприємців у промисловість краю сприяли розвитку його економіки, зокрема акціонуванню цукрової промисловості Поділля і наближенню структури новостворених товариств до акціонерних компаній європейських країн. Іноземні підприємці сприяли модернізації підприємств харчової промисловості, зокрема зміцненню їх енергетичної бази та механізації цукрових заводів, а також перетворенню винокурного і борошномельного виробництв на галузі великої ринкової промисловості, їх технічному переоснащенню. Завдяки їх участі відбувався процес концентрації парового млинарства у містах регіону, інтенсивно розвивалися металообробні та машинобудівні заклади, здійснювалося їх технічне переоснащення на базі досягнень європейської науки й технологій.

3.2. Господарські заняття іноземців у неміських центрах

У першій половині XIX ст. мешканці Правобережжя високо цінували професіоналізм економічних мігрантів з європейських країн, які мали спеціальні знання й навички в різних промислових виробництвах. Не викликає сумнівів їх присутність у середовищі ремісничих майстрів і господарників, представників вільних професій у міських поселеннях Подільської губернії. Зокрема, у м-ку Дунаївці Ушицького повіту працювали німецькі майстри: каретники, сідлярі, бритварі, годинникарі, рукавичники та ін., вироби яких задовольняли потреби двору власників цього містечка Красінських і землевласників навколишніх маєтків [285, с. 134]. Іноземні купці-підприємці заснували ряд міських фабрик на Поділлі: в м. Ольгополі – сукнар і купець К. Іокиш, у м. Вінниці – Л. Поляк і Ю. Каппель, у м. Кам'янці-Подільському – капелюшники Кізявальтер і Бергман, у м. Могилів на Дністрі – Тункель і Гольденштейн та ін. [390, с. 206-207; 295, с. 63] Наприкінці 40-х рр. XIX ст. з 36 цукроварень краю 8 перебувало в оренді: 6 – іноземцями, 2 –дворянами [355, с. 335]. Їх підприємницький хист і господарська активність дали підставу П. Клименко обґрунтовано стверджувати, що індустріально-промисловий розвиток Подільської губернії на початку XIX ст. був підпорядкований чужонаціональним силам і стороннім осередкам [317, с. 1057].

У середині XIX ст. масштаби економічної міграції з європейських країн на територію Правобережжя збільшилися. Цьому сприяла низка урядових заходів, зокрема відповідна законодавча база. Закон 1861 р. дозволяв землевласникам наймати іноземних робітників і поселяти їх у власних маєтка [219, с. 456]. У 1868 р. уряд надав офіційний дозвіл на поселення в регіоні іноземних переселенців[220, с. 356], вони звільнялися від військової повинності і на п'ять років – від сплати податків та від скарбових оплат під час купівлі нерухомості в губерніях Правобережної України.

В середині XIX ст. подільські поміщики, міські та сільські громади продовжили практику залучення мігрантів до спорудження млинів,

організації виробництва на цукроварнях, борошномельних, механічних та інших закладах у поміщицькі економії. Їх запрошували працювати у кузнях, на цегельні й пивоварні заводи, екіпажні, землеробсько-технічні та столярні підприємства, продукції яких потребували поміщицькі й селянські господарства. Так, на початку 1860-х рр. вихідці з європейських країн працювали на землеробсько-технічному заводі польського поміщика Маньківського в с. Борівка Ямпільського повіту, де виготовлялися різні землеробські машини за вдосконаленими закордонними зразками [155, с. 29].

На початку пореформеного періоду продукція цукрової, винокурної і борошномельної галузей становила найбільшу частку в загальному обсязі промислового виробництва Подільської губернії. Зокрема, у 1861 р. в цукровій промисловості було вироблено продукції на суму 910882 руб., у винокурній – на суму 1855286 руб. [385, с. 123] (дані щодо борошномельної промисловості відсутні – П.Б.). Ця обставина була врахована потенційними інвесторами іноземними купцями-негоціантами, які на гуртовій торгівлі сільськогосподарською продукцією нагромадили мільйонні статки й мали великий досвід у комерційній справі. Серед найзаможніших купців Одеси, яка входила до складу суміжної з Поділлям Херсонської губернії, слід назвати греків Родоканакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудова, Зариффі, італійця Порро, німця Маса, котрі складали місцеву торгівельну аристократію [285, с. 19]. Завдяки економічній могутності, підприємницькому хисту й практичному ставленню до справи, власністю представників купецького стану стало багато збанкрутілих поміщицьких підприємств. Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових у прибутковій цукровій промисловості.

Російський економіст Ю. Янсон, подорожуючи наприкінці 1860-х рр. українськими губерніями, так описував проникнення торговельного капіталу в цукрову промисловість: «Опинившись без дармових рук і без капіталу, поміщики за незначним винятком залишали свої заводи. Вони перейшли або у власність, або в оренду інших осіб, яким, можна сказати, доводиться

починати тут усі справи заново. Особи ці – або місцеві купці, що перед тим торгували цукром, або компанії… На їхньому боці, порівнюючи з попередніми заводчиками, три великі переваги: знання, енергія й капітал» [260, с. 5].

Іноземні підприємці відчули новий господарський дух царської імперії, що захопив цукрову промисловість, у якій змінювалися типи цукроварень, умови їхньої діяльності та зв'язок із сільським господарством. Важливу роль у цьому процесі відігравали пайові або акціонерні товариства, участь у яких брали представники різних станів суспільства, прагнучи акумулювати вільні капітали. Але одноосібних коштів і внутрішніх резервів для їх нагромадження в Російській імперії було замало. Тому мобілізація капіталів набувала більш гнучких форм, коли йшлося про створення великих підприємств. Відомий фахівець у галузі російських фінансів Л. Розенталь ще в 1865 р. вкуазав, що за відсутності великих капіталів лише акціонерні товариства здатні заснувати великі підприємства, а тому вони опинилися в центрі уваги загалу і «люди усіх звань і станів натовпом кинулися в акціонерну заповзятливість» [384, с. 3].

У 1866 р. власники машинобудівельних підприємств у Парижі й Брюсселі бельгієць А. Галло і француз І. Кайль стали засновниками товариства Борівського цукрового заводу, а француз Дюготье – Степанівського товариства, якому належав цукровий завод у Брацлавському повіті [384, с. 130]. У 1873 р. засновниками акціонерного товариства Грушківський цукровий завод стали французький підданий одеський купець І-ї гільдії І. Буйсу, бельгійський підданий московський купець І-ї гільдії Г. Ван дер Мейлен і швейцарець Ф. Енні [371, с. 78, 130]. У 1875 р. німецький підданий Л. Брендель, почесний громадянин О. Беккерс, відставний штабс-капітан Г. Доппельмаєр, банкір Т. Михайловський і землевласник Ю. Оржеховський заснували Товариство Гоноровского цукрового і рафінадного заводу, завданням якого було спорудження та налагодження роботи на цукроварні при с. Тростянець Ямпільського повіту [230, с. 3]. У 1879 р.

цукровий і рафінадний завод графині Ж. Шембек у с. Левада Кам'янецького повіту перейшов під контроль пайовиків товариства, заснованого німецьким підданим варшавським купцем І-ї гільдії В. Рау, підданим Габсбургів одеським купцем І -ї гільдії Н. фон Калліром та іншими чотирма особами[229, с. 1]. Того ж року для налагодження роботи на цукроварні поміщика К. Тричиля при с. Вишеольчедаєві в Могилівському повіті київський купець 1-ї гільдії Т. Михайловський, поміщик В. Левандовський і швейцарський підданий Ю. Кронгельман заснували однойменне товариство[229, с. 1]. У 1890 р. Гессен-Дармштадський підданий і варшавський купець І-ї гільдії В. Рау вкотре став одним із засновників Товариства цукрового заводу «Корделевка», що започаткувало відбудову і модернізацію цукроварні поміщика М. Качинського в маєтку Корделевка Вінницького повіту [231, с. 1].

Найбільш підприємливі промисловці цукрової галузі регіону були співзасновниками кількох пайових товариств, яким належали декілька цукрових заводів, і брали участь у роботі правлінь цих товариств з метою отримання великих прибутків. Так, бельгійський підданий московський купець Г. Ван дер Мейлен був засновником Товариства Боровського цукрового заводу, Товариства Грушківського цукрового заводу й Товариства Ялтушківського цукрового заводу. Бельгієць А. Галло брав участь у заснуванні Товариства Боровського цукрового заводу і Товариства Тростянецького цукрового заводу, якому належав Тростянецький і Гайсинський цукрові заводи, а Еміль Галло був членом правління Товариства Тростянецького цукрового заводу в Ямпільському повіті. Швейцарець Ф. Енні був співзасновником Товариства Грушківського цукрового заводу та співвласником Кальницького цукрового заводу Київської губернії. Також Г. Енні був співвласником і членом правління Хреновецького й Венедичанського цукрових заводів Подільської губернії. Німецький підданий варшавський купець В. Рау став співзасновником Товариства цукрового заводу «Левада» і співзасновником Товариства цукровиків «Корделевка».

Усього ж у 1888 р. із 46 цукрових заводів Подільської губернії 27 (58,7%) перебували в руках акціонерних товариств, ще 6 (13%) вони орендували [279, с. 337-344].

Техніка і технології цукрових заводів Поділля розвивалися у тісному взвємозв'язку із зарубіжним досідом. У 1877 р. директор-розпорядник Ялтушківського заводу Белянкін для визначення більш прийнятної системи переробки патоки відвідвідав цукрові заводи Бельгії, Німеччини і Австро-Угорщини [371, с. 38]. Водночас існували і зворотні зв'язки. На щорічні київські Хрещенські ярмарки для збору даних «про будову різних машин, що використовувалися на цукрових заводах» приїздили цукрозаводчики із країн Центральної і Західної Європи, які також приймали замовлення на виготовленя різного технічного обладнання [371, с. 38].

Інколи економічні мігранти, маючи необхідний первісний капітал, орендували окремі підприємства харчової промисловості, інвестували в їхній розвиток чималі кошти з метою розширення цих виробництв. Підприємницька ініціатива зумовлювала зміну їх статусу економічного мігранта на іноземного промисловця, що користувався відповідною сукупністю прав. Так, виходець із чеських земель Австро-Угорщини В. Девишек орендував Залетичевську пивоварню графа А. Моркова, на якій у 1883 р. провів 10 варок і виготовив різних сортів пива на 326 руб. [139, с. 97].

Більш ефективно господарював німецький пивовар Л. Кляве, який орендував найбільший у Подільській губернії пивоварний завод графині Ігнатьєвої у с. Нове Поріччя Кам'янецького повіту. Це підприємство було відкрито в 1876 р. австрійським підданим польським поміщиком Г. Скібневським, який невдовзі перепродав його новій власниці. У 1883 р. Л. Кляве провів на цьому заводі 184 варки пива, загальна вартість якого становила 9678 руб. 40 коп., що рівнялося 33% вартості пива, виготовлено на пивоварних заводах губернії [139, с. 96-98]. У 1887 р. на броварні працювало 19 робітників і було зварено 21 тис. відер пива і його виробництво зростало. На кінець століття пивзавод тримав пальму першості з виробництва пива і

його якості в Подільській губернії, зокрема в 1897 р. тут вже було зварено 31875 відер пива [149, с. 97; 106. с. 1619]. У 1880-х рр. Л. Кляве орендував також пивоварню у с. Чернятин Літинського повіту, що невдовзі перейшла у власність колишнього орендатора. У 1897 р. на заводі було вироблено 60903 відра пива [106. с. 1636]. У 1899 р. Л. Кляве придбав у Проскурівської міської думи земельну ділянку, на якій розпочав будівництво нового пивоварного заводу.

У поодиноких випадках іноземцям вдавалося витіснити представників єврейського капіталу із винокурного виробництва і вони ставали власниками гуралень. Одним із таких був австрійський підданий С. Марич, який наприкінці 1890-х рр. володів винокурним заводом у с. Монастирне Летичівського повіту[110. с. 231].

Процеси модернізації в аграрному секторі економіки Поділля спонукали польських землевласників, частина з яких зберігала австрійське підданство, а також економічних мігрантів модернізувати існуючі та засновувати сучасні борошномельні виробництва. Зокрема, австрійський підданий поміщик В. Скібневський володів млином у с. Голозубинці, його син Б. Скібневський – у селах Антонівка і Мушкуринці, німець В. Геде – у с. Муровані Курилівці Ушицького повіту, німець Р. Кноблах – у с. Солгутів, австрієць С. Гейман – у с. Олексіївка, німець Г. Треперт – у с. Шляхетна Ольгопільського повіту, П. Раллі – у с. Супрунів Вінницького повіту, австрійський підданий Л. Мархлевський – у с. Шереметка Вінницького повіту та ін. [106, с. 1634, 1645, 1629]. Також іноземні фахівці обіймали керівні посади на мукомельних підприємствах, зокрема, австрієць І. Шустер – управляючий вальцювального млина у с. Серби Могилів-Подільського повіту, а прусський підданий М. Екснер – управляючий водяного млина в с. Борщовне Проскурівського повіту. [109, с. 259, 251].

Вихідці з європейських країн, маючи відповідний фах і досвід, брали участь в організації специфічних для подільського регіону виробництв. Зокрема, вони посідали управлінські та більшість робітничих посад на

фабриці виноградних вин у маєтку спадкоємців князя П. Вітгенштейна в с. Кам'янка Ямпільського повіту, де виготовляли високоякісні вина на зразок французьких та італійських. Іноземні фахівці були задіяні на виробництві паперу на фабриці поміщика Маковецького в с. Проскурівка Ушицького повіту, на шкіряному заводі в маєтку барона Местмахера с. Песець Ушицького повіту. [155, с. 37] та ін.

Зазначимо, що іноземці-мігранти прибували на Поділля з чітко визначеними намірами щодо своїх занять і не часто їх змінювали. Пройшовши процес достатньої акультурації та отримавши досвід адміністративної служби на місцевих підприємствах, частина з них ставала підприємцями шляхом купівлі/відкриття невеличких підприємств харчової промисловості та змішаних виробництв (столярних, чавуноливарних і механічних, екіпажних) як у селах, так і в міських поселеннях. У м-ку Дунаївці, наприклад, німецькі підприємці контролювали не лише ткацькі, фарбувальні й постригальні фабрики, але й організували виробництва екіпажів і різних столярних виробів. [155, с. 37]. Така ініціатива зумовлювалася відсутністю в середині XIX ст. на ринку Поділля цих виробів, які привозилися з Австрії у м-ку Ярмолинці, де щорічно проводився найбільший у регіоні Петропавлівський ярмарок [155, с. 44].

Відсутність пропозицій на ринку сучасних землеробських машин, що їх завозили одеські купці-підприємці, стала підставою для відкриття іноземцями відповідних механічних фабрик і майстерень. На початку 1880-х рр. із 4-х чавуноливарних і механічних виробництв губернії власниками 3-х були іноземці: князь Вітгенштейн – чавуноливарного і механічного заводу в с. Браніца Могилівського повіту, серб Д. Чатич – заводу землеробських, кінних і парових машин у містечку Соболівка Гайсинського повіту, прусський підданий Ф. Бреєр – механічного і мідно-ливарного заводу в м-ку Муровані Курилівці [147, с. 54-55].

Наявні в регіоні поклади глини зумовили відкриття поміщиками промислових закладів з обробки мінеральних речовин: цегельних і

черепичних заводів. У пореформений період ці підприємства часто переходили у власність цукрових заводів або орендувалися їх дирекціями, що мали відповідні повноваження від акціонерів, частина з яких була іноземними підданими. Зокрема, на початку 1880-х рр. власником цегельного заводу в с. Сутиски Вінницького повіту був німець К. Беккер, а цегельний завод у с. Уладівка цього ж повіту належав австрійському підданому графу Потоцькому [147, с. 39].

На території Подільської губернії польські земельні магнати й іноземні підприємці долучилися до експлуатації лісових угідь, що в більшості випадків була нищівною. Величезна потреба у шпалах для залізниць, у паливі для цукрових, винокурних і пивоварних заводів, а також будівельній деревині викликала подорожчання лісоматеріалів (у 1860 р. один штабель деревини коштував від 3 до 10 руб. сріблом, а в 1883 р. з доставкою – 45-50 рублів). У маєтках поміщиків поляків, чимало з яких зберігали підданство Австрійської імперії, дубові, грабові, ясеневі, кленові чи березові ліси вирубали заради того, щоб розплатитися з боргами, відтермінувати виплату застави, уникнути їх продажу або для демонстрації показної модернізації власних господарств. Про винищення лісів на Поділлі свідчать дані, опубліковані 1892 р.: у 1865 р. в краї було 718805 дес. лісу, а в 1891 р. ця цифра знизилася до 418809 дес. або 41,7 % їх наявної площі [267, с. 254]. За іншими даними, у період з 1868 по 1898 рр. в регіоні було вирубано 313745 дес. лісу або 45,7% їх загальної площі [318, с. 290]. Як стверджував Д. Бовуа, поступовий розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України був найпростішим засобом упродовж десятків років одержувати готівку при майже повній відсутності банківського кредиту [267, с. 253]. Частина лісу потрапляла в край з інших губерній [28, с. 13].

Для переробки деревини, видобутої на угіддях, більшість яких на Поділлі залишалася власністю поміщиків, засновувалися лісопильні заводи (лісопильні) для виготовлення будівельного матеріалу. Результатом первинної переробки деревини на цих підприємствах були бруси, дошки, шпали, а

деревина з буку використовувалася для меблів і музичних інструментів. На початку 1880-х рр. у Кам'янецькому, Летичівському, Літинському, Могилівському та Ушицькому повітах працював 21 лісопильний завод [147, с. 51-54]. Власниками деяких з них були польські поміщики, які з метою отримання прибутків організовували лісопильні заводи й розвивали економічні зв'язки з європейськими країнами. Наприклад, польський поміщик А. Ярошинський володів одним із найбільших на Поділлі лісопильних заводів у Циківському казенному лісі в Кам'янецькому повіті, де виготовлялися дубові дошки товщиною від 1 до 18 дюймів, а щорічна вартість його робіт складала 10 тис. руб. На лісопильному заводі поміщика М. Навроцького в Ушицькому повіті орендар І. Шарапановський організував виготовлення коліс для екіпажів, яких щороку продавали на суму 16 тис. руб. [147, с. 51, 53]. Серед інших власників лісопильних заводів були: у Летичівському повіті – поміщик Е. Собанський, граф А. Морков, граф Лідерс-Веймерн, у Літинському повіті – С. Сеговський, в Ушицькому повіті – К. Залевський і спадкоємці графа Грохольського. Лише упродовж 1890-х рр. із початком надходження на підприємства регіону донбаського вугілля експлуатація місцевих лісових угідь дещо загальмувалася.

Важливим напрямом господарської діяльності іноземних підприємців за межами міських поселень у пореформений період стала гірнича промисловість, підприємства якої займалися добуванням із надр копалин і подальшим їх пристосуванням до безпосереднього вжитку та виробництва. Зазначимо, що корисні копалини регіону цікавили подільських землевласників ще наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., зокрема в 1830 р. у Кам'янецькому повіті було видобуто 40 пудів літографського каменя, що був відправлений для використання в віленській літографії [123, с. 173-174].

У середині XIX ст. в долині р. Дністер, починаючи від кордону з Австрійською імперією й далі вниз за течією, були знайдені поклади фосфоритів. Вони знаходилися на двох горизонтах у тонколистових покладах

глинястих сланців, товщина яких поблизу м-ка Стара Ушиця сягала 4 сажнів. Знайдені фосфоритні камені (фосфорити) мали кулькову форму, кожний з яких важив від 1/4 до 20 фунтів, і містили від 30 до 40% фосфорної кислоти [148, с. 62]. Також родовища фосфоритів були знайдені в Проскурівському й Летичівському повітах.

У 60–70-х рр. XIX ст. подільські землевласники не виявляли особливого інтересу до фосфоритів, а їх видобуток здійснювався безсистемно на поверхні або неглибоко, що не вимагало великих витрат. Зокрема, барон Ф. Мекк у 1876 р. у своєму маєтку під Жмеринкою здійснив чи не першу в Південно-Західному краї спробу освоєння місцевих фосфоритів [343, с. 87-88]. Згодом інформація про подільські фосфорити зацікавила австрійських промисловців Австрійської імперії, які виявили готовність розпочати їх видобуток. На початку 80-х років XIX ст. вони почали розробляти знайдені поклади фосфоритів, що залягали майже на поверхні вздовж р. Дністер в Ушицькому повіті. Спершу, в 1881 р. австрійський купець Іжакевич купив 2 тис. пуд. фосфоритів, видобутих у Глебівському маєтку графа Ю. Путятина, наступного року купив ще 10 тис. пуд., які перепродав своєму співвітчизнику Рауде [343, с. 62]. На підводах фосфоритний камінь транспортували до найближчої залізничної станції Деражня, звідки вони залізницею доправляли в Австро-Угорщину.

Висока прибутковість оборудок з подільськими фосфоритами спонукала австрійського купця К. Бубера укласти в 1883 р. угоду з уповноваженим представником графа Ю. Путятіна про видобуток упродовж двох років 250 тис. пудів фосфоритів. Того ж року видобуток фосфоритів було розпочато в землеволодіннях інших власників: у маєтку поміщика Бачилі в с. Григорівка – австрійською фірмою Седіка і Боксанта з Праги, у Калюському маєтку купця Х. Радунського – австрійцем А. Ляске, у землеволодінні селян с. Глембівка – австрійцем Т. Бреєром. Голландський підприємець із Одеси А. Громбах отримав право на видобуток фосфоритів у маєтку поміщика Петрова в с. Стружка, а також у землеволодіннях міщан

поблизу с. Пилипи Хребтівські біля р. Борсуківці, у землеволодінні Є. Трабша при с. Сокілець. Селяни ж с. Корнячівці передали А. Громбах права на видобуток фосфоритів упродовж 10 років аж до січня 1893 р. Іноземних підприємців копіював поміщик Р. Рильський, який у своєму маєтку в с. Корнячівці організував видобуток фосфоритів для збуту австрійським купцям К. Боксанту та Іжикевичу [343, с. 62-63]. Видобуток фосфоритів найчастіше проводився на поверхні, хоча підприємці відкривали й неглибокі копальні, залучаючи робітників із числа місцевих селян.

Видобуті в Ушицькому повіті фосфорити перевозили до залізничної станції Деражня, звідки транспортували на територію Царства Польського, а також в Австро-Угорщину і Пруссію, для подальшої переробки. Частина ж фосфоритів сплавлялася галерами й однопарусними плашкоутами, що мали невелику осадку, по р. Дністер до Одеси в торговий дім «Маркс і К°» чи перевозилися морем до Англії [343, с. 63].

У середині – другій половині 80-х рр. XIX ст. на Поділлі запанувала «фосфоритна лихоманка». Іноземні підприємці майже за безцінь скуповували рудоносні ділянки й розпочинали видобуток фосфоритів у різних повітах губернії: в околицях м-ка Зіньків, сіл Адамівка і Сутківці Летичівського – голландець А. Громбах; у маєтку Г. Ромішевської в с. Борбух і в маєтку спадкоємців поміщика Бечко-Друзіна в с. Бендарівка Проскурівського – австрійська фірма С. Бубера, зареєстрована у прикордонному місті Підволочиськ [343, с. 64-65; 137, с. 28]. Крім того, видобуток фосфоритів у дністровських скелях на території Могилівського повіту здійснював лікар Міхалевський і граф Дунін-Вонсович.

Упродовж 1884–1886 рр. на території краю було видобуто 2836576 пуд. фосфоритів, з яких за кордон було відправлено 1926804 пуди, а на територію інших губерній царської імперії вдвічі менше – 909772 пуди [137, с. 29; 108, с. 162]. Зауважимо, що інформація французького дослідника Д. Бовуа про переробку подільських фосфоритів на суперфосфатному заводі в робітничому селищі Жмеринці й про суттєве зменшення масштабів їх

видобутку на території краю [267, с. 255] не підтверджується матеріалами торгово-промислової статистики та іншими джерелами [106, с. 1627-1629].

У другій половині 1890-х років видобуток фосфоритів продовжували: австрієць Д. Данцігер поблизу містечок Вербка Мурована і Крутобородинці Летичівського повіту, австрійський підприємець М. Бубер у с. Борбухи Просурівського повіту та в селах Джуржівка і Григорівка в Ушицькому повіті, де на копальнях працювало 80 робітників [106, с. 1634, 1642,1649.]. Слід визнати, що експорт більшості видобутих на Поділлі фосфоритів за кордон та у східні губернії царської імперії гальмував розвиток місцевих переробних підприємств, які активно розвивали лише напередодні Першої світової війни.

Відомо, що на початку XIX ст. італійські каменотеси заклали основи обробки каменю в поселеннях Ямпільського повіту, куди їх запросив поміщик м-ка Дзигівка для таких робіт у своєму маєтку [264, с. 484, 469]. У пореформений період на каменярнях більшості повітів Подільської губернії землевласники й іноземні підприємці проводили розробку і видобуток дикого каменю, що використовувався для будівництва житлових будинків і виробничих приміщень. Видобувався м'який білий вапняк, з якого виготовляли будівельне вапно. Офіційні дані Подільського статистичного комітету [147, с. 55-60] й архівні матеріали дозволяють лише частково визначити громадянство власників і орендарів цих каменярень.

У Летичівському, Могилівському та Ушицькому повітах поміщики і селяни розробляли поклади піщанику. У пореформений період іноземні каменярі, полірувальники й навчені ними місцеві робітники з числа подільських селян виготовляли кам'яні блоки для будівництва та оздоблення цоколів будинків, кам'яні стовпи для воріт, жолоби, кам'яні кільця для криниць, бруківку та плитку для мощення доріг і тротуарів, точильні бруски, кам'яні могильні хрести та єврейські надмогильні пам'ятники – мацеї. У 1890-х рр. в Могилівському повіті розпочато розробку покладів гіпсу, що подрібнювався на спеціальних млинах підприємців О. Бейна і Ш. Берга [106, с. 1638].

Досліджуючи геологічну будову долин Південного Бугу та приток, упорядник геологічної карти регіону В. Ласкарьов характеризував численні кар'єри з добування пісків, вапняків, глин і гранітів поблизу м. Вінниці: «Особливо численні каменоломні в урвищах лівого берега у Старого міста, вище порома, де граніт піднімається на 5–6 сажнів над рівнем ріки» [330, с. 52]. Разом з тим, у Вінницькому повіті поблизу селища Гнівань (з 1870 р. залізнична станція – П.Б.) в каменоломнях польського поміщика і власника цукрових заводів Ф. Ярошинського видобувалася гранітна маса.

У 1890-х рр. видобуток граніту в гніванських каменярнях збільшився. Було відкрито нові кар'єри більш якісної сировини, для організації виробничого процесу запрошено німецьких фахівців Равве і Кесселя, під керівництвом яких у започаткованих майстернях вироблявся будівельний і дорожній гранітний камінь, тесаний і полірований. У 1897 р. власник каменярень розпочав експортувати бруківку з дрібнозернистого гранітну до Відня. Крім того, продукція закладу користувалася попитом у Франції, Німеччині, реалізовувалася на внутрішньому ринку Російської імперії, зокрема була використана при споруджені в 1888 р. пам'ятника Олександру Пушкіну на Приморському бульварі м. Одеси.

Пожвавленню економічного розвитку Подільської губернії, зокрема експортно-імпортних операцій, сприяло покращення шляхів сполучення, що відбувалося за участі іноземних підприємців і капіталу. По-перше, на початку пореформеного періоду в регіоні ряд міських центрів були проміжними пунктами на давніх торгових шляхах, котрі проходили через територію краю у різних напрямах. Основні зовнішні вантажопотоки здійснювалися за напрямком північ-південь, у якому проходило транспортування сільськогосподарської продукції і лісоматеріалів до чорноморських портів. Із західної частини Правобережжя, де ключовими транспортними вузлами були Могилів-Подільський, Тульчин, Балта, ці товари суходолом і Дністром надходили до Одеського порту. Важливу транспортно-торговельну роль

виконував Бердичів, через який проходили важливі шляхи у західному, східному та південному напрямках [289, с. 121-122].

По-друге, у другій половині XIX ст. одним із проявів технічного перевороту і своєрідним символом розвитку цивілізації у XIX ст. в українських губерніях Російської імперії стала залізниця. Новий засіб транспорту спочатку викликав великі емоції: прості люди вбачали в ньому справу сатани, освічені побоювалися хвороб і падіння моралі, однак розуміли, що залізниця – це тріумф людського духу. У пореформений період залізниці наче стиснули металевими рейками й змінили неквапливий хід історії.

У проект першочергових ліній потрапила залізниця Одеса – Київ, прокладення якої планувалося через важливі сільськогосподарські і промислові райони Поділля і Київщини. У 1863 р. розпочалося будівництво першої лінії від Одеси до Балти довжиною 257 верст. За указом імператора керівництво будівництвом Одеської залізниці здійснював новоросійський і бессарабський губернатор, якому підпорядковувався гуртовий підрядник барон К. Унгер-Штернберг. На будівельні земельні роботи військове відомство щорічно направляло 5 тис. солдат. За угодою, на користь підрядника надходили всі «заощадження» при будівництві лінії, а загальна сума його прибутку склала 5 млн. руб. [392, с. 91-92]. Побудована в 1865 р., вона мала чітко виражений експортний характер: кількість вантажів, перевезених у сторону Одеси, більш як у 10 разів перевищувала зворотний напрямок. Однак збудована залізниця пройшла повз м. Балта на відстані 8 верст, що згодом призвело до поступового занепаду міста.

Підряд на спорудження другої лінії магістралі від Києва до Балти довжиною 457 верст виборола франко-бельгійська компанія, очолювана директором Генерального банку в Брюсселі бароном А. де Врієром, який мав тісні зв’язки з міністром імператорського двору А. Адлербергом [392, с. 107; 254, 435]. Будівництво Києво-Балтської залізниці, що пролягала територією Подільської губернії через Вінницю, Козятин і Жмеринку, мало

здійснюватись простим підрядним способом, а керував ним французький підприємець Фільоль. Цей проект передбачав прокладення відгалужень від Казятина до Бердичева (27 верст) і від Жмеринки до Проскурова й Волочиська (167 верст). Остання гілка проходила повітами Подільської губернії, входила в територію Волинської й досягала австрійського кордону.

Із початком будівництва в травні 1866 р. з навколишніх сіл Київської і Подільської губерній зганяли селян, а також привозили солдат трьох армійських дивізій. Разом на роботах було зайнято майже 30 тис. чоловік. Через чотири роки дільницею рухалися паровози. Офіційно рух поїздів було відкрито 7 червня 1870 р., а у вересні того ж року ввели в експлуатацію залізничну лінію від Жмеринки до Проскурова і Волочиська та від Козятина до Бердичева [406, с. 5-6]. У 1871 р. після відкриття мосту через р. Збруч на перегоні Волочиськ – Підволочиськ ділянки Жмеренка – Проскурів – Волочиськ розпочався регулярний рух поїздів. У першій половині 1880-х рр. на цій ділянці було відкрито станції у Вовковинцях, Деражні, Богданівцях, Чорному Острові, Війтівцях.

Розвиток мережі залізничного транспорту на території Подільської губернії викликав позитивні зміни в соціально-економічному розвитку населених пунктів Проскурів, Деражня, Жмеринка, Волочиськ, через які пройшли залізничні лінії. Зокрема, місто Проскурів поступово перетворилося в один з найбільших в Україні центрів хлібної торгівлі, через яке у 1890-х рр. щорічно вивозилося майже 1344 тис. пудів зерна. Промисловість же Проскурова за останні тридцять років XIX ст. виросла більш як в 10 разів. Водночас спорудження вокзалу, паровозного депо, вагоноремонтних майстерень сприяло швидкій розбудові робітничого селища Жмеринка. У 1897 р. у цьому поселенні вже мешкало 12908 осіб, задіяних у промисловості й транспортній галузі, що стало однією з підстав надання Жмеринці в 1903 р. міського статусу [31, с. 2-3].

Отже, законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємництві й надало представникам

усіх суспільних прошарків, зокрема іноземцям, рівні можливості в цій сфері діяльності. За межами міських поселень економічні мігранти з європейських країн займалися різноманітними видами господарської діяльності: наймалися на управлінські посади в маєтки та промислові заклади поміщиків, залучалися до спорудження і налагодження роботи млинів, броварень, лісопильних заводів та ін. Пройшовши процес акультурації, найбільш ініціативні орендували або відкривали власні борошномельні, пивоварні заклади. Відбувалося проникнення французького, бельгійського, німецького й австрійського акціонерних капіталів у цукрову промисловість Поділля, що раніше була прерогативою місцевих підприємців. Висока прибутковість видобутку подільських фосфоритів зумовила в 80–90-х рр. XIX ст. участь австрійських і голландських підприємців у розробленні знайдених покладів та їх експорті до європейських країн. Іноземні підприємці забезпечували підряди при спорудженні нових залізничних ліній, що пролягали територією Подільської губернії, а введення їх в експлуатацію сприяло пожвавленню економічного життя в краї.

3.3. Європейські підприємці в торгово-промисловій системі початку 1900-х рр.

Промислове зростання в Російській імперії у 90-х рр. XIX ст. змінила економічна криза, що розпочалася наприкінці 1899 р. Утім цього та наступного року продукція важкої промисловості України продовжувала зростати за рахунок раніше отриманих замовлень і, частково, через введення в дію нових підприємств. У легкій промисловості відбувалося згортання виробництва, а більшість галузей, крім бавовняної і цукрової, зменшили обсяги виробництва. Криза охопила майже всі галузі промислові та транспортні підприємства. Переважна більшість високопосадовців намагалася шукати причину економічної депресії у зовнішніх чинниках, відкидаючи ту обставину, що країна вступила в смугу промислового надвиробництва.

Економічна криза вдарила по основних галузях промисловості України, зокрема харчових виробництвах. Про цукрову промисловість сучасники розповідали: на складах цукрових заводів лежить понад 6 млн. пудів цукру, а цукрозаводчики переймаються питанням, куди його подіти. Раніше цукор збували на англійських ринках за ціною на 1 руб. 25 коп. нижче собівартості. Коли надлишки цукру складали мільйони пудів чи менше, збитками не журилися, бо вони з надлишком покривалися прибутками на внутрішньому ринку [377, с. 14]. Зниження цін на цукор-пісок в Україні до 4 руб. 24 коп. у 1903 р. проти 4 руб. 64 коп. у 1898 р. дорівнювало 8,6%. Втрати цукрової промисловості виявилися на експортному цукрі, ціна якого впала в Одесі через кризу в Європі з 1 руб. 67 коп. у 1898 р. до 1 руб. 24 коп. за пуд цукру-піску, що було на 1 руб. 54 коп. нижче рівня на внутрішньому ринку (за вирахуванням акцизу, від якого експортний цукор було звільнено) [377, с. 14].

Падіння цін на аграрну продукцію істотно зменшило прибутки поміщиків-аграріїв, цукрозаводчиків і підприємців легкої промисловості. Жодні заходи царського уряду, зокрема гарантовані експортні премії від казни, казенні замовлення та інше не могли істотно поліпшити економічний стан імперії. Техніко-економічна відсталість найважливіших галузей промисловості заважала піднесенню конкурентоспроможності товарів на зовнішньому ринку. Злиденне село, обтяжене напівкріпосницькими пережитками, не могло стати надійною основою для створення стабільного внутрішнього ринку. Чимало українських селян переїздило на постійне місце проживання у міста й містечка, створюючи там надлишкову робочу силу. Це давало змогу власникам промислових підприємств нав’язувати низьку заробітну плату, незважаючи на зростання цін на основні продукти харчування.

Нові можливості торгово-промислової діяльності на межі двох століть відкривало «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., що набуло чинності з 1 січня 1899 р. [209, с. 167] Закон дозволяв займатися підприємництвом і без вибірки гільдійських свідоцтв, а об’єктом

оподаткування ставав не підприємець, а підприємство. Податки збирали з кожного промислового й торговельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промисловому податку, якій поділявся на основний і додатковий, підлягали всі види підприємств – промислові, торговельні, транспортні, кредитні й страхові, а також приватна підприємницька діяльність.

У період кризи та економічного піднесення, що розпочалося в 1904 р., найважливіше місце в промисловому виробництві Подільської губернії зберігалося за харчовою промисловістю. Перше місце серед галузей останньої посідала цукропереробна, де вироблялося понад 20% всього цукру Російської імперії [349, с. 78]. Продукти цукробурякового виробництва Поділля за своєю вартістю складали 85% вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді як на інші її галузі припадало всього 15%, які майже на половину поділялися між вартістю млинарських виробництв (7%) та горілчаних і броварних продуктів (8%) [287, с. 48].

Економічна криза та падіння попиту на продукцію українських цукрових заводів на європейських ринках стримували нові іноземні інвестиції у відкриття нових цукропереробних виробництв. Лише у 1900 р. представники австрійського і єврейського капіталів відкрили Барський пісково-рафінадний цукровий завод у Могилівському повіті. Він належав Акціонерному товариству, заснованому для налагодження роботи цього підприємства, що було куплено у проскурівського купця С. Маранца. На чолі правління акціонерного товариства став Є. Ашкеназі. З 1887 р. він очолював «Товариство М. Ашкеназі в Одесі» з капіталом 1,5 млн. руб. – один із найбільших торговельних домів у Російській імперії, започаткований 1869 р. одеським купцем Мозесом Ашкеназі. Свою підприємницьку діяльність у Російській імперії цей вихідець з Австрії розпочав у середині століття з відкриття у м. Могилів-Подільський торгової фірми з експорту зерна в європейські країни [328, с. 36, 37]. До складу правління Акціонерного товариства Барського пісково-рафінадного заводу також увійшли відомі

єврейські та австрійські підприємці М. Рафалович, Б. Магнер, О. Криванек [350, с. 288].

На початку 1900-х рр. іноземні підприємці зберігали міцні позиції в цукровій промисловості Подільської губернії. Вони залишалися найбільшими акціонерами товариств, започаткованих у попередні десятиліття для налагодження роботи цукрових заводів, котрі до цього були власністю подільських поміщиків. Більшість з них через різні причини була не спроможна організувати їх роботу або відмовлялися від оперативного управління цими закладами. Так, засноване 1872 р. австрійськими і французькими підприємцями акціонерне Товариство Ковалівсько-Строганівського цукрового заводу нарощувало виробництво готової продукції. У 1910 р. тут працювало 500 робітників і було випущено продукції на 1020 тис. руб., зокрема 262700 пуд. цукру піску, 70 т патоки, 1090 т пуд. Жому [96, с. 861; 152, с. 630]. Французькі й бельгійські акціонери Товариства Тростянецький цукровий завод (основний капітал 1500 тис. руб.) контролювали цукроварню в м. Тростянець Брацлавського повіту. У 1910 р. на заводі працювало 518 робітників і було вироблено продукції на 2123821 руб., зокрема 1145269 пуд. цукру-піску [152, с. 631].

У цій галузі харчової промисловості іноземні підприємці плідно співпрацювали з представниками російського капіталу. Зокрема, австрійські й російські акціонери Товариства Уладівського цукрового і рафінадного заводу (основний капітал 700 тис. руб.) контролювали виробничий процес цього підприємства, що належало австрійському підданому графу А. Потоцькому. Вартість продукції цього закладу у 1910 р. складала 2,5 млн. руб., зокрема вироблено 480 тис. пудів цукру-рафінаду, 15 тис. пудів рафінадної патоки, 80 тис. пудів кормової патоки [152, с. 631]. Власники Банкірського дому «Натансон і Каттира» у Відні разом з російськими акціонерами були співвласниками Товариства Соболівського буряково-цукрового і рафінадного заводу (основний капітал 500 тис. руб.), що орендувало в родини Потоцьких у м-ку Соболівка Гайсинського повіту терміном до 1 липня 1917 р. одне з

найбільших підприємств цукропереробної галузі. У 1910 р. тут працювало 1067 робітників і було вироблено продукції вартістю 3824935 руб., зокрема цукру-рафінаду 753658 пудів, 173115 цукру-піску [152, с. 630-631; 7. С. 365]. Австрійський, німецький та російські співвласники Товариства цукрового і рафінадного заводу «Левада» (основний капітал 500 тис. руб.) через членів правління контролювали виробничий процес на підприємстві в с. Левада Кам'янецького повіту. У 1910 р. на цьому заводі, де працювало 565 робітників, було вироблено продукції на 778449 руб., зокрема 225649 пудів цукру [152, с. 630]. Німецький і російські акціонери Товариства цукрового заводу «Корделевка» (основний капітал 540 тис. руб.), після відбудови цього виробництва поміщика М. Качановського, здійснювали оперативне управління ним через дирекцію й членів правління Товариства [96, с. 801, 810, 861, 868, 1144, 1191]. У 1910 р. завод випустив продукції на 1300 тис. рублів, зокрема 350 тис. пудів цукру-піску [152, с. 630].

Усього ж на кінець першого десятиріччя 1900-х рр., за нашими підрахунками, іноземні підприємці в той чи інший спосіб із 52 цукрових заводів Подільської губернії контролювали 24 або 48% від їх загального числа. З їх числа 10 закладів розташовувалися у міських поселеннях, 14 – у сільській місцевості. До числа цукропереробних підприємств краю, контрольованих іноземними власниками, входили виробничі гіганти цукропереробної галузі імперії. Так, Тростянецький цукровий завод у м-ку Тростянець Брацлавського повіту за обсягами добової переробки (68 тис. пудів) посідав 3 місце серед цукроварень усієї імперії після Теткінської (81 тис. пудів) на Курщині, Віринської (77 тис. пудів) на Харківщині та Сабіно-Знаменської (70 тис. пудів) на Херсонщині [287, с. 48].

Іноземні власники цукрових заводів, зазвичай, входили до складу правлінь Товариств, завдяки чому брали участь у розподілі їх прибутків на загальних зборах акціонерів і повністю контролювали діяльність дирекції цукрових заводів. На початку 1900-х рр. до правління Тростянецького цукрового заводу входили Е. Гало, Е. де Молінарі, Є. Солакрун, Амортюре,

Г. Тронкуа. Останній обіймав також посаду директора-розпорядника цієї цукроварні. Членами правління Сатанівського цукрозаводу були граф І. Потоцький, Б. Прушинський та директор-розпорядник, випускник Краківського технічного інституту, австрієць В. Брокль [115, с. 70, 59]. Останній входив до складу правлінь інших виробництв, власником яких був І. Потоцький: Корецького, Шепетівського, Клембівського і Кременчуцького цукрових заводів (Волинська губернія), що демонструвало його довіру адміністраторським здібностям цього фахівця. Членами правління цукрового і рафінадного заводу «Левада» в с. Левада Карабчієвська Кам'янецького повіту були Р. Курелль (директор), Мойсей і Марк Зайцеви, З. Рабінерсон та ін. [115, с. 35]. Головою правління Товариства Уладівського цукрового і рафінадного заводу Вінницького повіту було обрано австрійця графа Р. Потоцького, а членом правління – його співвітчизника Ц. Івашкевич [96, с. 868] та ін.

Зростаючий попит на високоякісне насіння цукрових буряків спонукав німецьку фірму «Раббетге і Гізеке» заснувати у м. Вінниця завод з виробництва та продажу насіння сорту клейнванцлебен, що було відкрито в 1899 р. Цього року завод виготовив 28,1 тис. пудів насіння. Напередодні Першої світової війни на цьому підприємстві вже працювало 104 робітники і було виготовлено 310 тис. пудів насіння, а за вартістю продукції (990 тис. руб. у 1912 р.) завод став одним із найбільших підприємств міста [105, с. 32, 35; 153, с. 90; 247, с. 4-7].

Підприємницький хист і матеріальні ресурси економічних мігрантів з країн Європи сприяли прогресу інших галузей харчової промисловості. Інвестування капіталів і виробнича активність іноземних підприємців сприяли активному розвитку пивоваріння на Поділлі. Наприкінці 1901 р. першу продукцію випустив Проскурівський пивоварний завод Л. Кляве, який на хвилі грюндерської лихоманки 1890-х рр. мігрував із Німеччини до Російської імперії. Пиво різних сортів й ячмінний солод цього підприємства, оснащеного сучасним обладнанням європейських виробників, здобули

визнання споживачів і експертів пивоварної галузі. У 1905 р. пиво Проскурівського заводу було відзначено золотою медаллю і гран-прі міжнародної виставки в Брюсселі, у 1906 р. – срібною медаллю Донсько-Кубанської сільськогосподарської виставки в Ростові-на-Дону, а ячмінний солод заводу ввійшов до трійки найякісніших продуктів цієї галузі на Всеросійській виставці пивоваріння в Санкт-Петербурзі в 1909 р. [24, с. 11-16]. Для покращення якості продукції заводу власник залучав фахівців з-за кордону, зокрема на виробництві працював чеський пивовар О. Гаташ. У 1909 р. на заводі працювало 46 робітників і було вироблено 145 тис. відер пива сортів баварське, чеське, експорта, мюнхенське, а в 1911 р. вартість продукції зросла до 117,8 тис. руб. [152, с. 606; 153, с. 218; 66. с. 133-134].

Конкуренцію Проскурівському пивоварному заводу склала продукція броварень інших іноземних промисловців. Так, Зіньківський пивзавод австрійського підданого В. Девішека продовжував випуск пива, а для збільшення його реалізації було відкрито новий гуртовий склад у м-ку Смотрич Кам'янецького повіту, розпочато випуск пива у скляних пляшках жовтого, невдовзі темно-коричневого кольору [153, с. 217; 138, с. 282; 109, с. 245; 380, с. 65]. Високу якість основного продукту пивзаводу засвідчили медалі всеросійських виставок. Напередодні світової війни заклад збільшив обсяги виробництва. У 1909 р. на заводі працювало 25 робітників, було зварено 114 тис. відер пива сортів баварське, плзеньське й мюнхенське, у 1911 р. – 31 робітник і вироблено продукції на 81,9 тис. руб. [153, с. 217].

Помітно розширив виробничі потужності Вінницький слов'янський пивоварний завод чеха Ф. Фучека. У 1907 р. для залучення додаткових фінансових ресурсів власник запросив компаньйонами на підприємство чеських підприємців І. Котмеля і П. Глазаря, а останній навіть посів посаду директора заводу. У 1910 р. тут працювало 22 робітники і було зварено 75 тис. відер пива сортів баварське, віденське, плзеньске і чеське вартістю 25170 руб., а в 1912 р. вартість виробленої продукції зросла до 36176 руб. [152, с. 606; 153, с. 231]. Напередодні світової війни на підприємстві кілька разів

змінювалися власники: у 1909 р. він вкотре перейшов у одноосібну власність Ф. Фучека, в 1912 р. – П. Фучека, а в 1914 р. – Анни Котмел [153, с. 221; 66. С. 94].

Власністю чеських підприємців, які прийняли російське громадянство, були дві пивоварні в Ольгопільському повіті. Господарем броварні в м-ку Чечельник був М. Герінгер (у 1910 р. працювало 8 робітників, зварено 42 тис. відер пива сорту баварське), у м-ку Бершадь – І. Трика (у 1910 р. – 5 робітників, зварено 2 тис. відер пива сортів баварське, чорне, царське) [152, с. 605, 606]. У 1900 р. виходець із Німеччини граф Д. Гейден у м-ку Тиврові Вінницького повіту відкрив парову пивоварню, яку придбав у поміщика австрійського підданого Фр. Ярошинського. Для виробництва пива тут використовували механічну машину на кінній тязі, а енергію виробляла власна гідроелектростанція на р. Південний Буг. Напередодні Першої світової війни на заводі працювало 28 робітників і щороку виготовлялося пиво сортів баварське, плзенське, мюнхенське вартістю 126 тис. руб. [142, с. 217; 152. с. 605]. Тивровське пиво експортувалося в Австро-Угорщину, Німеччину та Велике князівство Фінляндія.

Економічні мігранти з Австро-Угорщини продовжували орендувати ряд пивоварень краю. Виходець із Богемії Г. Грдина організував виробництво пива сортів бок-бір, баварське й чеське на Хмільникському пивзаводі, чеський пивовар І. Кадера орендував пивоварний завод у с. Верхівка Брацлавського повіту, водночас управляючим Канатковецького пивзаводу М. Клора у Могилівському повіті служив австрійський чех В. Ретвиш [152, с.605; 47. С. 31-32; 153, с. 218; 89, с. 243]. Для реалізації продукції власники пивоварних заводів розширювали мережу пивних складів у регіоні. Напередодні Першої світової війни в Кам’янці-Подільському їх відкрили В. Девишек і Л. Кляве [101, с. 915].

Така підприємницька активність чеських і німецьких бізнесменів свідчить, що вони були ключовими фігурами у розвитку пивоваріння на Поділлі аж до початку світової війни, коли в Російській імперії було

запроваджено «сухий» закон і випуск пива припинився. Усі пивоварні заводи регіону поступово перепрофільовувалися на виробництво безалкогольних напоїв чи іншої продукції.

На початку 1900-х рр. у сільських поселеннях і містах Подільської губернії продовжувався динамічний розвиток спиртогорілчаного виробництва. Особливо це стало помітно після введення згідно з Указом від 6 червня 1894 р. державної монополії на продаж і виробництво спиртних напоїв, коли в містах було зосереджено очисні казенні склади, куди надходила вся вироблена в окрузі алкогольна продукція. Ці склади за своїм оснащенням були серед найкращих підприємств міської промисловості краю.

Більшість закладів винокурного виробництва, як і в пореформені десятиліття, розміщувалася в сільській місцевості, належала поміщикам і представникам єврейського капіталу. Втім, їх монополію поступово витісняли іноземні підприємці. Зокрема, австрійський підданий В. Скибневський був власником винокурного заводу в с. Голозубинці Ушицького повіту (45 тис. відер спирту), німець А. Гейден – винокурного і спиртоочисного заводу в с. Голяки Вінницького повіту (50 тис. відер спирту, 50 тис. відер ректифікату, вартість продукції – 41,5 тис. руб.), австрійський підданий Е. Каллюс – винокурного заводу в с. Монастирка Летичівського повіту (40 тис. відер, вартість продукції – 40 тис. руб.), німець Ф. Лідерс-Веймарн – винокурного і спиртоочисного заводу в с. Марківці Летичівського повіту (35 тис. відер, ректифікату 75 тис. відер. вартість продукції – 30 тис. руб.), австрійський підданий граф К. Потоцький – винокурного і ректифікаційного заводу в с. Пчельня Гайсинського повіту (82955 відер спирту, ректифікату – 123656 відер, вартість продукції – 89537 тис. руб.) [152, с. 534, 536-538; 49. с. 11]. Окремі іноземні підприємці орендували виробництва цієї галузі, наприклад, австрійський підданий барон А. Мас разом із сином і дружиною орендували у Ф. Собанського винокурний завод у с. Зведенівка Ямпільського повіту (у 1911 р. вартість продукції склала 37371 руб.) [153, с. 219].

Єдиним підприємством галузі, відкритим іноземними власниками в розпал економічної кризи в 1900 р., став винокурний і ректифікаційний завод князя М. Сойн-Вітгенштейна в с. Брониця Могилівського повіту. У 1910 р. на цьому підприємстві було вироблено продукції на 40 тис. руб., насамперед, 25 тис. відер спирту [152, с. 534]. Зазначимо, що лише окремі заклади цієї галузі розміщувалися у міських поселеннях, серед них лише 3 контролювалися представниками іноземного капіталу. Так, подружжю Павлу і Катерину Раллі належав Браїлівський винокурний завод у Вінницькому повіті (76,3 тис. відер спирту, вартість продукції – 45 тис. руб.), графу В. Дзєдушицькому – винокурний (30 тис. відер спирту, 20 тис. відер спиртової патоки, вартість продукції – 30 тис. руб.) і солодовий заводи в м-ку Яришів Могилівського повіту [49, с. 14; 152, с. 538]. Французькі та бельгійські акціонери Товариства Тростянецького цукрового заводу через директора Г. Тронкуа контролювали виробництво продукції на Тростянецькому винокурному заводі Брацлавського повіту (194 тис. відер спирту, вартість продукції – 87,4 тис. руб.).

Іншим підприємством галузі, що на корпоративних правах належало іноземним власникам Уладівського торгово-промислового товариства, зокрема австрійським підданим графу Р. Потоцькому, графу Г. Потоцькому і банкірському дому «Натансон і Катірра» у Відні, був Уладівський винокурний завод у Вінницькому повіті (річне виробництво на 294 тис. відер спирту) [152, с. 534, 538; 239, с. 5].

Зростаючі харчові потреби населення створювали умови для подальшого розвитку борошномельної промисловості, що залишалася прибутковою галуззю. Переважна більшість цих закладів у 1900-х рр. розміщувалася в сільській місцевості. Так, у 1907 р. на Поділлі нараховувалося 4003 млини, з них у селах – 3876 або 96,8% від загальної кількості, у містах – 127 (3,2%) [134, с. 123]. У 1910 р. з їх числа до категорії заводів (мукомельних і круп’яних виробництв) відносилося лише 452 заклади.

Як і наприкінці XIX ст., іноземний капітал був представлений у борошномельних закладах, розташованих у різних повітах краю. Виробництво на деяких з них було започатковано ще в середині XIX ст. Так, М. і Н. Сойн-Вітгенштейни володіли водяним млином у маєтку Каменка Ольгопільського повіту, який за рік переробляв 175 тис. пудів зерна. Іншому представнику цієї родини Ф. Вітгенштейну належало три інші водяні млини в м-ку Каменка, на яких щорічно переробляли до 160 тис. пудів зерна [142, с. 51, 215; 154, с. 86-87, 204-205.]. Австрійський підданий граф В. Дзєдушинський володів вальцювальним і розтрусним млинами в м-ку Яришів Могилівського повіту (річне виробництво – 24,1 тис. руб.), підданий Габсбургів граф Р. Потоцький – 2 водяними млинами у Віницькому повіті, подружжя австрійських підданих Михалина і Генрих Рихальські – водяним млином у с. Чабани Проскурівського повіту, їх співвітчизник І. Возничишин – двома водяними млинами в Балтському повіті, німець М. Солярек – вітряним млином у с. Кожухів Літинського повіту, німецький підданий М. Ланге – водяним млином у селищі Крижопіль Ольгопільского повіту, німецька піддана Ю. Кунак – водяним млином в Ушицькому повіті, колишній німецький підданий Ф. Кур – кам'яним водяним млином у с. Перепельче Брацлавського повіту, німецький підданий Ф. Потрац – вітряним млином у с. Шляхове Брацлавського повіту, О. Юнг – водяним млином у с. Дзигов Брод Ямпільського повіту, паровий млин у с. Колоденка Ямпільського повіту належав німецькому підданому К. Інке [153, с. 89; 49, с. 5]. Підданому Габсбургів барону А. Масу належав паровий млин у маєтку с. Деребчин і водяний млин у с. Лопатинці Ямпільського повіту [49, с. 14]. П. Раллі був власником пароводяного вальцювального автоматичного млина в м-ку Браїлів і водяного млина с. Супруново Вінницького повіту [152, с. 752] та ін. Майже всі вищезгадані борошномельні підприємства надавали послуги з очищення і молотьби зерна для населення губернії.

Власністю акціонерів Товариства Тростянецького цукрового заводу був паровий млин при Тростянецькому цукрозаводі, оснащений паровим і

водяним двигунами потужністю в 71 кінську силу. На виробництві працювало 24 особи, а річна вартість його продукції складала 22,2 тис. руб [153, с. 91]. Крім того, у тростянецькому маєтку, зокрема в селах Стратієво Велике та Северинівка, розташовувалося 7 інших млинів, один з яких – вальцювальний [96, с. 1191]. Одеське товариство Бершадського цукрового заводу, акціонерами якого були австрійські піддані, володіло пароводяним млином у м-ку Бершадь і водяним млином у селищі Тартак Ольгопільського повіту [152, с. 747. 751].

Як і на цукрових заводах, для налагодження роботи борошномельних виробництв та підвищення їх продуктивності власники залучали до роботи фахівців із Австро-Угорщини й Німеччини. Так, австрієць Я. Бросцак служив управляючим вальцювального млина в с. Серби Могилівського повіту, а його співвітчизник Т. Шермер – управляючим одного із млинів у м. Брацлав [89, с. 266; 50, с. 1225]. Машиністами парових млинів у с. Сербіковці Літинського повіту й с. Борці Могилівського повіту працювали австрійські піддані Л. Бернадриківський та Й. Богданович [62, с. 247-248; 65, с. 31-32].

Свідченням активізації підприємницької діяльності іноземних підприємців у промисловості Подільської губернії стало заснування нових підприємств харчової і металообробної галузей, так і новітніх за своїм профілем виробництв для подільського регіону. На початку 1900-х рр. німецькі підприємці І. Закаве та Г. Клюке побудували і розпочали виробництво на двох нових суконних фабриках у м. Дунаївці, А. Кович відкрив шкіряний завод у м. Бар, а С. Барана схоже підприємство у Вінниці [52, с. 46; 53, с. 12; 54, с. 13; 55, с. 12; 56, с. 9; 57. С. 11; 58, с.10; 59, с. 14]. Упродовж 1909–1911 рр. підприємці з Австро-Угорщини Х. Райз, Я. Гофштейн і Я. Роздольський відкрили у м. Вінниця три макаронні фабрики, які напередодні світової війни щорічно випускали «всі можливі сорти і номери італійських макаронів» на 15 тис. руб., а С. Янауер відкрив у цьому ж місті кондитерське виробництво [99, с. 967; 51, 145].

У період економічного підйому на початку 1900-х років іноземні підприємці продовжили вдосконалювати виробництво продукції на діючих металообробних і машинобудівних підприємствах, а також заснували низку нових чавуно- й мідноливарних і машинобудівних виробництв. Зокрема, у 1905 р. економічні мігранти з Німеччини О. Томас і Р. Брізе організували в м. Дунаївці Ушицького повіту машинобудівний завод, що був оснащений паровим двигуном. На підприємствах працювало 30 осіб і виробляли широкий асортимент продукції: артезіанські насоси, кінські приводи, соломорізки, маслобійні преси, макаронні машини, а також ремонтували землеробські машини й різноманітні механізми. На початку другого десятиріччя завод розпочав випуск турбін і водяних двигунів, а річна вартість його продукції складала 10,6 тис. руб. [152, с. 308; 153, с. 243].Відбувалося розширення виробничих потужностей металообробних виробництв, що належали іноземним підприємцям. Зокрема, напередодні світової війни на механічному заводі Г. Лельбах і С-н у м-ку Дунаївці вже працювало 42 робітники (у 1896 р. – 12), які були зайняті у виробництві землеробських машини, обладнань для борошномельних виробництв, механічних приводів, відливці мідних і бронзових виробів [153, с. 243].

Багатопрофільним виробництвом став чавуноливарний і механічний завод Ф. Крама. Це підприємство спеціалізувалося на будівництві та ремонті водяних і парових млинів, водяних турбін, цукрових, винокурних, пивоварних, лісопильних і цегляних заводів, олійниць, виготовленні вальцювальних станів і інших машин, встановленні й ремонті сільськогосподарських машин і знарядь. Крім того, при заводі надавав послуги монтер-будівельник В. Міллер [99, с. 916]. Напередодні війни на заводі працювало вже 19 робітників (у 1890 р. – 4), а вартість його продукції складала 19,8 тис. руб., тоді як у 1890 р. лише 1 тис. руб. [128, с. 124].

На початку 1900-х рр. механічні майстерні у Могилеві на Дністрі, що їх відкрив у 1896 р. прусський підданий Г. Келер, переросли у машинобудівний, чавуноливарний і механічний завод, що перебував в оренді у К. Келера і О.

Борнштейна. На підприємстві виготовляли нафтогазові двигуни, турбіни, механічні приводи, млинарське обладнання, насоси, соломорізки, відливалися чавунні, мідні та бронзові вироби. У 1911 р. на заводі працювало 30 робітників і було вироблено продукції на 38,3 тис. руб. [153, с. 243].

Кількох реорганізацій напередодні Першої світової війни зазнав чавуноливарний і механічний завод Ф. Броссмана у м-ку Жмеринка. У 1907 р. на цьому підприємстві працювало 52 робітники і було вироблено продукції на 32 тис. руб. Після того, як Ф. Броссман разом із братом Іваном відкрив у м-ку Жмеринка електростанцію, у 1910 р. завод було реорганізовано в ремонтну майстерню і передано у власність ще одного брата – Леопольда. Останній здав майстерню в оренду місцевому підприємцю В. Касперовичу, який зберіг профіль підприємства – ремонт землеробських машин. У 1912 р. на цьому виробництві працювало 11 робітників і було вироблено продукції і надано послуг на 15,2 тис. руб. [303, с. 120; 153, с. 243].

Потужним металообробним підприємством став чавуноливарний і механічний завод у м. Проскурів купця 2-ї гільдії З. Ашкіназі, що був відкритий 1899 р. Продукція підприємства – металовироби, обладнання для млинів, гуралень, пивоварних та цукрових заводів, колодязні насоси власної конструкції – була відома як у регіоні, так і за його межами, зокрема, в 1905 р. відзначена золотою медаллю на Паризькій агропромисловій виставці [101, с. 446]. Напередодні світової війни землеробські знаряддя для поміщицьких і селянських господарств регіону виготовляла фабрика австрійської підданої М. Дорошинської в м. Проскурові [63, с. 108].

Іноземні підприємці продовжували контролювати видобуток подільських фосфоритів, більшість яких наприкінці XIX ст. експортували за межі губернії. Вони й великі землевласники Правобережної України ініціювали побудову на території Подільської губернії сучасного суперфосфатного виробництва. 29 липня 1910 р. було затверджено статут Подільського промислового акціонерного товариства зі статутним капіталом 500 тис. руб., випущено 2 тис. акцій. Акціонерами стали землевласники

регіону, зокрема власниця маєтків у Київській губернії, австрійська піддана, графиня К. Потоцька, дружина колишнього намісника Галичини (40 акцій), Торговий дім «Раббетге і Гізеке» із Німеччини (100 акцій). У 1912 р. статутний капітал був збільшений шляхом додаткового випуску акцій до 800 тис. руб. (3200 акцій по 250 руб. кожна). Із загальної кількості 150 акцій або 4,7% їх загального числа належали підданим Німеччини й Австро-Угорщини [7, с. 365-373].

Для будівництва суперфосфатного заводу обрали м. Вінниця, що розташовувалося в центрі великого аграрного регіону, а проходження залізниці через місто гарантувало швидку доставку африканських фосфоритів з Одеського порту та постійний збут продукції закладу. Управляючим заводу, який почав працювати 12 липня 1912 р., став німець О. Екснер. Щорічно завод переробляв 400 тис. пудів фосфоритів, 300 тис. колчедану і виробляв майже 750 тис. пудів суперфосфату й 60 тис. пудів сірчаної кислоти. У 1913 р. загальна вартість продукції заводу перевищила 678 тис. руб. [99, с. 969; 248, с. 1-4].

На початку XX ст. збільшились обсяги видобутку каменю у Гніванських гранітних кар'єрах Вінницького повіту та різних видів продукції з нього. На підприємстві працювало майже 100 робітників, в їх числі іноземні піддані, а контроль над виробництвом забезпечували запрошені з-за кордону директори [51, с. 389-390]. У 1910 р. власник кар’єрів Ф. Ярошинський уперше в царській імперії для виготовлення бруківки і мозаїки використав п’ять каменярських молотів Холмквіста. Застосування молотів, що приводилися в рух 22-сильним нафтовим двигуном внутрішнього згорання, було великим нововведенням в обробці каменю і дозволило зменшити використання ручної праці, підвищити її продуктивність й обсяги виробництва.

У 1902 р. для акумуляції фінансових ресурсів і розширення видобутку граніту Ф. Ярошинський звернувся до Ради Міністрів дозволити створення й затвердити Статут Акціонерного Товариства Подільських гранітних каменоломень і майстерень гранітних виробів. 13 грудня 1902 р. імператор

Микола ІІ дав свою згоду на початок діяльності Товариства з березня 1911 р., фундаторами якого стали дворяни І. Щеонковський і Ф. Ярошинський. Було випущено 200 акцій номіналом 1000 руб. кожна, тому статутний капітал товариства складав 200 тис. руб. Його правлінню було дозволено купувати рухоме та нерухоме майно, володіти 200 дес. землі. [143, с. 323]. Реальним власником Акціонерного Товариства залишився польський магнат Ф. Ярошинський – один із найбагатших підприємців Правобережної України.

Напередодні Першої світової війни продовжувався видобуток і первісна переробка гіпсу в передмісті м. Могилів-Подільського. Управителем тутешньої каменярні працював німецький підданий Е.-В.-І. Геде, який забезпечив організацію виробництва, зокрема ініціював впровадження сучасного технічного обладнання [66, с. 125-126].

Іноземні підприємці долучилися до організації у найбільших містах губернії промислових і сільськогосподарських виставок, що стали новою формою організації постійної торгівлі. Вони слугували зручним місцем для укладання великих угод на гуртовий збут різноманітних товарів, зокрема сільськогосподарських машин і знарядь праці, покращених порід худоби, птиці тощо. Зокрема, чималий успіх мали перші виставки, організовані Подільським товариством сільського господарства та промисловості у Вінниці. У 1909 р. сільськогосподарську виставку було проведено в Проскурові, де на міській ярмарковій площі було збудоване виставкове містечко зі спеціальними павільйонами й кіосками, у яких розмістилися 15 відділів, і були представлені десятки тисяч експонатів[240, с. 3]. Актуальною залишалася й складська торгівля, через яку реалізовували продукцію за зразками, запропонованими комівояжерами та іншими представниками російських і зарубіжних фірм.

У міських поселеннях іноземці володіли різними торговими підприємствами: магазинами, лавками, трактирами, умебльованими кімнатами тощо. Подекуди вони засновували специфічні торгові заклади, зокрема власником квіткової оранжереї у м-ку Жмеринка був австрієць А. Гемперле, його співвітчизник Ф. Гетцу – фотографічної майстерні в м-ку Тульчин,

німецький підданий С. Філяр – фотографічної майстерні в м. Вінниця [65, с. 181-182; 66, с. 87-88; 62, с. 93-94]. Піддана Габсбургів Г. Дуніна відкрила майстерню й крамницю дамського вбрання в губернському центрі, турецький підданий Мекертан Осепахчо огли – пекарню в м-ку Жмеринка. У м. Вінниці власником галантерейного магазину був австрієць І. Іринг, його співвітчизник С. Янауер – кондитерської, де продавали цукерки, тістечка, торти власного виробництва [659, с. 185-186].

На початку ХХ ст. у містах Подільської губернії розвинулась ще одна галузь капіталістичного підприємництва – готельний бізнес. Більшість міст Поділля, перетворившись на торгово-промислові та культурні центри, притягували дедалі більше підприємців (у тому числі з-за кордону), які тут проводили ділові переговори, заможних туристів, творчу інтелігенцію та ін. У містах регіону створювалася розгалужена мережа цих закладів – від фешенебельних готелів до звичайних номерів. У 1910 р. в Кам'янці-Подільському було 15 готелів, у Вінниці – 12, у Могилеві на Дністрі – 11[138, с. 211]. Взагалі центральні вулиці міст були досить щільно забудовані двох- і трьохповерховими готелями, які визначали їх зовнішній вигляд.

Найкращим готелем Подільської губернії вважався шестиповерховий готель «Савой» у м. Віннниця, що мав єдиний у губернії електричний ліфт і гарячу воду. Він був побудований у 1912–1914 рр. вінницьким купцем і почесним громадянином міста Б. Лехтманом, родина якого мігрувала на Поділля з Австрії в XIX ст. Ось що писав про готель відомий український хоровий диригент О. Кошиць у квітні 1914 р.: «Цей готель вразив мене надзвичайно. Такого не можна було знайти навіть у Києві. Чудова нова будова, ліфт, прекрасні просторі кімнати з ваннами й стильовим меблюванням, чудова тренована прислуга і прекрасний ресторан. А коли я вийшов на балкон з номера Вільшанського на п'ятому поверсі, то просто не міг очей одірвати від тої картини, яка розсідлалась перед мною. Все місто наче на долоні, а кругом його – ясний, світлий Буг в зелених берегах» [257, с. 61].

У Проскурові першість серед готельних закладів утримував відкритий у 1898 р. готель «Петербурзький», а вже в 1912 р. тут було відкрито чотирьохповерховий готель «Континенталь» із електричним освітленням і люксовими апартаментами [303, с. 186]. У Кам'янці-Подільському найкращими були готель «Бель-Вю» з електричним освітленням і ванними кімнатами та «Гранд готель» австрійського єврея І. Мельцера з електричним освітленням [303, с. 187].

Розпочаті російським урядом у роки Першої світової війни репресивні заходи торкнулися німців, австрійців і угорців, які мешкали на території Подільської губернії. Насамперед, висилці підлягали німецькі та австрійські піддані незалежно від їхнього соціального статусу, в тому числі старші адміністратори й службовці промислових підприємств, розташованих на території краю. Зокрема, 4 серпня 1914 р. було заарештовано і вислано за межі краю директора Степанівського цукрового заводу Брацлавського повіту німецького підданого В. Шульца [20, с. 106]. Невдовзі у В'ятську губернію було вислано члена німецької громади м-ка Дунаївці Шмідта [50, с. 21-22].

Зауважимо, що командир Окремого корпусу жандармів В. Джунковський у телеграмі від 1 вересня 1914 р. на ім'я Подільського, Волинського і Київського губернаторів суворо забороняв висилати іноземних громадян у місцевості, оголошені у військовому стані, або в ті, що межували з театром військових дій [2, с. 112]. Натомість міністр внутрішніх справ М. Маклаков вважав за доцільне дозволити австрійським і німецьким підданим, які були поза підозрою, залишатися в місцях їх постійного проживання чи виїхати, за їх бажанням, за межі Російської імперії [294, с. 86; 1, с. 120-121]. Це стосувалося й членів німецької общини м-ка Дунаївці Ушицького повіту, чисельність якої напередодні війни складала 1266 осіб. Майже половина з них (520 осіб) працювала на суконних фабриках власників Г. і С. Кінцле, Ф. Кінцле, К. Кінцле, О. Кінцле, М. Ретць, Є. Ретця, Г. Ретця, Г. Клюка, Б. Хазіна, О. Торінуса, А. Торінуса, Я. Вальтера, І. Зака. На початку серпня 1914 р. через мобілізацію й військові дії на території Галичини на цих

підприємствах було припинено виробництво, а устаткування деяких з них було перевезено у губернії центральних регіонів країни [161, с. 39; 20, с. 106; 238, с. 6]. Проте в Дунаївцях продовжував працювати чавуноливарний завод Г. Лельбаха в м-ку Дунаївці, що обслуговував військові та інтендантські частини російської армії, розташовані в подільському регіоні.

Згідно з постановою міністра народної освіти, учні німецької та австрійської національностіей з 23 серпня звільнялися від відвідування уроків [22, с. 20]. Це обмеження безпосередньо стосувалося й учнів німецької лютеранської школи в м-ку Дунаївці, що стало додатковим мотивом для частини німецьких колоністів прийняти рішення про виїзд на батьківщину, а для іншої, значно меншої їх частини, залишитися в містечку. Зрештою, піддані німецького кайзера, які залишилися проживати в межах Подільської губернії, навесні–влітку1915 р. подали клопотання про отримання російського громадянства. В останніх найчастіше вказувалося про його отримання найближчими родичами (син, брат, двоюрідні брати та ін.) російського підданства або їх перебування на військовій службі в діючій російській армії [65, с. 149-150].

28 липня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов видав постанову, яка зобов’язувала усіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів і мебльованих кімнат, а також господарів фабрик і заводів упродовж двох днів надати місцевій поліції дані про німецьких і австро-угорських підданих, які проживали в них. Особи, які займали окремі квартири, впродовж доби повинні були повідомити про це домовласників або управителів будинків. Останні упродовж 3-6 годин були зобов’язані поінформувати поліцію про новоприбулих громадян Німеччини та Австро-Угорщини. До порушників застосовували адміністративні санкції, зокрема арешт терміном до 3-х місяців або ж накладення штрафу до 3 тис. рублів [19, с. 3].

Восени 1914 р. за погодженням із міністрами внутрішніх справ і військовим було змінено характер контрольних заходів щодо цивільних і

військовополонених громадян держав, які воювали з Російською імперією. Так, нагляд за першими доручався Міністерству внутрішніх справ, департамент загальних справ якого розглядав питання про перехід в російське підданство, а питаннями депортації займався департамент поліції. І лише військовослужбовці, які були взяті в полон під час військових дій, потрапляли в розпорядження воєнного відомства [255, с. 398, 482].

На початку жовтня 1914 р. до «підданих ворожих держав» були віднесені німецькі колоністи, до частини яких військова влада теж почала застосовувати примусове виселення [65, с. 381-382]. Усього в вересні-грудні 1914 р. із Росії було вислано понад 50 тис. чоловіків до 45 років, з них майже 30 тис. були етнічними німцями [353, с. 264]. Опрацьовані архівні джерела не дозволяють остаточно встановити чисельність етнічних німців, виселених з території Подільської губернії. З певною імовірністю можемо припустити, що їх число не перевищувало 500 осіб, а інші потрапили під один із пунктів пільгових винятків і залишилися в місцях мешкання. Так, німецький підданий С. Вадзінський продовжував працювати на цукровому заводі Хемлінського в Ушицькому повіті, а А. Вейн – у Шуміловському маєтку Ольгопільського повіту. Навесні ж 1915 р. вони, як і багато інших громадян Німецького блоку, порушили клопотання про отримання російського громадянства [65, с. 153-154, 305-306].

Затяжний характер війни, зростання серед населення антинімецьких і антиавстрійських настроїв, а також чергове збурення хвилі антисемітизму підштовхнули владу до подальших заходів щодо обмеження прав німців, австрійців, а також євреїв. Останніх за підозрою у шпигунстві упродовж перших місяців війни виселяли з території Подільської губернії та сусідніх регіонів у Полтавську губернію, а також вивозили із зони бойових дій у Галичині. «У місцевостях, де знаходилися наші позиції, поголовно виселяють євреїв…, – повідомляв у листі з фронту російський солдат. – Першою ознакою «шпигуна» була єврейська національність – інших доказів не потрібно було. Ні серед військових, ні серед місцевого населення не було

помітно співчуття до євреїв, лише чути «так їм і треба» [4, с. 227]. На початку 1915 р. представники єврейського етносу отримали дозвіл на проживання в смузі осілості на території Лівобережної України, окрім Кримського півострова [3, с. 70].

Негативну роль у розпалюванні серед населення Правобережжя антинімецьких й антиавстрійських настроїв та антисемітизму відіграла російська преса. Зокрема, 13 листопада 1914 р. в «Киевлянине» було опубліковано заклик Московського купецького товариства бойкотувати всі німецькі товари й німецьких посередників і, таким чином, підірвати економічну міць противника та відродити власну промисловість. Там же опублікували звернення київського купця і гласного думи І. Дембіцького до купецького старости із закликом до київських торговців і промисловців звільнитися від німецького «засилля і рабства», пропагувати свої товари і, нарешті, зайнятись влаштуванням власних фабрик [277, с. 60].

Невдалий розвиток військової кампанії 1915 р. і відступ російських військ на окремих ділянках Південно-Західного фронту зумовили видання на початку червня указу його головнокомандувача генерала М. Іванова про примусове виселення всіх підданих ворожих Росії держав неслов'янських національностей, які проживали в Подільській губернії до оголошення війни чи прибули вже після мобілізації (але не з Галичини), підданих цих держав з числа слов'ян чоловічої статі призивного віку, які проживали в краї до оголошення мобілізації або прибули туди упродовж війни. Тож 3 червня командувач 9 російської армії видав наказ про виселення в 48-годинний термін усіх іноземних підданих ворожих держав, які мешкали на території від Гусятина на Городок, Ярмолинці, шосе Солобківці – Дунаївці, річка Тернава й до кордону Бессарабської губернії. На його негайному виконанні наголошувалося в телеграмі подільського губернатора на ім'я Кам'янецького, Проскурівського та Ушицького справників і Кам'янецького поліцмейстера від 3 червня 1915 р. Усього ж упродовж кількох днів з Кам'янецького повіту було виселено 187 австрійських і 13 німецьких підданих [40, с. 6, 25-26].

Виселення з районів у прифронтовій смузі застосовувалося не до всіх іноземців. Так, головний начальник Київського військового округу дозволив «під особисту відповідальність поліцмейстера» залишити в місцях постійного проживання австрійських і німецьких підданих, благодійність яких була доведена. У м. Кам'янці-Подільському такими вважалися 29 громадян Німеччини та 59 підданих Австро-Угорщини [40, с. 26, 15-16]. Щоб уникнути примусового виселення, у лютому – липні 1915 р. майже 850 громадян Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, які проживали на території Подільської губернії, подали до Особливої комісії під головуванням подільського губернатора клопотання про отримання російського підданства. Таке рішення більшість прохачів мотивували своєю відданістю імперії Романових, отриманням російського громадянства членами своєї родини. Зокрема, О.-Е. Венцель наголошувала, що виконувала господарські обов'язки у лазареті дружини графа Д. Гейдена для поранених і хворих російських вояків у с. Сутиски Вінницького повіту [66, с. 25-26]. З проханням отримати російське громадянство до Особливої комісії зверталися колишні піддані Російської імперії, які після заміжжя з громадянами Німеччини, як і їх діти, набули іноземного громадянства [60, с. 21-22].

Наприкінці вересня й до закінчення воєнних дій припинено всі фінансові розрахунки з німецькими та австро-угорськими фірмами, що не мали власних філій на території Російської імперії. Німецькі та австро-угорські фірми, що провадили свою діяльність лише на території імперії Романових, у більшості продовжували працювати до кінця 1914 р., коли були секвестровані. Так, на початку серпня за розпорядженням військової адміністрації було закрито й опечатано завод (склад-елеватор) з виробництва бурякового насіння фірми «Раббетге і Гізке» в м. Вінниця, відкритий німецькою фірмою в 1899 р. [20, с. 106; 247, с. 4]. На початку вересня розпочато підготовку процедури секвестру цього підприємства, що не могло не зачепити інтереси подільських землевласників – виробників цукрових коренеплодів. Остання обставина спонукала старшого фабричного інспектора

Подільської губернії звернутися телеграмою до Київського окружного фабричного інспектора з проханням створити «особливу комісію із громадських діячів під головуванням повітового предводителя дворянства Севастьянова для з'ясування усіх питань, що стосувалися конфіскації заводу» [20, с. 106]. Під час проведення процедури секвестру завод було передано Головному управлінню землеустрою і землеробства. Останнє доручило ведення справ підприємства синдикату «Південно-Російське товариство підтримки землеробства і аграрної промисловості» (м. Київ). Навесні 1915 р. завод знову почав працювати, зокрема підготував і направив виробникам цукрових коренеплодів замовлене ними насіння елітних сортів, а також прийняв від них майже 150 тис. пудів насіння цукрових буряків врожаю 1914 р. [247, с. 6].

Наприкінці серпня 1914 р. начальник Київського губернського жандармського управління полковник О. Шредель, виконуючи вказівку Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Ф. Трепова, своїм наказом наклав арешт на капітали австро-угорських і німецьких фінансових установ та фірм і конфіскував усі їх кошти з поточних рахунків і банківських скриньок дев'яти найбільших банків Києва [5, с. 26]. Ці та інші обмежувальні заходи відносно підданих ворожих країн, вжиті наприкінці серпня – вересня 1914 р. на території Правобережної України, здебільшого були виявом особистої ініціативи генерал-губернатора. Натомість вони знаходили всебічну підтримку губернських й повітових чиновників, а також були схвалені місцевим населенням.

На початку 1915 р. промислові свідоцтва на право провадити підприємницьку діяльність поновлювалися лише тим особам, які раніше володіли промисловим закладом і надали пакет необхідних документів на своє ім'я. Інші торгові підприємства приватних осіб і Товариств підлягали закриттю та ліквідації до середини 1915 р. Так, у січні 1915 р. було накладено секвестр на майно Берлінської фірми «Ріхард Вольфович Герман» і віддано наказ поліції розшукати та заарештувати її майно в регіоні [5, с. 82].

Водночас, російські підприємства, які представляли німецькі чи австрійські фірми, могли отримати підтримку та допомогу з боку фінансових інституцій імперії.

У березні 1915 р. російський уряд видав додаткову постанову до січневого закону, згідно з яким його дія не поширювалася на німецьких, австрійських і угорських підданих слов'янського, французького та італійського походження й турок-християн. Зауважимо, що застосування норм цього документа на місцях мало деякі особливості. Зокрема, у вересні 1915 р. було припинено діяльність Зіньківського пивоварного заводу австрійського чеха В. Девішека, продукція якого упродовж десятиріч користувалася попитом серед населення губерній Правобережної України [5, с. 115-116].

Упродовж 1915 р. спеціально створеними міжвідомчими комісіями розпочато накладення арештів на майно та частку прибутку німецьких, австро-угорських підданих на підприємствах Правобережної України. Зокрема, на міжвідомчій нараді 24 жовтня 1915 р. під головуванням таємного радника Кусакова було ухвалено: по-перше, накласти арешт на частку прибутку 96 із 600 акцій (при вартості кожної 1400 крб.) Гоноровського цукрового заводу в м-ку Тростянець Ямпільського повіту, серед власників якого були піддані Німеччини; по-друге, враховуючи те, що всіма справами заводу продовжував завідувати колишній директор К. Брендель, хоча директором-розпорядником заводу був зареєстрований громадянин Французької республіки Л. Грем, було призначено урядового інспектора для нагляду за діяльністю цього підприємства [7, с. 365-373; 97, с. 17].

Крім того, учасники наради ухвалили накласти арешт на частку прибутку Суперфосфатного заводу Подільського промислового акціонерного товариства в м. Вінниця (150 акцій з 3200 належало підданим ворожих держав); частку прибутку Соболівського цукрового заводу в Гайсинському повіті, до складу акціонерів якого входив Віденський торговий дім «Натансон і Коллер» (володів 32 паями вартістю 32 тис. крб.); на поточний рахунок у

Кам’янець-Подільському відділенні Об’єднаного банку громадянина Австрійської імперії графа Дедушинського. Водночас, члени комісії відклали оголошення ухвали щодо встановлення контролю урядового уповноваженого за Бершадським цукровим заводом, акціонерами якого були австрієць М. Шпрінгер і німець Л. Брендель [7, с. 365-373]. До 1 жовтня 1915 р. припинив свою діяльність Зіньківський пивоварний завод чеського пивовара В. Девішека [20, с. 115-116].

Навесні 1915 р. органи місцевої влади на підставі лютневих законів розпочали примусове виселення німецьких колоністів із Волинської губернії, де до середини травня було ліквідовано понад 10 тис. дрібних господарств, а великі маєтки виставлені частинами на продаж при зменшенні цін на землю на 40-50% [234, с. 35]. Невдовзі було розпочато виселення німців-колоністів із сільських регіонів і німців – жителів міст із Київської губернії. Пізніше хвиля вимушеного переселення докотилася до німецького населення Ямпільського, Вінницького і Балтського повітів Подільської губернії, де їх землеволодіння були одними з найбільших. Вже до кінця 1915 р. з Подільської губернії та північних районів Бессарабії було вислано до 20 тис. осіб[326, с. 96].

Упродовж 1916–1917 рр. антинімецька кампанія в Подільській губернії, спрямована на ліквідацію власності підданих держав Німецького блоку, розвивалася низхідною лінією. Її результатом стало знищення підприємництва підданих Німеччини, Австро-Угорщини й натуралізованих вихідців з цих країн. Поступово припинили своє існування німецькі громади в Дунаївцях та інших місцях їх компактного проживання.

Отже, на початку 1900-х рр. іноземні підприємці залишалися активним суб’єктом торгово-промислового розвитку Подільської губернії. Вони були представлені в усіх галузях промислового виробництва краю: цукроварінні, пивоварній, винокурній, борошномельній, металообробній і сільськогосподарському машинобудуванні. Інвестування іноземного капіталу у місцеву промисловість мало позитивне значення для її економічного

розвитку, зокрема сприяло прискореному розвитку науково-технічного прогресу. Економіка регіону втрачала від того, що частина промислового прибутку у вигляді дивідендів вивозилася за кордон. Відбувався процес асиміляція іноземного капіталу, в результаті чого він одержував «національний характер». Інтернаціоналізація іноземних капіталів відбувалася досить швидко в період промислового піднесення напередодні Першої світової війни. Зарубіжні фахівці формували більшу частину технічної інтелігенції підприємств харчової промисловості. Представники іноземного капіталу брали участь у розвитку сфери послуг.

Виробнича діяльність іноземних підприємців сприяла перетворенню міських поселень Подільської губернії з осередків ремісництва і малої промисловості в центри фабрично-заводського виробництва. Втім, промисловість ще не відігравала вирішальної ролі в соціально-економічному розвитку міст і містечок краю, а напередодні Першої світової війни до групи промислових міських поселень, відповідно до частки промисловості в їх загально-торговельному обороті, відносилися Вінниця, Гайсин і Тростянець, помірно промислових – Проскурів і Дунаївці, слабко промислових – Кам’янець-Подільський, Могилів-Подільський, Бар, Балта.

Розпочаті російським урядом у роки Першої світової війни репресивні заходи зачепили німців, австрійців та угорців Подільської губернії. Поживним ґрунтом для створення атмосфери нетерпимості та підозри, що оточували німецьке й австрійське населення, були антинімецька пропаганда в пресі та ментальні відмінності німецького населення тощо. Депортації зазнали майже 4 тис. німецьких та австрійських поселенців, які тривалий час мешкали на території краю. Упродовж першого року війни збільшилася міграція німецького й австрійського населення внаслідок їх вимушеного переселення. У Подільській губернії було створено особливу комісію для обстеження торгово-промислових підприємств і нерухомості, до яких мали відношення піддані ворожих держав. Було секвестровано до 10 торгово-промислових підприємств та 20 різних об’єктів нерухомого майна.

Висновки до ІІІ розділу

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. суттєво пожвавили розвиток іноземного підприємництва в Подільській губернії. Їх реалізація спричинила докорінні зміни в законодавстві, яке формально ліквідувувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємництві й надало представникам усіх суспільних верств, зокрема іноземцям, рівні можливості в цій сфері діяльності. Указом 1898 р. статус підприємця було відокремлено від купецького стану. Пройшовши процес акультурації, найбільш ініціативні іноземні підприємці орендували або відкривали власні пивоварні та борошномельні заклади. Відбувалося проникнення іноземних капіталів у цукрову промисловість краю. Австрійські та голландські підприємці долучилися до розробки покладів подільських фосфоритів. Інтенсифікації промислового й аграрного виробництва, піднесенню торгівлі спияв розвиток мережі залізничного транспорту, що спричинило позитивні зміни в соціально-економічному розвитку населених пунктів краю, через які пройшли залізничні колії.

На початку XX ст. іноземні підприємці залишалися активним суб’єктом торгово-промислового розвитку Подільської губернії. Інвестування ними іноземних капіталів у місцеву промисловість мало позитивне значення для її розвитку, зокрема сприяло прискореному розвиткові науково-технічного прогресу. Відбувався процес асиміляції іноземного капіталу, в результаті чого він набував «національного характеру». Виробнича діяльність іноземних підприємців сприяла перетворенню міських поселень краю з осередків ремісництва і малої промисловості в центри фабрично-заводського виробництва. Підприємці іноземного походження брали участь у розвитку сфери послуг у містах і містечках регіону.

У роки Першої світової війни репресивні заходи, запроваджені російським урядом, зачепили німців, австрійців та угорців Подільської губернії. Було депортовано майже 4 тис. німців та австрійців, які тривалий

час мешкали на території краю. Спеціальна комісія проводила обстеження торгово-промислових підприємств і нерухомості, до яких мали відношення піддані ворожих держав. Було проведено секвестр 10 торгово-промислових підприємств та майже 20 різних об’єктів нерухомості. Результатом цих заходів стало знищення підприємництва підданих Німеччини, Австро-Угорщини й натуралізованих вихідців з цих країн. Упродовж 1917 р. припинили своє існування німецькі громади в м-ку Дунаївці та інших місцях їх компактного проживання.

РОЗДІЛ IV. УЧАСТЬ ІНОЗЕМЦІВ У РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА

4.1. Участь іноземців у розвитку аграрного сектора економіки у другій половині XIX ст.

Після насильницького приєднання Правобережної України до складу Російської імперії суспільні відносини в регіоні визначалися довгочасним перебуванням у складі Речі Посполитої, а особливості соціального та економічного устрою останньої були притаманні новим російським губерніям. Крім того, їх історичну індивідуальність визначало панівне становище польських магнатів і шляхти, які після російської анексії дещо виграли на зміні режиму: їх володарювання над селянами спиралося на більш сильну державну владу абсолютної монархії порівняно з раніше слабким режимом польської держави.

Для аграрного розвитку Правобережної України було характерно зосередження земельної власності в руках польських магнатів, римо-католицьких костелів і дрібної шляхти. У їх власності, за різними даними, знаходилося від 4,3 до 6 млн. десятин землі та приблизно 3 млн. душ кріпосних селян [288, с. 38, 127]. Економічна потужність польських магнатів базувалася на функціонуванні їхніх латифундій, які об'єднували виробничо-адміністративні центри, так звані ключі. Кожен з них мав у своїй базі резиденцію власника чи управителя, від 2 до 10 маєтків (фільварків), місто або містечко, 15-20 сіл. Кілька прилеглих центрів/ключів, інколи один, називалися волостю. Нерідко маєтки не прилягали одне до одного і магнати володіли ними в різних регіонах. У структурі латифундії дослідники вирізняють три визначальні компоненти: фільварок, де зосереджувалося безпосереднє виробництво; село, яке постачало робочу силу і знаряддя праці; місто або містечко, що виконувало функції комерційного та адміністративного центру для навколишніх фільварків та населених пунктів [418, с. 10-15].

Після поділів Польщі частина польських магнатів володіла маєтками не лише в губерніях на Правобережній Україні, але й помістями, які опинилися в Пруссії та Австрії. Чимало вихідців із польських шляхетських родин зробили або продовжували кар'єру в Австрійській імперії. Опинившись на землях Російської імперії, вони вдавалися до пасивного опору новій владі: демонстративно не приймали присягу російському імператору й залишалися підданими Габсбургів (Дзєдушицькі, Красинські, Скибневські, Потоцькі та ін.). Зокрема, м-ко Яришів на Поділлі дістав у спадок онук Тадеуша Гервасія Дзєдущицького – Володимир (1825–1899), крайовий маршалок галицького сейму, таємний радник (1876), засновник Потурицької ординації на Галичині (1893), засновник Природничого музею ім. Дзєдушицьких і співзасновник Музею художніх промислів у Львові [387, с. 272].

Польське панування в аграрній сфері Правобережжя звужувалося в результаті пожалувань новим власникам із числа російських дворян, відставних військових і вищого чиновництва [322, с. 46, 48]. Іншим засобом появи російського землеволодіння стали шлюби польських і російських вельмож [321, с. 63]. Крім того, постійно відбувався процес перерозподілу земельної власності приватних господарів: продаж маєтків, віддання в заставу й втрата майна через неповернення кредиту. Вотчинне землеволодіння дворянство отримувало і передавало у спадок на правах повної приватної власності.

Однією з головних умов для володіння власністю в Російській імперії було отримання шляхтичем статусу російського дворянина, оскільки поняття «дворянин» і «поміщик», тобто власник помістя, були нероздільні [407, с. 459-461]. Зрозуміло, що Петербург не мав наміру визнавати всіх представників шляхти в російському дворянстві, а за правління Олександра I вимоги до реєстрації дворянства стали жорсткішими [214, с. 228; 213. с. 256; 215. с. 271].

Наступний етап витіснення польських шляхти з Правобережжя було розпочато після листопадового повстання 1830–1831 рр. указами Миколи I від 14 травня 1830 р. і 19 жовтня 1831 р. комісія з верифікації шляхетства мала

розглянути права польської шляхти на дворянство, і тих шляхтичів, які не зможуть довести свої права, зарахувати до нижчих станів, а тих, хто доведе своє шляхетство, «іменувати не Шляхтою, а Дворянством» [216, с. 386]. Ревізійні комісії, складені з місцевого (польського дворянства) для перевірки документів працювали майже 25 років.

Упродовж 1831–1833 рр. комісія виключила з дворянського стану 72 тис. шляхтичів Правобережжя, а в 1834–1839 рр. ці показники становили 93 тис., у 1840–1846 рр. – майже 160 тис., із них 81 тис. осіб чоловічої статі [267, с. 195]. Під час ревізії дворянських прав свою приналежність до дворянства змушені були доводити навіть графи Потоцькі, які проживали у Брацлавському повіті. Загалом, під час роботи комісії вдалося до 1853 р. виключити з дворянського стану майже 340 тис. шляхтичів [267, с. 195].

Російський уряд реалізував заходи, спрямовані на зменшення економічної могутності польського дворянства, помічених у підтримці повстання. За Указом від 22 березня 1831 р. їх маєтки були конфісковані до казни, а для покриття боргів прибутками конфіскованих маєтків управління ними було покладене на Казенні Палати [211, с. 252-253; 217, с. 258-260]. Упродовж наступних років було видано ще кілька указів, які підтверджували секвестр маєтків та проведення репресій проти повстанців. Нарешті Указом від 4 квітня 1836 р. конфісковані в Київській і Подільській губерніях маєтки (80543 душі) з усім майном, усіма справами та борговими зобов'язаннями відійшли до Військового відомства [218, с. 383-384].

Обмеження польського панування в аграрній сфері губерній Правобережної України відбувалося й шляхом переселення на їх територію іноземних колоністів з Австрії, Пруссії та інших німецьких держав. У 1820-х рр. першу в Подільській губернії землеробську колонію Антоновка (Антонеттенталь) біля села Каменка Ольгопільського повіту заснували німецькі виноградарі з Вюртембергу [126, с. 80]. Згодом у колонії оселилися кілька родин німецьких переселенців з Австрії та Пруссії і наприкінці 1850-х років тут проживало 220 осіб [297, с. 129-140], які займалися ремеслами та

вирощували виноград на південних схилах Дністра. У 1852 р. землеробську колонію Краснодол (Краснофельд) на вільних казенних землях біля с. Косниця Ямпільського повіту заснували 8 родин переселенців із Пруссії і 5 родин австрійських німців [103, с. 5, 9]. У 1859 р. в цій колонії проживало 95 осіб, більшість з яких прийняла російське підданство [126, с. 80; 103, с. 5, 9]. Загалом у 1861 р. в числі жителів Подільської губернії згадувалося колоністів – 466 осіб, вихідців з-за кордону – 825, іноземців – 2610 [8, с. 80].

Вирішальний вплив на еволюцію земельних відносин на Правобережній Україні мала аграрна реформа 1861 р., що залишила величезні земельні володіння за колишніми господарями. Реалізація реформи зумовила нагальну потребу в робітниках у поміщицьких господарствах Правобережжя, власники яких посилено займалися поселенням на своїх землях вихідців з-за кордону. За твердженням статського радника Вороніна, якщо не вистачало робітників та орендарів землі, то «землевласники повинні були шукати їх в Німеччині, яка постачала ними передусім Південно-західний край, як особливо Царство Польське». Більшість цих вихідців із польських регіонів теж були німцями, які раніше там оселилися [103, с. 6].

У пореформений період Правобережна Україна залишалася регіоном великого поміщицького землеволодіння, де зберігався майже винятково аграрний характер економіки та розвивалася харчова промисловість. Головним критерієм соціально-економічної значущості й показником заможності стало землеволодіння, а могутність латифундистів залежала від розмірів площ їх володінь. У 1863 р. середній показник на Київщині складав 10001,1 дес., на Волині – 858,6, на Поділлі – 710,8 дес. [362, с. 20]. Головними власниками землі залишалися польські поміщики, які в Подільській губернії становили 83% їх загальної кількості, у Київській – 87%, тоді як у Лівобережній Україні – лише 1% [227, с. 111]. Зауважимо, що до середини XIX ст. більшість польських землевласників присягнули російському імператору, тоді як члени родин магнатів Дзєдушинцьких, Красинських, Скибневських, Потоцьких та ін. залишалися австрійськими підданими.

Польське повстання 1863 р. стало черговим приводом для реформування земельних відносин у краї з метою створення в особі селянства лояльної до влади опори в її протистоянні з польським дворянством. Указом імператора від 15 березня 1863 р. встановлювалися нові правила конфіскації маєтків осіб, причетних до повстання [223, с. 498]. Підтверджував Указ і спеціальний циркуляр від 25 квітня 1863 р., за яким генерал-губернаторам надавалося право одноосібно вирішувати питання, пов'язані зі секвестром земельних угідь і майном польських шляхтичів. На Правобережжі цей процес конфіскації тривав упродовж 10 років – до 11 травня 1873 р. Конфісковані урядом землі належали переважно емігрантам, яких судили заочно за участь у повстанні, позбавляючи їх та родину маєтків [210, с. 578]. Усього за цей період на Правобережжі було секвестровано 144 маєтки загальною площею 132 тис. дес. Землі [421, с. 12].

Подальші дії уряду ще більше ускладнили ситуацію для польських землевласників. 10 грудня 1865 р. Сенатом було видано Указ «Про заборону на купівлю нових земель особам польської національності», що став головною перешкодою для збільшення земельних володінь поляків (окрім успадкування за законом) у дев'яти західних губерніях імперії [212, с. 275]. Власникам секвестрованих маєтків було надано дворічний термін для їх продажу або обміну у внутрішніх губерніях Російської імперії, але дія закону не була поширена на маєтки, які до моменту його видання були успадковані особами, не причетними до польського повстання. У випадку порушення вимоги про термін продажу чи обміну передбачалася реалізація секвестрованих маєтків на торгах.

Указ 1865 р. став інструментом русифікації краю і до початку 1900-х рр. слугував основним бар'єром для збільшення земельних володінь поляків, зокрема тих латифундистів, які зберегли підданство Габсбургів. Головна дієвість цього документу позначалася у точному дотриманні фінансового тиску на польських землевласників, що мало підштовхнути їх до вимушеного продажу маєтків. Упродовж першого півріччя 1866 р. було ухвалено стягнення 10% податку, а по всіх повітах Правобережжя створюються оперативні

комітети для перевірки прибутків і для таксації маєтків. Протестувати наважилось лише кілька найбагатших землевласників. Зокрема, повірені у справах графів Альфреда і Марії Потоцьких, братів Євстахія і Романа Сангушків та О. Браницького безуспішно намагалися протестувати проти надмірної ущільненості термінів [267, с. 32].

За таких умов зростала заборгованість польської землевласницької шляхти, але представники останньої передавали маєтки у заставу банкам лише в крайньому випадку. Як спостеріг Д. Бовуа, щоб уникнути застави або продажу землі росіянам, сформувалася величезна мережа шахрайства [267, с. 47]. Зокрема, незважаючи на законодавчі акти 1863 і 1865 рр., які забороняли євреям тримати землю в оренді, поляки неофіційно віддавали маєтки за високу плату в незаконну оренду євреям на тривалі терміни – 30, 60 і навіть 90 років, що дозволяло уникнути продажу маєтків і гарантувало достатній прибуток. Чимало з числа цих орендарів мігрувало на Поділля з сусідньої Австрійської імперії й залишалося підданими цієї держави. Двозначну ситуацію щодо їх підприємницької діяльності в регіоні створив Указ від 8 грудня 1867 р., що дозволив власникам тримати євреїв там, де «потрібні певні технічки навички, як-от: на млинах, цукроварнях, гутах, винокурнях» [16, с. 42] і фактично пом’якшував заборони на єврейські земельні оренди. Проведені на місцях розслідування виявили, що євреї здавали ці землі в суборенду селянам, вимагаючи, окрім платні, ще й панщинних відробітків [267, с. 48-49].

Деяке зменшення числа іноземних землевласників відбулося після підписання у березні 1891 р. Указу, спрямованого переважно проти крупних землевласників-поляків, володіння яких простягалися на прусських й австрійських територіях, що раніше входили до складу Речі Посполитої. Віднині право володіти землею на території Російської імперії отримували тільки її піддані, що викликало хвилю незадоволення. Найбагатші поляки, які зробили кар’єру в Австрійській імперії, але володіли землями в південно-західних губерніях, повернулися, щоб отримати російське підданство і зберегти свої маєтки. Показовим є випадок отримання у травні 1888 р.

російського підданства графом Юзефом Потоцьким, сином Альфреда Потоцького – віце-короля Галичини у 1875–1883 р., та його дружиною Геленою Радзівіл для збереження волинських латифундій [225, с. 32]. Згодом, 21 вересня 1890 р., ці члени родини Потоцьких отримали дворянський титул [222, с. 681].

Окремі ж польські землевласники, які володіли маєтками в регіоні, щоб не втратити їх і зберегти австрійське підданство, вдалися до продажу своїх володінь. Так, варшавська газета «Gazeta Narodowa» влаштувала скандал на національному рівні з приводу продажу В. Скибневським маєтку Дунаївці на Поділлі, в якому пройшло дитинство відомого польського поета-романтика Зигмунда Красинського [267, с. 67]. Втім, поляки змогли зберегти домінуюче становище серед землевласників Подільської губернії. За даними київського генерал-губернатора О. Ігнатьєва, у 1893 р. кількість землі російських землевласників становила 747657 дес. (44,38%), у польських – 937072 дес. (55,62%); у 1896 р. ці цифри дещо змінилися, але польські землевласники зберігали першість –51,95% проти 48,05% [267, с. 68-71].

У пореформений період у поміщицьких маєтках домінували дві форми господарювання. Перша характеризувалася управлінням господарством безпосередньо власником або через найману адміністрацію, використанням власних коштів, реманенту та найманих робітників. Друга – здача власником маєтку землі в оренду (особі або заводу з переробки сільгосппродукції), що давала найбільші прибутки для їх власників. Оренда землі, власне, стала одним із способів розв'язання проблем землекористування як поміщиків, так і селян. Значна частина землевласників була в змозі пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але, не бажаючи втрачати прибутки, здавала частину або всю свою землю в оренду. Крім того, деякі землевласники проживали за межами своїх маєтків або обіймали різні адміністративні посади і не могли безпосередньо займатися веденням свого господарства.

Дрібній селянській оренді була властива хижацька експлуатація землі, оскільки орендарі не турбувалися про відновлення її родючості, а тому така оренда, як встановила Н. Темірова, обмежувала прогрес сільського

господарства [425, с. 486]. Водночас підприємницька оренда землі колоністами або промисловими підприємствами з переробки сільгосппродуктів (у Теплицькому маєтку Потоцьких – товариством Ситковецького й Соболівського цукрових заводів [331, с. 44; 359, с. 17]) відрізнялася високою інтенсифікацією господарства й сприяла розширенню сільськогосподарського виробництва.

Скасування урядом після польського повстання 1863 р. пільг іноземним поселенцям у Царстві Польському зумовило наплив колоністів у губернії Правобережної України і зростання їх участі в аграрній економіці внаслідок оренди ними поміщицьких або казенних земель. У 1871 р. на території Подільської губернії, за даними дирекції Київського навчального округу, вже налічувалося 6289 осіб іноземних підданих (3364 чоловіки і 2925 жінок) [707, с. 66]. За іншими даними, на початку 1871 р. тут проживало 1084 сім'ї іноземних вихідців (4094 особи), окрім іноземців, які жили по одинці [103, с. 4-9]. Отже, за 6 років після польського повстання на Правобережжя переселилося 3222 іноземці, переважно з Австрії та Пруссії. Більшість з них оселилася в сільській місцевості й долучилася до розвитку аграрного сектору. Зокрема, у 1871 р. німецькі колоністи орендували на Поділлі 2097,5 дес. землі у приватних власників і 526,5 десятин казенної землі [103, с. 12].

Наприкінці 1860-х рр. серед іноземних поселенців на Поділлі з'являються чехи з Австро-Угорщини. Зокрема, в с. Канівці Проскурівського повіту вони обробляли 143 дес. землі, а в с. Боришківці Кам'янецького повіту – 145 дес. [233, с. 509-510; 236. с. 582-584; 103, с. 15]. Їх переселенню сприяло як законодавче обмеження кола осіб, котрі могли б бути покупцями чи орендарями землі, так і тогочасна економічна ситуація, коли пропозиція землі перевищувала попит на неї. У 1870-х рр. ціна землі коливалася в межах 11–16 руб. за дес., що було майже у 10 разів менше, ніж на чеських землях Австро-Угорщини [363, с. 517]. Чеські колоністи на 5 років звільнялися від виконання державних і громадських повинностей, довічно від рекрутчини, а також отримали свободу віросповідання. У 1871 р. було затверджено спеціальну постанову, яка звільняла чехів, підданих Російської імперії, від сплати

грошового мита при купівлі землі у польських землевласників. Спочатку цією пільгою користувалися лише чехи на Волині, а згодом чеські колоністи, які оселилися в Київській і Подільській губерніях.

Спочатку більшість колоністів купувала лише право на обробіток землі, стаючи орендарями. Угоди укладалися на тривалий термін, найчастіше на 30 років. Спочатку громада переселенців укладала контракт з поміщиком – власником землі, а потім поселенці розподіляли орендовану землю між собою. Кожна родина, як правило, брала стільки землі, скільки могла обробити й оплатити, переважно до 15 дес. Енергійні поселенці також брали в оренду з правом викупу необроблену цілину, часто порослу лісом і чагарниками землю та докладали величезних зусиль для її обробітку. У такий спосіб вони збільшували площу придатних для землеробства земель губернії. Крім того, вони навчали місцеве селянство прогресивних методів культивування землі, знайомили його з новими землеробськими знаряддями тощо. Відзначимо, що в місцях поселення колоністів протягом десятиліття продажна й орендована вартість землі зросла втроє.

Заохочуючи наданням різноманітних пільг переселення іноземних підприємців і колоністів у південно-західні губернії, російський уряд керувався найперше інтересами поміщиків, земельні володіння яких на Правобережній Україні у 1880 р. складали 2509823 дес.[373, с. 17]. Не маючи необхідних коштів для самостійного ведення господарства, поміщики були зацікавлені в оренді землі німецькими і чеськими колоністам, які мали бажання й необхідні ресурси для поширення передових технологій обробки землі та інтенсифікації аграрного виробництва.

У другій половині 90-х рр. XIX ст. в сільському господарстві Подільської губернії працювало майже 750 німецьких колоністів (300 родин), які компактно мешкали в колоніях Антонеттенталь, Бандишевка, Деребчин, Комаргород, Краснодол Ямпільського повіту, с. Супруново Вінницького повіту, в м-ках Городок, Джурин, Дунаївці та в с. Мойна [126, с. 80]. Більшість з них працювала в різних сферах аграрного виробництва й переробці

сільськогосподарської продукції. Зокрема, у Ямпольському повіті німецькі колоністи займалися розведенням садів і вирощуванням на терасах південних схилів Дністра винограду. У другій половині 1880-х років на площі 8 дес. (1,530 кв. сажень) тут заснували 47 виноградників, де було 78,3 тис. виноградних лоз французьких сортів – бургундське й бордо. Крім того, колоністи працювали на найбільшому в губернії винограднику (31 дес., 150 тис. виноградних лоз) князя П. Вітгенштейна, де вирощували виноград сортів рислінг, рейнський, бургундський, бордо й лікувальний кримський [108, с. 151, 150]. На винокурні князя в м-ку Каменка із зібраного винограду виготовляли високоякісне сортове вино і коньяк, які споживали в маєтку власника, а окремі їх партії вивозили за межі імперії. Джерелом добробуту іноземних поселенців було також молочне господарство, зокрема корова, привезена з Німеччини, давала молока в п’ять-шість разів більше місцевих порід.

Проблеми для поселенців почалися 1874 р., коли всіх колоністів змусили до військової повинності, призиваючи до царської армії. Це поклало початок поверненню німців на батьківщину. У 1885 р. спеціальна урядова комісія визнала процес колонізації шкідливим для інтересів Російської імперії, а за постановою київського губернського правління від 16 жовтня 1886 р. назви німецьких колоній Радомишльського повіту перейменовувалися на російський звичай: Карлсдорф – Карлівка, Ефандорф – Іванівка, Романсдорф – Романівка та ін. У Подільській губерній подібних перейменувань нен проводилося.

Суттєво обмежив права німців-колоністів Указ від 14 березня 1887 р., який забороняв іноземним підданим у Київській, Волинській, Подільській і десяти привіслянських губерніях орендувати чи набувати у власність, за винятком отримання спадщини. Цей законодавчий акт не давав можливості прусським і австрійським полякам, котрі як іноземні піддані мали більше прав набувати землю для себе, ніж російські піддані польського походження, купувати землю для себе і своєї родини в Росії. Крім німців, цей закон торкнувся чехів, поляків та українців і поляків Галичини, які складали відповідно 5 і 13,9% від загального числа мігрантів [337, с. 106]. Ці заходи

були спрямовані не стільки проти мігрантів із Німеччини, скільки проти їх ролі в порушенні планів щодо розширення російського землеволодіння за рахунок польського. Владу непокоїло те, що мігранти «тяжіли до місцевих поляків та євреїв, а не до росіян» [337, с. 106; 351. с. 33-34].

Ситуація ще більше погіршилася, коли 1891 р. МВС подало Державній раді пропозицію обмежити іноземну колонізацію в імперії. Закон 1891 р. забороняв іноземним колоністам селитися за межами міських поселень, а також володіти нерухомим майном і користуватися землею, як за правом власності, так і брати її в оренду. Ті ж, хто придбав нерухомість до ухвалення закону, зобов'язані були в трирічний термін прийняти російське підданство й «опанувати достатніми знаннями державної мови і деяких основних законів імперії, знання яких необхідно для будь-якого нового підданого, який прийняв присягу» або виїхати за межі країни. Цей закон було дещо пом'якшено в 1895 і 1905 рр., але завдяки йому вдалося суттєво загальмувати збільшення німецького землеволодіння в губерніях Правобережної України.

Зрештою, наприкінці XIX ст., за даними перепису 1897 р., у краї мешкало 13345 іноземців, більша частина з яких – 12306 осіб (92,2%) – проживала в сільській місцевості. Більшість з іноземців складали австрійські піддані – 10258 (76,9% усіх іноземців), німецьких підданих було 17,78%, французьких – 1,64%, турецьких – 1,04% та ін. [140, с. 94-95].

У другій половині XIX ст. головним напрямом розвитку сільського господарства на Поділлі стала інтенсифікація виробництва. Чимало поміщицьких маєтків реорганізувалося на великі капіталістичні економії, у яких виробництво сільськогосподарських продуктів поєднувалося з їхньої переробкою. У цих господарствах підвищувалася врожайність зернових і цукрових буряків, а впровадження в сівозміну останніх було нерозривно зв'язано з переходом до досконалішої системи рільництва й використанням сучасного сільськогосподарського інвентарю та поліпшенням обробітку землі.

Капітали поміщиків, отримані від викупної операції чи від оренди земель, вкладалися у купівлю сільськогосподарського реманенту, переважно

німецького та англійського. Лише у 1875 р. до Російської імперії було ввезено 250 тис. пудів обладнання [293, с. 163]. Однак попит на сільськогосподарські машини не призвів, в окремих випадках, до позитивних змін у сільському господарстві, а спричинив втрату капіталів поміщиками через відсутність відповідних агрономічних і технічних знань, а також іноземних фахівців з обслуговування і ремонту. Ефективність їх застосовування демонстрували, як правило, іноземні землевласники (Потоцькі, Дзєдушицькі, Е. Мас, Ф. Енні та ін.) або орендарі-колоністи, готові до їх використання.

Поряд з угноєнням ґрунтів, у господарствах краю почали застосовувати штучні добрива – томасшлаки, суперфосфат тощо. У 1880-х рр. на півдні Поділля розпочалася розробка фосфоритів, на базі яких неподалік залізничної станції Рахни в Ямпільському повіті діяв суперфосфатний завод (млин із подрібнення фосфоритів – П.Б.), який збував добрива у навколишніх фільварках [106, с. 519; 345, с. 224]. За спостереженням сучасника, завдяки інтенсифікації господарства в поміщицьких маєтках Правобережжя «техніка землеробства пішла далеко вперед порівняно з іншими районами чорноземної смуги» [367, с. 27].

Важливу роль в аграрному виробництві Поділля відігравало садівництво, продукція якого мала попит на внутрішньому ринку імперії. У цій галузі аграрного виробництва Брацлавського, Могилівського, Ушицького та Ямпільського повітів брали участь і німецькі колоністи. Вирощені фрукти, переважно осінніх і зимових сортів, а також сухофрукти вивозили до інших губерній Правобережної України, Москви, Одеси, Петербурга [108, с. 144]. З метою покращення реалізації продукції садівництва краю наприкінці 1880-х рр. поміщики-садоводи заснували товариство, що орієнтувалося на гуртовий продаж у Петербурзі, Москві, Києві та Одесі, мало намір відкрити магазини і для роздрібної реалізації подільських овочів і фруктів [242, с. 12]. Загальна площа садів у Подільській губернії на середину 1890-х рр. складала майже 40 тис. дес., де вирощувалося 3 млн. пудів плодів [332, с. 95].

Фінансові ресурси поміщиків інвестувалися в промислові підприємства. Зокрема, австрійська піддана графиня Олександра (Александріна) Потоцька стала співзасновником акціонерного Товариства Соболівського цукрового заводу, статут якого було затверджено у травні 1868 р. Вона була власницею одного з найбільших на території Правобережної України Теплицько-Ситковецького маєтку, розташованого уздовж р. Південний Буг у Гайсинському повіті Подільської губернії та Липовецькому повіті Київської губернії (сучасна територія Гайсинського, Немирівського й Теплицького районів Вінницької області). Упродовж XIX ст. ситковецькі маєтності переходили від одних Потоцьких до інших. Зрештою, у 1860 р. графиня О. Потоцька (дружина Августа Потоцького) придбала за 300 тис. руб. сріблом Ситковецьку волость із населенням 1491 особа селян чоловічої статі у двоюрідного брата Венчислава та приєднала до неї свій спадок – теплицькі маєтності. Її ж зусиллями ці дві частини у травні 1875 р. були об'єднані в єдиний Заповідний маєток (загальною площею 26285 тис. дес., з них ріллі – 17,9 тис. Дес.) [336, с. 127, 136], який навічно і неподільно закріплявся за родиною Потоцьких. Після смерті О. Потоцької (1892) наступним власником маєтку став її двоюрідний племінник Костянтин.

До Теплицько-Бубновецького маєтку О. Потоцької входили містечка Теплик й Соболівка і майже три десятки сіл. Після скасування кріпосного права колишні кріпаки м-ка Соболівка мали виплатити за землю 99966 руб. 83 коп. Власниця звернулася з клопотанням до генерал-губернатора про одержання усього викупного капіталу з метою побудови цукрового заводу в м-ку Соболівка. Отримавши відмову щодо вирішення цього питання, графиня О. Потоцька стала одним із засновників Товариства Соболівського цукрового заводу. В обмін на 25% акцій заводу вона виділила 400 дес. орної землі під бурякові плантації. У 1870 р. завод почав працювати і приніс 45 тис. прибутку, а через 10 років прибуток складав 1655 тис. руб. Для збільшення прибутку О. Потоцька наростила площу плантацій цукрового буряку до 700 дес., залучаючи щодня для робіт на період з квітня по листопад 1871 р. до 545

найманих робітників, більшу частину яких набирали з навколишніх сіл [396, с. 115].

Із цукровим заводом на території маєтку О. Потоцька уклала угоду, за якою всі заводські будівлі (за контрактом від 16 лютого 1877 р.) є власністю родини, а машини й апарати – Товариства цукрових заводів. Власниця віддавала йому в оренду землю на 12 років, натомість вона щорічно відпускала Товариству 1 тис. сажень дров мірою 27,5 вершків (від 2 до 4 товщиною) за ціною 12 руб. за сажень. Крім того, О. Потоцька брала зобов'язання вирощувати упродовж 12 років цукровий буряк на площі 14 дес. у с. Велика Мочулка і м-ку Соболівка, а після збирання постачати його на завод. Власниця маєтку безкоштовно надавала заводу пасовиська, а дирекція підприємства не мала право відкривати питних закладів і вести пропінаційну торгівлю. За оренду Соболівського заводу графиня О. Потоцька щорічно отримувала 67200 руб. (плата за землю, будівлі та дрова), тоді як щорічний прибуток Теплицького-Ситковецького маєтку складав 122 тис. Руб. [336, с. 129-130]. Приклад графині О. Потоцької наслідував власник Тростянецького маєтку на Брацлавщині Ф. Собанський. У лютому 1862 р. він уклав з Товариством Тростянецького цукрового заводу, головними пайовиками якого були бельгійські й французькі підприємці, угоду, яка передбачала спорудження товариством у м-ку Тростянець цукрового заводу, який після 15 років експлуатації мав безкоштовно перейти Ф. Собанському. Останній же зобов'язувався щорічно засівати для заводу 2500 моргів цукровим буряком[26, с. 1].

Наприкінці XIX ст. деякі поміщицькі маєтки трансформувалися у великі капіталістичні економії, де виробництво сільськогосподарських продуктів поєднувалося з їхньої переробкою. У технічному відношенні вирізнялися великі економії з великими плантаціями цукрового буряка та польові господарства великих акціонерних цукроварень. Прикладом такого господарства на Поділлі була Деребчинська економія в Ямпільському повіті одеського купця Ернста Маса. Його батько у 1837 р. переїхав з Петербурга до

Одеси, де заснував торговий дім «Мас і Ко», який у 1846 р. посідав другу позицію в експортній торгівлі зерном (2352,5 тис. руб.) після фірми грека Ф. Родоканакі. У 1880-х рр. фірма Маса на кілька років утвердилась як провідний експортер із загальним торговим обігом 25 млн. Руб. [310, с. 400-402].

У 80–90-х рр. XIX ст. благодійник і меценат, депутат Одеської міської думи Е. Мас більшість часу проводив у Деребчинському маєтку, що став взірцем впровадження сучасних технологій. У господарстві застосовували 4–7-пільні сівозміни, а під час оранки використовували металеві плуги поліпшених систем, а згодом і парові плуги, а в обробці ґрунту – культиватори, дискові борони тощо. Сівба цукрового буряка здійснювалася рядовими сівалками, а замість шаровки і проривання буряка вручну використовували спеціальні машини та кінні розпашники. Для удобрення земель Деребчанського маєтку поблизу залізничної станції Рахни працював єдиний на той час на Поділлі невеличкий завод з переробки місцевих фосфоритів, де щорічно виробляли до 4 тис. пудів суперфосфату й до 6 тис. пудів фосфоритної муки [106, с. 519].

Більшість робіт у господарстві виконували наймані поденно робітники, яким наперед виплачували завдаток. Зазвичай, їх наймали навесні, коли селяни мали потребу в грошах для сплати податків і викупних платежів, а тому, за свідченням сучасників, вони були «ладні дешево продати свою працю» [345, с. 225; 244, с. 36]. Зазначимо, що наприкінці 60-х років XIX ст. наймання робітника на сільськогосподарські роботи коштувало у весняний період від 30 коп. в Ольгопільському повіті до 47 в Ямпільському. Працівник із парою волів одержував за день від 87 коп. у Летичівському до 1 руб. 65 коп. у Балтському повіті [34, с. 148, 150]. На кінець століття вартість робочої сили залишалась приблизно на такому ж рівні: середня платня найманому сільськогосподарському працівнику в краї у 1896 р. становила 47 коп., а робітник з парою волів чи коней міг заробити 1 руб. 51 коп. [249, с. 65].

Вирощений у господарстві Е. Маса цукровий буряк переробляли на Деребчинському цукровому заводі, що був відкрий у 1877 р. Крім того,

німецький власник маєтку розводив племінні породи коней на власному кінному заводі, висаджував фруктові сади, мав сучасне насіннєве виробництво, володів сучасною гуральнею, невеличким заводом з виготовлення суперфосфату, борошномельними підприємствами в Ямпільському повіті, Херсонській губернії [249, с. 69].

У Деребчинському маєтку його власник, активний член Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, цілеспрямовано проводив селекційне розведення насіння цукрового буряка, а також ячменю й картоплі. У 1886 р. для потреб маєтку було збудовано селекційну лабораторію та складські приміщення. Визнанням же результатів проведеної селекційної роботи стали нагороди всеросійських і міжнародних інституцій: у 1892 і 1897 рр. – золоті медалі Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, у 1895 р. – золота медаль Московського товариства сільського господарства, у 1901 р. – почесна грамота Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської продукції. Крім того, Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості визнало Деребчинське господарство зразковим і внесло його до переліку хазяйств для наслідування [136, с. 129-131].

Відзначимо, що в господарстві Е. Маса селекцію насіння цукрового буряка підвищеної цукристості здійснювали індивідуальним методом. Селекція насіння картоплі мала на меті досягнення максимальної місткості крохмалю та урожайності форми, а селекція пивоварного ячменю – виведення сорту з максимальною врожайністю та найменшим вмістом азотистих речовин. Чималі досягнення у селекційні справі визначили доцільність облаштування в цьому маєтку німецького власника окремого дослідного поля, де проводилися досліди цього та інших господарств подільського регіону [252, с. 17-23]. Чи не вперше на українських землях тут було використано люпин і червону конюшину як ефективні органічні «зелені» добрива.

У 80–90-х рр. виведення нових районованих сортів цукрового буряка проводила селекційна станція Уладівського цукрового заводу у Вінницькому повіті, що був власністю родини Потоцьких; насіннєве господарство в маєтку В. Скибневського в с. Голозубинці Ушицького повіту; насіннєве господарство в маєтку Немерче Могилівського повіту, власники якого мали австрійське коріння.

У пореформений період у губерніях Правобережної України, зокрема на Поділлі, постало і розвивалося швидкими темпами землеволодіння великих цукрових заводів. Деякі з них, акумулювавши кошти, після реорганізації в акціонерні товариства стають земельними латифундистами. Зокрема, Степанівський цукровий завод (Брацлавський повіт) за період з 1867 по 1882 рр. став власником 6489 дес. землі, а у власності Тростянецького цукрового заводу (Брацлавський повіт) було 9197 дес. [27, с. 3-4, 25-26, 49-50, 57-58]. Зважаючи, що співзасновником акціонерного Товариства Степанівського цукрового заводу був француз Дюготье, а власниками Товариства Тростянецького цукрового заводу були французькі й бельгійські підприємці, є підстава характеризувати земельні володіння цих цукропереробних підприємств як власність іноземних підданих.

У другій половині XIX ст. польські магнати і шляхта продовжували відіграти визначальну роль в аграрному секторі економіки Поділля. Польське повстання 1863 р. було використано російським урядом для посилення наступу на польських землевласників. Указ Сенату 1865 р. надовго став інструментом для русифікації Правобережжя і упродовж наступних чотирьох десятиріч слугував основним бар’єром для збільшення земельних володінь поляків-латифундистів, чимало з яких залишалися підданими Габсбургів. Власниками земельних угідь були французькі та бельгійські акціонери товариств Степанівського і Тростянецького цукрових заводів, власник Дерерчинського маєтку і цукрового заводу А. Мас та ін.

Великі іноземні землевласники й підприємці-аграрії стали рушіями інтенсифікації виробництва як головного напряму розвитку аграрного сектора

Поділля. Чимало поміщицьких маєтків реорганізувалися в капіталістичні економії, у яких виробництво продуктів поєднувалося з їхньої переробкою. Оренда землі стала дієвим способом розв'язання проблем землекористування як поміщиків, так і селян. Землевласники, які не могли пристосувати свій маєток до нових економічних умов, здавали землю в оренду німецьким та чеським колоністам, дворянам, купцям та євреям (чимало останніх були австрійськими підданими). Іноземне підприємництво в аграрному виробництві набувало дедалі більшого поширення і ставало важливим чинником прискорення економічного розвитку. Найбільш прибутковим для них було вирощування цукрових буряків, зерна та їх переробка, виноградарство й садівництво. Основою економічного розвитку було землеволодіння окремих заможних поміщиків, які опанували ефективний метод господарювання, поєднуючи сільськогосподарське та промислове виробництва. Інтеграція в систему економічних відносин поляків, німців, євреїв і чехів позитивно вплинула на подальший розвиток аграрного сектору економіки краю.

4.2. Іноземці у сільському підприємництві початку 1900-х рр.

На початку 1900-х рр. сільське господарство залишалося найголовнішою сферою використання праці основної маси населення Російської імперії. За офіційними даними, землеробство давало напередодні війни майже дві третини національного багатства – «не менше 9 млрд. руб від річної продуктивності країни в 15 млрд. Рублів» [224, с. 199]. Прибуткова частина бюджету імперії також залежала від сільського господарства, його зв'язків із зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалося продажем за кордоном зернових хлібів, а також продуктів тваринництва, птахівництва, цукру, олії, спирту, тютюну.

У цей час землеробство в Україні, зокрема на Правобережжі, увійшло в таку фазу розвитку, коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталу для широкого використання сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій, що ставало

можливо за умов підвищення цін на його продукти. Перехід до інтенсивного господарювання вимагав проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, а й від усвідомлення її необхідності [377, с. 29-30]. Внаслідок цього та низки інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі переважало зернове господарство, а тому Україна була одним із найбільших виробників та експортерів продовольчих і фуражних хлібів, цукру.

Негативні наслідки селянських виступів 1905–1906 рр. змусили уряд відмовитися від сподівань, що община є головним засобом збереження порядку на селі. Указом Миколи II від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової аграрної програми, націленої на створення дрібної селянської власності на общинних землях. Вирішальне значення для впровадження цієї програми мали інтереси помісного дворянства, що домінувало на політичній сцені імперії. За даними Центрального статистичного комітету, приватні власники мали в Україні 20605 тис. десятин орної та неорної землі – на 476296 десятин (1,16%) більше, ніж мільйони селянських сімей [376, с. 116, 119]. Крім того, в губерніях Правобережжя напередодні земельної реформи домінувало подвірне селянське землеволодіння, зокрема на Поділлі його питома вага складала 94,6%, Волині – 77,9, Київщині – 83,3% [278, с. 10]. Указом від 4 березня 1906 р. по всіх губерніях і повітах імперії створювались землевпорядкувальні комісії, яким з 9 листопада 1906 р. було доручено провести аграрну реформу.

Нова аграрна програма уряду була спрямована на створення консолідованого землеволодіння та незалежних землевласників, що вже кілька десятиліть існували в німецьких колоніях у південно-західних і південних губерніях у більших масштабах, ніж серед інших груп населення Російської імперії. Якщо столипінські реформи мали на меті розбудити свідомість приватної власності, щоб протистояти самовільним захопленням землі, що практикувалися селянами в 1905–1907 рр., то німецьких і чеських колоністів з

їх міцними єдиними господарствами і значно ефективнішим хуторським землеволодіння можна було вважати основними союзниками у вирішенні цього завдання. Але дуже швидко стало очевидним, що спроби замінити традиційну російську модель землеволодіння на таку, котра б нагадувала давно існуючу в німецьких общинах, не принесуть швидкого успіху.

Зауважимо, що розпорошені по території імперії німецькі й чеські колонії забезпечували поширення аграрних нововведень шляхом їх фактичної демонстрації та переконливо визначали один із напрямів розвитку сільського підприємництва. Господарська діяльність іноземних поселенців (більшість з них володіла землею на правах оренди терміном від 6 до 36 років, найчастіше – 12) сприяла піднесенню сільського підприємництва на Правобережжі. Нерідко під час укладання договорів оренди землевласники гарантували їх продовження, але при поновленні контракту вимагали збільшення орендної плати, на що впливало суттєве підвищення врожайності в господарствах колоністів, а також високий попит на землю (у 1914 р. середня ціна землі на Поділлі складала 419 руб. за десятину, що було найвищим показником серед українських губерній [394, с. 52]). Колоністи обробляли землю власними силами і лише у великих господарствах використовували працю найманих робітників. Зауважимо, що їхня платня була на 50-75% більшою, ніж у маєтках поміщиків. Господарства колоністів відрізнялися від сусідніх, де працювали українські селяни, більш високою врожайністю, що зумовлювалося раціональною організацією праці й передовими методами ведення господарства.

На початку 1900-х рр. у господарствах колоністів використовували косарки та молотарки з кінним приводом. Поселенці культивували в основному зернові – жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, а також картоплю й овочі. Врожаї пшениці досягали 100 пуд. з однієї десятини, жита – 80, гречки – 65, ячменю – 70 пудів. На корм великій рогатій худобі сіяли багаторічні трави, горох, рапс, конюшину, кормовий буряк. Німецькі колоністи сіл Боярка й Антонівка (колонія Антонеттенталь) Ямпільського повіту займалися

розведенням овець місцевої породи і тонкорунних [65, с. 335-336; 51, с. 85-86]. Колонії виділялися розвинутим городництвом і садівництвом, а останнє було найбільш поширене в Могилівському, Ямпільському, Ушицькому повітах [50, с. 109-110; 65, с. 277-278; 60, с. 186].

Тваринництво колоністів, хоча й вирізнялося більшими масштабами в порівнянні з господарствами місцевих селян, розвивалося на екстенсивній основі. Влітку худобу випасали на полях під парами й багатих пасовищах, а після збирання врожаю – на полях. Тваринництво мало переважно молочне спрямування, частину ж великої рогатої худоби і свиней колоністи відгодовували для реалізації в інших регіонах імперії. Ціни на продукти тваринництва постійно коливалися. На ринках Кам'янця-Подільського, Вінниці, Проскурова, Могилева на Дністрі на початку 1900-х рр. фунт масла коштував у середньому 34 коп., десяток яєць – 22 коп., робочий кінь – 47 руб., а дійна корова – 34 руб.

Продуктами своєї праці колоністи, як правило, розпоряджалися самостійно. Вони практично ніколи не укладали угод із торгівцями і посередниками, самостійно відправляли свою продукцію до найближчих міст, реалізовували її на ярмарках, ринках або в магазинах. Часто поселенці везли на продаж не лише власні продукти, але й закуплені у селян і поміщиків, у т.ч. за рахунок завдатків під майбутній врожай. Частина зерна, вирощеного колоністами, потрапляла за кордон. Прибутки від продажу сільгосппродукції поселенці спрямовували на купівлю землі, розширення господарства і торгівлі. Частину коштів виділяли на розвиток соціальної сфери та доброчинні заходи.

Із початком революції 1905 р. більшість німецьких колоністів підтримувала Партію октябристів. Другою за популярністю серед німецької діаспори була партія конституційних демократів, серед керівників якої було чимало осіб німецького походження (Б. Нольде, П. Струве, О. Кізеветтер, М. Кутлер). Однак кадети лякали російських німців радикально-демократичною позицією, зокрема в частині аграрної програми їх хвилювала перспектива переділу землі, що відштовхувала остзейське дворянство та

колоністів Правобережжя та інших регіонів імперії. У III Державній думі німецькі депутати-октябристи загалом підтримували політичний курс уряду П. Столипіна, розраховуючи, що він не буде спрямований «на відродження політики бюрократичної русифікації» [409, с. 442].

1 травня 1905 р. було видано Указ Миколи II і затверджено положення Кабінету Міністрів, згідно з яким особам польського походження (в тому числі німецьким і австрійським підданим – П.Б.) дозволялося в межах дев'яти західних губерній купувати, орендувати й успадковувати майно від осіб польського походження; набувати з дозволу губернаторів нерухоме майно за межами міських поселень і земельні володіння для підприємницької діяльності в розмірі не більше 60 дес. [221, с. 285]. Права на купівлю землі, отримані поляками на хвилі підйому революції, збентежили державних службовців на місцях. «Після обнародування закону 1 травня 1905 р. польське землеволодіння в губернії знову стало пропорційно зростати на шкоду російському землеволодінню, тим самим зовсім паралізовано мету попереднього закону, що мав державне значення, – поступове обрусіння Подільської губернії через перехід польських маєтків у російські руки, – доповідав у 1910 р. київському генерал-губернатору подільський губернатор О. Ейлер. – Повернення до попереднього порядку повної заборони полякам набувати землі в Подільській губернії вкрай бажане, і це єдиний засіб, на дієвість якого для обрусіння краю можна розраховувати» [335, с. 24].

Попри дозвіл на купівлю землі німці, налякані селянськими протестами, вже не поспішали з переселенням, натомість зросло число переселенців із польських регіонів. У 1907 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Сухомлинов порушив перед міністром внутрішніх справ питання про поширення дії закону 19 березня 1895 р. (дозволяв набувати землі у Волинській губернії іноземним поселенцям, які мали російське підданство й хто переселився з Привісленського краю і оселився в сільській місцевості краю до 19 березня 1895 р.) на Подільську і Київську губернії [15, с. 14-15]. У 1905–1908 рр. В. Сухомлинов затвердив лише 1787 дозволів, переважно для поляків

із Надвіслянського краю, які переїхали в Україну на заробітки [267, с. 295]. Загалом понад дві третини польського населення проживало у селах, хоча в окремих містах мешкало порівняно багато поляків. Так, у Києві, за переписом 1897 р., їх проживало 16,5 тис. чоловік, а в 1909 р. – вже понад 44 тис., що складало 9,8% усього населення міста [141, с. 2-3; 261, с. 14].

Соціальна структура польського населення в сільськогосподарській за характером Подільській губернії, за переписом 1897 р., була такою: у невиробничій сфері було зайнято 36,8% поляків, в аграрному виробництві – 35,5%, у промисловості – 21,8%, у торгівлі – 4% [141, с. 245]. На Поділлі серед поляків налічувалося 13946 родових дворян, 2 тис. особистих дворян, чиновників не з дворян і членів їх сімей, 78 служителів церкви, 2211 почесних громадян і членів їхніх сімей, 65 купців і членів їхніх сімей, 14,5 тис. міщан, 311,3 тис. Селян [141, с. 256-257].

У руках польських поміщиків і підприємців були сконцентровані величезні матеріальні ресурси. У 1909 р. земля, що перебувала в їхньому володінні, коштувала 527 млн. руб., інша нерухомість – 29 млн. руб., що складало 46,6% вартості всієї нерухомості в Правобережній Україні [412, с. 29]. Перед лютневою революцією 1917 р., за даними В. Теньгоборського (Т.Домбаля), з якими погоджувалися інші дослідники, польські поміщики володіли на Поділлі 55,4% великої власності, у той час на Волині та Київщині цей показник був 48% і 44% відповідно [420, с. 33-35; 410, с. 111]. Зауважимо, що багато з них орендувало землю у російських поміщиків, що збільшувало цей відсоток.

Загострення марокканського конфлікту восени 1908 р. і зростання вірогідності нападу Німеччини на Францію – союзника Росії, політика ультиматумів Австро-Угорщини щодо Сербії у Боснійському питанні, підвищили загрозу європейської війни. Для Росії, через її підтримку Парижа та Белграда, створювалася несприятлива міжнародна обстановка, що могла викликати небажану реакцію кайзера Вільгельма ІІ. Тому Микола ІІ і міністр закордонних справ О. Ізвольський, усвідомлюючи військову слабкість країни,

вирішили підкоритися натискові Берліна [113, с. 251]. Російський імператор у листі до матері відверто пояснив таке рішення: «Оскільки питання було поставлено руба – довелося відкласти самолюбство у бік і погодитися… Тим більше, що нам з усіх сторін було відомо, що Німеччина зовсім готова до мобілізації» [256, с. 188].

Загострення міжнародної обстановки спровокувало нові хвилі антинімецького психозу та російського націоналізму. Проблема збільшення німецького землеволодіння стала одним із головних предметів громадських дискусій і головною турботою влади. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Сухомлинов знову взявся викривати «іноземне загарбання» і вкотре вимагав від МВС обмежити міграцію німців і можливості набування ними земель. У відповідь на ці вимоги в 1909 р. Головне управління землеустрою і землеробства заборонило німецьким емігрантам здійснювати купівлю через державні земельні фонди, особливо за підтримки Селянського банку, і обмежило укладання нових орендних договорів з державою на шість років [337, с.109].

У вересні 1910 р. голова Ради міністрів П. Столипін вніс у Державну думу більш жорсткий законопроект «Про зміни тимчасових правил про оселення у Волинській губернії осіб неруського походження й про поширення дії цих правил на губернії Київську і Подільську». Його метою було заборонити німецькими емігрантами (в тому числі вже натуралізованим) набувати нові землі в трьох губерніях, яких торкалися закони 1887 і 1895 рр. (Волинській, Київській і Подільській), а також передавати землю у спадщину не за прямою лінією. Передбачалося, що упродовж трьох років вони зобов’язані продати все нерухоме майно, а в разі недотримання цього правила його виставляли на публічні торги.

Окремі праві депутати виступили проти таких заходів, які, на їхню думку, обмежували поміщиків у їх прагненнях продавати і здавати землю в оренду. Категорично проти запропонованих нововведень виступила поміркована фракція «Союзу 17 жовтня» (у її складі були депутати, обрані від

німецьких колоній і прибалтійських німців), яка завжди протестувала проти будь-яких обмежень прав власності за національною ознакою. У травні 1911 р. урядовий план ліквідації німецької присутності в Південно-Західному краї був відхилений Державною думою. Не підтримала Дума і законопроект «Про убезпечення російського землеволодіння» в Південно-Західному краї (1912 р.). Утім положення цих законопроектів було враховано в указах, прийнятих вже у період Першої світової війни.

Наступник В. Сухомлинова на посаді київського подільського і волинського генерал-губернатора Ф. Трепов (з грудня 1908 р.) заблокував міграцію німців на Поділля і Київщину [267, с. 295]. Ініційований ним у 1911 р. перепис іноземного населення в Південно-західних губерніях встановив, що станом на 1909 р. іноземні піддані, в їх числі австрійці та німці, складали стабільне упродовж 12 років число в кількості 191660 колоністів, адміністративних і технічних службовців. Найбільше їх проживало на Волині – 179224 особи, з них 154878 у селах, які володіли 170431 дес. та орендували 181236 дес. землі. На Київщині – 8214 особи, з них 6756 у селах, які володіли 14630 дес. та орендували 17954 дес. У Подільській губернії проживало ще менше число іноземних підданих – 4223 особи, з них 752 у селах, які володіли 19033,18 дес. та орендували 22296,11 дес. [15, с. 16]. Слід наголосити на переважанні орендованих земель іноземних власників, що було свідченням німецько-польської взаємозалежності в земельному питанні, навіть коли неможливо встановити точну пропорцію німців і австрійців, пов’язаних з російськими маєтками.

Після обрання IV Думи у грудні 1912 р. голова Ради міністрів В. Коковцев вніс на розгляд відхилений законопроект 1910 р. у ще більш жорсткій редакції, включивши до нього Бессарабську губернію. Законопроект пропонував заборонити набувати у власність або оренду землю за межами міст усім особам, які прийняли російське підданство після 15 червня 1888 р., а також особам польського походження, які мігрували із Царства Польського після цієї дати, як і їх спадкоємцям чоловічої статі, які не отримали

громадянство [416, с. 185]. І знову законопроект не отримав підтримки і викликав різкий осуд як октябристів, так і більш неупереджених, хоча і нечисленних, ораторів правих і націоналістів. Так, лідер фракції російських націоналістів О. Савенков продовжив захищати німецьких фермерів, стверджуючи, що Росія «не повинна перетворювати своїх інородців у ворогів». Він запропонував заборонити подальшу імміграцію, але не обмежувати права тих, хто вже знаходився в Росії [416, с. 190]. На межі 1913–1914 рр. навіть газети правих, зокрема «Голос России» і «Киевлянин», продовжували захищати колоністів. Натомість впливова газета О. Суворова «Новое время» на своїх шпальтах цілеспрямовано здійснювала антинімецьку пропаганду. Так, 13 червня 1914 р. вона інформувала громадськість про прийнятий рейхстагом за ініціативи німецького уряду закон від 22 липня 1913 р. про встановлення й втрату громадянства, що мав нейтралізувати дію російського закону від 1887 р. (обмежував права іноземців набувати нерухомість у 21 губернії Росії) через хитрий винахід – запровадження подвійного громадянства [243, с. 24].

За чотири роки до Першої світової війни іноземне землеволодіння на Поділлі зросло. На початку 1915 рр. землеволодіння підданих Німеччини, Австрії, Угорщини, Туреччини, за нашими підрахунками, складало 24141,87 дес., з них 16586,31 дес. (68,7%) належало підданим Габсбургів [49, с. 11-16]. Найбільше земель останніх було у Вінницькому повіті – 7898,89 дес., з яких 7727,22 дес. (97,82%) у власності графа Романа Потоцького, 100 дес. належало Товариству Уладівського цукрового і рафінадного заводу (співзасновниками були Р. Потоцький, І. Потоцький та К. Романський), 48,6 дес. – Уладівському промисловому і торговому товариству, членами якого були Р. Потоцький, Г. Потоцький і банкірський дім «Натансона и Каттира» (м. Відень) [49, с. 4-6].

У Кам’янецькому повіті австрійським підданим належало 1027,54 дес. Найбільшими землевласниками серед них була А. Красицька – 624 дес. землі, а також будинок і господарські будівлі в селах Гуменці та Слобідка Гуменецька; товариство 225 австрійських підданих, мешканців галицького села Шидлівці – 377,5 дес. землі у с. Шидлівці [49, с. 1-2]. У Могилівському повіті дрібним

німецьким і австрійським землевласникам належало 1953,42 дес.[49, с. 10]. У Ямпільському повіті громадяни Австрії та Угорщини володіли 1492,69 дес., найбільшими з них були: К. Дітрих – 924 дес., будинок, 3 флігелі та господарські будівлі у с. Ігнатково; спадкоємці австрійського підданого Л. Кучинського – 558,24 дес., водяний млин, 4 житлові будинки, флігель і господарські будинки [49, с. 10].

В Ушицькому повіті іноземцям належало 1183,27 дес. землі. Власниками найбільших земельних ділянок була австрійська піддана Л. Беліцковська – 486 дес. у м-ку Солобківці, її співгромадянка І. Костецька – 740 дес. у с. Корначівка та Лютеранське товариство м-ка Дунаївці – 16,18 дес. у с. Ганівка. Інше земельне майно було власністю 38 німецьких і 6 австрійських підданих. Найменша ділянка площею 0,1 дес., а також будинок і водяний млин у с. Шебутинці належали німкені Ю. Кунак, а найбільша – 3 дес. у с. Лоївці – І. Клецинському. Крім того, ділянка площею 3,6 дес. у м-ку Дунаївці належала Євангельській-лютеранській церкві [49, с. 10-13]. У Балтському ж повіті переважали дрібні землевласники з числа німецьких підданих, яким належало 1450,67 дес. [49, с. 7-8].

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства на Поділлі напередодні Першої світової війни були великі землеволодіння, власники яких започаткували в своїх маєтках прибуткові товарні господарства, а основою їх підприємницької діяльності була власність на землю. В краї збереглися великі земельні латифундії поміщиків польського та іноземного походження – Потоцьких, Дзєдушицьких, Ярошинських, Вітгіншейна та ін., які в останні десятиліття XIX ст. розвивали свої маєтки на рейках інтенсифікації. У 1913 р. на Поділлі було 256 осіб, які мали земельну власність, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (підрахунки автора).

Для іноземних і польських землевласників найбільш раціональним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі з наступною їх переробкою на власних цукроварнях, винокурнях і борошномельних підприємствах. Висока товарність цукрових коренеплодів та постійний попит

на них позитивно впливали на вдосконалення агротехнічних заходів обробітку землі, розширення їх посівів у селянських господарствах і орендованих плантаціях задля збільшення виробництва цукрових буряків. «Обробіток ґрунту під буряки – взагалі досить складний і важкий, доведений у багатьох бурякових господарствах до високого рівня досконалості, особливо ж у південно-західних губерніях, – спостерігав у 1913 р. економіст Л. Волохов. – Для обробітку застосовують у різних місцевостях різні, більш-менш досконалі знаряддя і плуги, а в окремих випадках вдаються навіть до парової оранки» [281, с. 6]. Створюючи конкурентоспроможні товарні господарства, їх іноземні власники разом із виробництвом сільськогосподарської продукції інвестували власні кошти у найбільш прибуткові галузі харчової промисловості, що забезпечувало отримання сталих прибутків.

Значного поширення на початку 1900-х рр. набула практика оренди цукровими заводами плантацій для вирощування буряків, що дозволяло власникам отримувати надприбутки. Зокрема, у перші роки ХХ ст. Товариство Удичського цукрового і рафінадного заводу, розташованого в Уманському повіті, упродовж декількох років орендувало землі поміщиків Ушицького повіту, в 1903 р. взяло в оренду на 12 років маєток родини Потоцьких при м-ку Теплик Гайсинського повіту, неодноразово навесні видавало аванси поміщикам і орендаторам для посівів плантацій буряку. Як доповідав з цього приводу подільському губернатору Гайсинський повітовий справник, «зараз має місце надзвичайна конкуренція між підприємствами щодо придбання плантацій як для їх обробітку ресурсами заводів, так і для надання великих авансів за угодами з поміщиками і селянами щодо поставок буряку» [79, с. 2-3].

Водночас один із співзасновників Товариства цукрового заводу «Корделевка» Вінницького повіту німецький підприємець В. Рау (власник третини паїв цього підприємства) скеровував зусилля членів правління Товариства та директора заводу Л. Ніканта на збільшення оренди плантацій цукрових буряків, удосконалення процесу виробництва корнеплодів, що в кінцевому результаті сприяло зростанню прибутків. Лише за один рік, із

березня 1904 г. по 1 березня 1905 г., акціонери одержали 199,7 тис. руб. прибутку, з яких 60 тис. – В. Рау [385, с. 125; 115, с. 32]. Величина дивідендів зумовлювалася також зменшенням заробітної плати, високими штрафами та використанням дешевої сировини.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих аграріїв-підприємців цукрової галузі краю було спрямування інвестицій у кілька цукрових заводів, а відтак участь у роботі правлінь кількох товариств із метою отримання великих прибутків. Зокрема, представник австрійського єврейського капіталу Л. Френкель був членом правлінь Джуринського, Вище-Ольчедаєвського, Калинівського, Ялтушківського цукрозаводів, а польський земельний і цукровий магнат К. Ярошинський – Гніванського, Корделевського, Чарноминського [115, с. 21, 27, 30, 32, 75, 81].

Виявляючи зацікавленість інтенсифікацією виробництва і зважаючи на селянські страйки, керівництво деяких цукрових заводів, що належали іноземним власникам, практикували наймання робітниками на сезонні роботи селян із прикордонних повітів Австро-Угорщини. Так, 7 квітня 1905 р. директор цукрового заводу в м-ку Городок К. Фішман інформував генерал-губернатора І. Клейгеля про намір привезти поїздом тисячу галичан для роботи на цукроварні та отримав згоду. У свою чергу, подільський губернатор О. Ейлер доповідав генерал-губернатору, що під час заворушень змусив багатьох із польських поміщиків, орендарів, управителів та економів поступитися перед вимогами православних селян, а також придушив заворушення католицької меншості по селах (варшавська газета «Słowo polskie» справді писала про такі репресії на цукроварні в Городку) [267, с. 134-135]. Генерал-губернатор І. Клейгель, який серед українців Галичини мав репутацію «затятого реакціонера і друга поляків», рішуче не погоджувався з позицією подільського губернатора О. Ейлера відверто тиснути на польських землевласників.

Іноземні підприємці-аграрії розвивали спиртогорілчані виробництва, сировину для якої постачали господарства поміщиків. На відміну від цукрової

галузі, тут було багато дрібних підприємств із низьким рівнем технічного оснащення, заміна яких потребувала інвестицій. У спиртогорілчаній галузі Поділля прибуткові підприємства (з числом робітників 12 і більше), створили: австрійські власники Уладівського промислового і торгового товариства – в с. Уладівка Вінницького повіту (у 1909 р. вироблено спирту 294 тис. відер), К. Раллі – у м -ку Браїлів цього ж повіту (у 1909 р. – 76,3 тис. відер спирту), купець грецького походження І. Мазаракі – у с. Воробіївка Літинського повіту (у 1909 р. – 41,7 тис. відер спирту), австрійський підданий В. Скибневський – у с. Голозубинці Ушицького повіту (у 1909 р. – 45 тис. відер спирту) [152, с. 534, 538].

Напередодні Першої світової війни зросло виробництво ряду культур, яких у попередні десятиліття вирощували у значно меншій кількості або не вирощувалися взагалі. Так, все більше господарств краю практикували вирощування кукурудзи, посіви якої в краї збільшилися в 1,5 рази [307, с. 13].

В аграрному виробництві Поділля продовжувало утримувати свої позиції садівництво, а за кількістю вивезених за її межі яблук (у середньому 380 тис. пудів на рік) губернія поступалася лише Таврійській [133, с. 47]. Найкраще садівництво було розвинуто в Кам’янецькому, Ушицькому, Могилівському, Ямпільському і Літинському повітах. У 1911 р. сади тут займали майже 40 тис. дес., однак промислове значення мали 375 садів, розташованих на 4,44 тис. Дес. [138, с. 43]. Більшість з останніх обробляли німецькі колоністи або наймані іноземні фахівці. Крім яблук, тут вирощували сливи-угорки та груші-глеки.

У Балтському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах у маєтках князя М. Сойн-Вітгенштейна, барона А. Маса, в орендованих господарствах німецьких колоністів та ін., як і в середині – другій половині XIX ст., розвивалося виноградарство. У 1911 р. площа виноградників займала тут майже 1,17 тис дес., що на 486 дес. більше, ніж на початку століття. Із зібраного винограду було вироблено 52,4 тис. відер вина [138, с. 22], частину якого вивозили за межі губернії.

Отже, нова аграрна програма російського уряду була спрямована на створення індивідуального землеволодіння та незалежних землевласників, що існували в німецьких колоніях у західних і південних губерніях Російської імперії. Колоністи з їх міцними господарствами і значно ефективнішим землеробством були основними союзниками у вирішенні цього завдання. Німецькі й чеські колонії забезпечували поширення аграрних нововведень шляхом їх фактичної демонстрації та переконливо визначали один із напрямів розвитку сільського підприємництва. Провал законопроектів, розроблених російським урядом, свідчив, що Державна дума не пішла на обмеження купівлі та успадкування земель німецьких і австрійських мігрантів навіть у чотирьох прикордонних губерніях. Обговорювані законопроекти зробили це питання предметом великого значення в громадських дискусіях. Лише перед війною деякі члени фракцій октябристів і правих почали схилятися до підтримки обмежень прав німців володіти землею, а агітація в пресі проти німецьких колоністів помітно посилилася.

На початку 1900-х рр. в аграрному секторі Поділля дедалі більшого поширення набувало іноземне підприємництво, що ставало важливим чинником прискорення економічного розвитку. Великі землевласники започаткували і розвивали в своїх маєтках прибуткові товарні господарства. Для іноземних і польських підприємців-аграріїв найбільш раціональним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі з наступною їх переробкою на власних цукрових заводах, винокурнях і борошномельних закладах. Висока товарність цукрових коренеплодів і постійний попит на них впливали на вдосконалення агротехнічних заходів обробітку землі, розширення їх посівів у селянських господарствах й на орендованих плантаціях. Створюючи конкурентоспроможні товарні господарства, іноземні власники разом із виробництвом сільськогосподарської продукції інвестували власні кошти у найбільш прибуткові галузі харчової промисловості, що забезпечувало сталі прибутки.

Висновки до IV розділу

Основним регулятором аграрних відносин були законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. Їх правові норми слугували інтересам поміщиків, які зберігали право власності на свої землі. Дієвим способом розв'язання проблем землекористування як поміщиків, так і селян стала оренда землі. Частину поміщицьких земель орендували німецькі й чеські колоністи. Найкращі умови для розвитку підприємницької діяльності мали землевласники-дворяни, купці-підприємці та іноземні колоністи, частина з яких були підданими зарубіжних країн. Великі іноземні землевласники й підприємці-аграрії стали рушійною силою інтенсифікації виробництва як головного напряму розвитку аграрного сектора краю. Іноземне підприємництво в аграрному виробництві набувало більшого поширення і ставало важливим чинником вирощування цукрових буряків, зерна та їх переробки, виноградарства й садівництва. Інтеграція в систему економічних відносин поляків, німців, євреїв і чехів позитивно вплинула на подальший розвиток аграрного сектора економіки краю.

На початку XX ст. аграрна програма російського уряду була спрямована на створення індивідуального землеволодіння та незалежних землевласників. Іноземні колоністи з їх міцними господарствами й ефективним землеробством були основними союзниками у розв'язанні цього завдання. Німецькі й чеські колонії забезпечували поширення аграрних нововведень шляхом їх фактичної демонстрації та переконливо визначали один із напрямів розвитку сільського підприємництва. Напередодні світової війни питання щодо обмеження купівлі та успадкування землеволодінь німецьких і австрійських мігрантів у західних губерніях стало предметом обговорення в громадських дискусіях на загальнонаціональному рівні.

Для іноземних і польських підприємців-аграріїв найбільш раціональним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі з наступною їх переробкою на власних цукрових заводах, винокурнях і борошномельних закладах, що забезпечувало отримання сталих прибутків. Висока товарність

цих господарств позитивно впливала на вдосконалення агротехнічних способів обробітку землі.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження процесу розвитку іноземного підприємництва на території Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє сформулювати наступні висновки.

1. Встановлено, що історіографічний аналіз проблеми вказує на тривалий інтерес дослідників до неї, зокрема вже у другій половині XIX ст. науковці спостерігали за процесами модернізації у різних сферах суспільного життя населення українських земель у складі Російської імперії. Радянські автори міжвоєнного періоду і повоєнних десятиріч намагалися всебічно проаналізувати соціально-економічний розвиток пореформеної доби, досліджували їх різні аспекти в окремих регіонах Правобережжя, оцінюючи участь іноземних підприємців у процесах технічного перевороту в Україні, у становленні сільськогосподарського машинобудування, галузей харчової промисловості, сільського підприємництва й сфери послуг. Упродовж 1990-х – перших десятиріч 2000-х рр. українські й зарубіжні вчені продовжували вивчати шляхи формування торгово-промислової буржуазії в Україні, аналізувати її участь у процесах економічної модернізації пореформеного періоду й господарську діяльність іноземних підприємців на початку XX ст. Сучасні дослідники виявили: по-перше, у другій половині XIX ст. відбувалася адаптація іноземних підприємців до умов життя й господарювання на території Правобережної України; по-друге, завдяки зацікавленості, наявним капіталам вони налагодили ефективну виробничу діяльність і стали активним суб’єктом процесів оновлення царської імперії. Разом з тим, історіографічний огляд досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що роль і місце іноземних підприємців в економічній модернізації на території Подільської губернії у 1861 – 1917 рр. спеціально не вивчалися у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

2. З’ясовано, що залучений різноманітний за походженням, характером і змістом комплекс джерел є достатньо репрезентативним і забезпечує умови

для розв'язання поставлених завдань. Використано *писемні джерела* із числа документів і матеріалів, що були результатом адміністративної, господарської, інтелектуальної діяльності іноземних підприємців, а також матеріали зовнішнього (відносно до соціуму іноземних меншин) походження. Поєднання цих двох різновидів писемних джерел, кожний із яких відрізняється аспектом, оцінкою й дистанцією представлення іноземного підприємництва, дозволило уникнути дискретності аналізу й всебічно розглянути процеси і явища. Крім того, було залучено *зображальні джерела* із фондів музеїв і приватних колекцій (картографічні матеріали, фотографії, поштові листівки, книжкові ілюстрації) і *речові джерела* (споруди колишніх промислових підприємств, виробничі інструменти тощо). Останні дві групи джерел залучалися *de visu* – були оглянуті та візуально-аналітично обстежені. Водночас, для з'ясування окремих аспектів досліджуваної проблеми, зокрема визначення мотивації економічних мігрантів щодо відкриття власних виробництв на території Подільської губернії, а також визначення усіх іноземних акціонерів-власників цукрових та інших торгово-промислових підприємств, потрібні додаткові пошукові зусилля.

3. Встановлено, що в другій половині XIX ст. на території Подільської губернії мешкали іноземні піддані з більшості європейських країн, а їх чисельність у пореформений період постійно зростала. У 1897 р. ця цифра складала 13345 іноземних громадян (0,44% населення губернії) або 2,2% усіх іноземців Російської імперії. Більшість із них мешкала в сільській місцевості (92,2%), а географія їх розселення в окремих містах і повітах визначалася історичними чинниками та місцевими особливостями. Половина іноземців, серед яких найбільше було громадян Австро-Угорщини (76,9%) і Німеччини (17,8%), мешкала в Кам'янець-Подільському, Вінницькому, Ольгопільському та Ямпільському повітах. Основні зміни в етнічній структурі населення відбувалися завдяки переселенню на Поділля економічних мігрантів із центральноєвропейських країн. Найбільш активно вони відбувалися в Кам'янці-Подільському й торгово-промислових центрах краю – Вінниці,

Могилів-Подільському, Проскурові, Барі, Балті. Такі міста притягували до себе мігрантів із сусідньої Австро-Угорщини, серед яких популярним був пошук тимчасових, а часто і постійних заробітків у промисловості та сільському господарстві Подільського краю. На початку ХХ ст. відбулося незначне зниження чисельності іноземців у Подільській губернії, що зумовлювалося отриманням деяких з них російського громадянства, припиненням підприємницької діяльності тих, хто не витримав конкуренції в умовах капіталістичного ринку і змушений був повернутися на батьківщину.

4. Засвідчено, що основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва в Російській імперії було покладено принцип рівноправ'я російських та іноземних підданих. Також передбачено низку винятків із цього загального правила: по-перше, у прикордонних областях і губерніях уздовж усього кордону, зокрема у Подільській, вводилося обмеження на правоздатність іноземного підприємця; по-друге, запроваджуючи обмеження на деякі види підприємницької діяльності (гірничий і золотий промисли, судноплавство у внутрішніх водах), уряд заохочував розвиток вітчизняного бізнесу. Практика сепаратного законодавства щодо іноземців не обмежувала їх правоздатність і поширювалася на російських підданих. Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємництві, надавши представникам усіх суспільних прошарків рівні можливості в цій сфері діяльності. Іноземці в праві займатися торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. Із виданням «Положення про державний промисловий податок» (1898) було ліквідовано станові засади підприємницької діяльності: об'єктом оподаткування ставало підприємство, а не підприємець; право на торгово-промислову діяльність надавали промислові свідоцтва тощо. На початку ХХ ст. купецьке промислове підприємництво охопило хімічну галузь і підприємства сфери послуг. Прагнення уряду захистити національні інтереси зумовили зміну політики щодо іноземних підданих у роки Першої світової війни та ухвалення документів ліквідаційного (репресивного) законодавства.

5. Виявлено, що взаємини між економічними мігрантами і населенням краю розвивалися складно. Перші деякий час вони зберігали свою внутрішню відданість національним кореням і традиціям, а найбільш активні з них сприймали нову соціальну ієрархію, вчилися поважати етнічні лінії поділу й долали їх. Більша частина місцевого населення з насторогою ставилася до іноземних підприємців і фахівців, інколи вважала їх чи не головною причиною своїх негараздів. Досить стриманими були стосунки між селянами і колоністами, які інколи переростали у локальні побутові конфлікти щодо землекористування. Підстав для налагодження тісніших стосунків місцевого населення та економічних мігрантів на той час не було.

6. Підтверджено, що реформа 1861 р. дала відчутний поштовх зростанню підприємницького прошарку, чільне місце в якому посідали вихідці з європейських країн. Іноземна торгово-промислова буржуазія (підприємці) була діяльним суб'єктом процесу індустріалізації Подільської губернії. Зростання і консолідація підприємницьких сил, економічне їх зміцнення було складовою частиною процесу модернізації усього суспільного життя, що розпочався після скасування кріпосницького права в Російській імперії. Найбільш готовими до підприємницької діяльності в губерніях Правобережної України за доби реформування економіки виявилися польські землевласники (чимало з них залишалися підданими Габсбургів), які упродовж попередньої доби нагромадили значні матеріальні ресурси; а також відносно невеликий прошарок іноземних купців. Останні за короткий час на гуртовій торгівлі сільськогосподарською продукцією нагромадили мільйонні статки та здобули великий досвід у комерційній справі. Особливої ваги купецький капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли розгорнулося інтенсивне індустріальне будівництво. Завдяки економічній силі, підприємницькому хисту й практичному ставленню до справи, власністю іноземців стало чимало збанкрутілих поміщицьких підприємств. Пройшовши процес акультурації, найбільш ініціативні іноземні підприємці скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, засновували власні пивоварні

та борошномельні заклади. Активно відбувалося проникнення іноземного акціонерного капіталу в цукрову промисловість краю. Австрійські та голландські підприємці долучилися до розробки покладів фосфоритів, їх експорту в європейські країни, започаткували їх переробку. Важливе значення для інтенсифікації промислового й аграрного виробництва на території губернії, розвитку торгівлі відігравала розбудова за участю іноземних фахівців і капіталів мережі залізничного транспорту, що спричинила позитивні зміни в соціально-економічному розвитку населених пунктів, через які проклали залізничні колії.

7. Наголошено, що реформи 1860-х рр. дали відчутний поштовх зростанню прошарку іноземних підприємців у Подільській губернії, який став діяльним суб'єктом процесу модернізації усього суспільного життя. Великі іноземні землевласники й підприємці-аграрії сприяли інтенсифікації виробництва як головного напряму розвитку аграрного сектора Поділля. Чимало поміщицьких маєтків реорганізувалися в капіталістичні економії, у яких виробництво продуктів поєднувалося з їхньої переробкою. Оренда землі стала дієвим способом розв'язання проблем землекористування. Землевласники, які не могли пристосувати свій маєток до нових економічних умов, здавали землю в оренду німецьким та чеським колоністам, дворянам, купцям та євреям (чимало останніх були австрійськими підданими). Іноземне підприємництво в аграрному виробництві набувало дедалі більшого поширення і ставало важливим чинником прискорення економічного розвитку. Найбільш прибутковим для них було вирощування цукрових буряків, зерна та їх переробка, виноградарство й садівництво. Основою економічного розвитку було землеволодіння окремих заможних поміщиків, які опанували ефективний метод господарювання, поєднуючи сільськогосподарське та промислове виробництва. Інтеграція в систему економічних відносин поляків, німців, євреїв і чехів позитивно вплинула на подальший розвиток аграрного сектора економіки краю.

8. Доведено, що на початку 1900-х рр. іноземні підприємці залишалися активним суб'єктом торгово-промислового розвитку Подільської губернії. Вони були представлені в усіх галузях промислового виробництва краю: цукроварінні, пивоварній, спиртогорілчаній, борошномельній, металообробній і сільськогосподарському машинобудуванні. Інвестування іноземного капіталу в місцеву промисловість мало важливе значення для її економічного розвитку, зокрема сприяло прискореному розвитку науково-технічного прогресу. Економіка регіону втрачала від того, що частину промислового прибутку у вигляді дивідендів вивозили за кордон. Відбувався процес асиміляції іноземного капіталу, в результаті чого він набував «національного характеру». Інтернаціоналізація іноземних капіталів відбувалася досить швидко в період промислового піднесення напередодні Першої світової війни. Зарубіжні фахівці формували більшу частину технічної інтелігенції підприємств харчової промисловості. Представники іноземного капіталу брали участь у розвитку сфери послуг.

9. Досліджено, що на початку 1900-х рр. нова аграрна програма російського уряду була спрямована на створення індивідуального землеволодіння та незалежних землевласників, а колоністи з їх міцними господарствами були основними союзниками у вирішенні цього завдання. Німецькі й чеські колонії забезпечували поширення аграрних нововведень шляхом їх фактичної демонстрації та переконливо визначали один із напрямів розвитку сільського підприємництва. Напередодні світової війни Державна дума не пішла на обмеження купівлі та успадкування земель німецькими й австрійськими мігрантами в губерніях Правобережжя, це питання стало предметом обговорення в громадських дискусіях на загальнонаціональному рівні. Важливим чинником прискорення економічного розвитку аграрного сектора Поділля було підприємництво великих землевласників, які започаткували в своїх маєтках прибуткові товарні господарства. Для іноземних і польських підприємців-аграріїв найбільш раціональним було вирощування зернових культур, цукрових

буряків, картоплі з наступною їх переробкою на власних цукрових заводах, винокурнях і борошномельних закладах. Висока товарність цих господарств позитивно впливала на вдосконалення агротехнічних способів обробітку землі. Створюючи конкурентоспроможні товарні господарства, іноземні власники разом із виробництвом сільськогосподарської продукції інвестували власні кошти у найбільш прибуткові галузі харчової промисловості, що забезпечувало отримання сталих прибутків.

10. Аргументовано, що розпочаті російським урядом у роки Першої світової війни репресивні заходи зачепили німців, австрійців та угорців Подільської губернії. Поживним ґрунтом для створення атмосфери нетерпимості та підозри, що оточували німецьке й австрійське населення, були антинімецька пропаганда в пресі та ментальні відмінності німецького населення. Депортації зазнали майже 4 тис. німецьких та австрійських поселенців, які тривалий час мешкали на території краю. Упродовж першого року війни збільшилася міграція німецького й австрійського населення внаслідок їх вимушеного переселення. У Подільській губернії було створено особливу комісію для обстеження торгово-промислових підприємств і нерухомості, до яких «мають відношення піддані ворожих держав». Було секвестровано 9 торгово-промислових підприємств, а також 20 об’єктів нерухомого майна. До кінця 1917 р. німецькі общини на території краю припинили існування.

11. Обґрунтовано, що розвиток іноземного підприємництва в Поідільській губернії, виходячи з його основних тенденцій, пройшов такі 4 етапи: 1) 1860–1870 рр. – зростання підприємницького прошарку за рахунок поліетнічних груп мігрантів із країн Центральної Європи, польського родовитого дворянства та іноземних купців-підприємців, усвідомлення ним свого місця в суспільному житті; 2) 1880–1898 рр. – активне залучення до торгово-промислової діяльності й аграрного підприємництва представників різних соціальних груп із числа економічних мігрантів, їх інтеграція в економічне життя губернії; 3) 1899–1914 рр. – активізація іноземного

підприємництва, урізноманітнення його форм і методів після ліквідації станових засад підприємницької діяльності (1898); 4) 1914–1917 рр. – поступове обмеження та згортання господарської діяльності іноземних підприємців внаслідок репресивних заходів російського уряду в роки Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 76 Нежинский полковой суд

оп. 1.

1. Спр. 190. Телеграммы начальникам губернских, городских, областных и железнодорожных управлений от начальника штаба полковника Никольского, 1914 г., 138 арк.

Ф. 102 Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів

оп. 263.

2. Спр. 1. Телеграммы Подольскому, Волынскому и Киевскому губернаторам от товарища министра Джунковського, 138 арк.

3. Спр. 17. Наряд входящих телеграмм за 1915 г., 78 арк.

оп. 265.

4. Спр. 1002. Выписки из писем разных лиц, 19.12.1914 – 31.12.1915 гг., 228 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління. 1828–1917 рр.

оп. 1.

5. Спр. 3262. Переписка с Русским для внешней торговли банком, Киевской конторой Государственного банка и другими учреждениями о конфискации капиталов принадлежащих австро-венгерским и немецким консульствам и торгово-промышленным фирмам этих государств, 4.08.1914 – 30.07.1916 гг., 126 арк.

Ф. 278 Київське жандармське поліцейське керівництво залізниць. 1869–1917 рр.

оп 1.

6. Спр. 222. Обязательное постановление Главного начальника Киевского военного округа генерал-адьютанта Троцкого, арк. 65–67.

Ф. 317 Прокурор Киевской судебной палаты

оп. 1.

7. Спр. 5884. Журнал межведомственного совещания 24 октября 1915 г. под председательством тайного советника Кусакова, 1915 г., 373 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1827–1914 рр.

оп. 39.

8. Спр. 2. Отчет Подольського губернатора за 1861 г., арк. 45–80.

9. Спр. 2. Сведения о количестве ремесленников, 1862 г., арк. 27–29.

оп. 50.

10. Спр. 322. Дело по представлению губернаторов с копиями всеподданейших отчетов, 1871 р., 89 арк.

11. Спр. 427. Дело о выселении лиц еврейской национальности, 1870–1873 гг., 56 арк.

оп. 535.

12. Спр. 332. Дело о поручении чиновникам особых поручений отправляться в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии для разузнания по разным предметам, 1847–1848 гг., 25 арк.

оп. 539.

13. Спр. 219. О принятии мер против заселения евреями Подольской губернии. Из отчета губернатора за 1885 г., 78 арк.

оп. 542.

14. Спр. 100. О нарушении помещиками и евреями закона, что запрещает им приобретать недвижимое имущество в Подольской губернии. Из отчетов губернатора за 1887 и 1888 гг., 82 арк.

оп. 642.

15. Спр. 497. О пользовании землей евреями наперекор закону от 3 мая 1882 г. о запрещении арендовать им земельную собственность в Юго-Западном крае. Из отчета генерал-губернатора за 1911–1912 гг., 46 арк.

оп. 602.

16. Спр. 2. Дело про аренду евреев, 1880–1882 гг., 46 арк.

оп. 642.

17. Спр. 497. О пользовании землей евреями наперекор закону от 3 мая 1882 г. о запрещении арендовать им земельную собственность в Юго-Западном крае. Из отчета генерал-губернатора за 1911–1912 гг., 46 арк.

оп. 797.

18. Спр. 61. Дело о поручении чиновникам особых поручений отправляться в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии для разузнания по разным предметам, 1847–1848 гг., 56 арк.

оп. 864.

19. Спр. 246. Обязательное постановление генерал-губернатора от 28 июля 1914 г. о предоставлении домовладельцами и др. лицами местной полиции сведений о проживающих у них германских и австрийских подданных, 1914 г., 53 арк.

Ф. 575 Канцелярия окружного фабричного инспектора Киевского округа

оп. 1.

20. Спр. 191. Доклад старшего фабричного инспектора Подольской губернии в отдел промышленности от 9 августа 1914 г., 116 арк.

Ф. 707 Управление Киевского учебного округа

оп. 225.

21. Спр. 13. Отчет Подольского статистического комитета за 1872 г., 68 арк.

оп. 229.

22. Спр. 2. Циркуляры начальникам высших, средних и начальных учебных заведений, 1880–1886 гг., 120 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 113 Старший нотаріус Кам'янець-Подільського окружного суду. 1880–1920 рр.

оп. 24.

23. Спр. 1083. Об утверждении закладной крепости Девишека с Моранцем за недвижимое имущество в м. Зинькове, 1902 г., 7 арк.

оп. 32.

24. Спр. 2031. Дело о залоговом свидетельстве Леона Кляве, 1910 г., 16 арк.

Ф. 115 Подільська губернська креслярня. 1798–1878 рр.

оп. 2.

25. Спр. 1. Топографическое и камеральное описания с ранних сведений Подольской губернии, 1802 г., арк. 29, 60.

Ф. 196 Подільська палата цивільного суду. 1796–1872 рр.

оп. 1.

26. Спр.7890. О нарушении помещиком Феликсом Собанским контракта с Тростянецким сахарным заводом о поставке ему сахарной свеклы, 26.11.1867 – 26.03.1868 гг., 46 арк.

Ф. 226 Подільська казенна палата. 1795–1919 рр.

оп. 79.

27. Спр. 8156. Поземельная книга Подольской губернии Брацлавского уезда, 1876 г., 58 арк.

28. Спр. 1866. Циркуляры, касающиеся торговли и промыслов в Подольской губернии, 1866–1867 гг., 56 арк.

Ф. 227. Подільське губернське правління. 1796–1919 рр.

оп. 1.

29. Спр. 4511. Сведения о фабриках, заводах, мельницах и др. промышленных предприятиях губернии за 1894 г., 626 арк.

30. Спр. 4513. – Т. 2. Ведомости о заводах Подольской губернии за 1894 г., 386 арк.

31. Спр. 6204. – Т. 5. Дополнительная схемка и точное определение границ вновь образованного безуездного города Жмеринка, с

составлением плана по определению Подольского губернатора, 1904 г., 28 арк.

32. Спр. 5361. – Т. 5. О постройке здания плавильни Германом Келлером в г. Могилеве в предместии «Немия», 1897 г., 9 арк.

33. Спр. 5562. – Т. 5. О чугунолитейном заводе Федора Дыберта в Проскурове, 1898–1907 гг., 17 арк.

34. Спр. 4099. Об открытии и доставке справочных цен по уездам Подольской губернии, 1900–1902 гг., 154 арк.

35. Спр. 4488. – Т. 5. Списки фабрик, заводов и других промышленных предприятий за 1894–1895 гг., 157 арк.

36. Спр. 4512а. – Т. 5. Ведомости о заводах Подольской губерниии за 1894 г., 360 арк.

37. Спр. 4513. – Т. 2. Ведомости о заводах Подольской губерниии за 1894 г., 395 арк.

38. Спр. 4513. – Т. 3. Ведомости о заводах Подольской губерниии за 1894 г., 739 арк.

39. Спр. 7469. Об оборудовании железнодорожных пограничных станций Подольской губернии приспособлениями, 1871–1874 гг., 65 арк.

40. Спр. 8616. Предписание командира 9-й армии о выселении иностранных подданных из района 9-й армии вглубь России, списки иностранцев подлежащих выселению, 1.06.1916 – 8.08.1916 гг., 36 арк.

оп. 2.

41. Спр. 813. Указ Подольского губернского правления, переписка с низшими земельными и городскими правлениями Подольской губернии о присылке сведений о количестве местечек, сел и деревень, 30.01.1815 – 13.03.1815 гг., 115 арк.

42. Спр. 12316. По рапорту Уездного полицейского управления от 2 марта 1874 г. за № 3121 по делу иностранца Карла Шленицкого, 1874 г., 13 арк.

43. Спр. 12383. Об утверждении чертежей Ворневицкого сахарного завода Брацлавского уезда, 1874 г., 7 арк.

44. Спр. 12384. По рапорту Ушицкого полицейского управления о неправильной постройке завода в с. Тарасовка Ушицкого уезда, 1874–1875 гг., 6 арк.

45. Спр. 12385. По рапорту Литинского Уездного полицейского управления по делу помещика Стадницкого с евреем Рабиновичем на устройство им солодовенного завода в м-ке Старой Синяве Литинского уезда, 1874 г., 6 арк.

46. Спр. 12807. Ведомость о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г., 1879 г., 193 арк.

оп. 2д.

47. Спр. 80. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 32 арк.

48. Спр. 762. Списки всех уездов мировых участков, волостей, селений, владельцев, с подразделением дворян, помещиков, крестьян собственников на денежной повинности, выходцев из-за границы однодворцев и волостных людей с означеним подробного количества земли и др. с 1 января 1869 г., 1869 г., 66 арк.

49. Спр. 1128. Именные списки австрийских, венгерских, германских и турецких выходцев подданных с учетом их имущества по губернии за 1915 г., 16 арк.

оп. 3д.

50. Спр. 287. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 1225 арк.

51. Спр. 288. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 148 арк.

оп. 3.

52. Спр. 6111. О суконной фабрике Иосе Закаве в м-ке Дунаевцы Ушицкого уезда, 1902 г., 14 арк.

53. Спр. 6112. О суконной фабрике Гуго Клюке в м-ке Дунаевцы Ушицкого уезда, 1902 г., 12 арк.

54. Спр. 6113. О известковом заводе Эммануила Гойлова в с. Гедерине Балтского уезда, 1903 г., 13 арк.

55. Спр. 114. О кирпичном заводе Ивана Гаецкого в м-ке Городке Каменецкого уезда, 1902 г., 12 арк.

56. Спр. 6115. О кирпичной мастерской Давида Гертера при г. Винница, 1902 г., 9 арк.

57. Спр. 6116. О кирпичном заводе Порай-Кашица в с. Свиной Летичевского уезда, 1902 г., 11 арк.

58. Спр. 6117. О кожевенном заводе Арона Ковича в г. Баре, 1903 г., 10 арк.

59. Спр. 6118. О кожевенном заводе Сруля Барана в г. Винница, 1902 г., 15 арк.

оп. 3д.

60. Спр. 287. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 296 арк.

61. Спр. 288. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 390 арк.

62. Спр. 289. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 262 арк.

63. Спр. 2176. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 108 арк.

оп. 7.

64. Спр. 12582. По прошению графа Стадницкого на Литинское полицейское управление об безпрепятственной свозке материалов на постройку сахарного завода в м-ке Старой Синяве Литинского уезда, 1875 г., 13 арк.

оп. 9д.

65. Спр. 79. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 336 арк.

66. Спр. 80. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 216 арк.

67. Спр. 288. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 192 арк.

68. Спр. 289. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких подданных о принятии в русское подданство за 1915 г., 306 арк.

оп. 41.

69. Спр. 12177. По требованию Министерства о предоставлении подробных статистических сведений о всех паровых двигателях в Подольской губении, 1874 г. – 79 арк.

Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796–1917 рр.

оп. 1.

70. Спр. 4. Предписания генерал-губернаторов, тайных советников и кавалеров и др., 49 арк.

71. Спр. 339. По ходатайству подольского дворянства о введении гласного судопроизводства, назначении генерального межевания, об

отмене акционной системы, устройстве боковой линии железной дороги до реки Днестр, 18.12.1859 – 3.02.1860 гг., 17 арк.

72. Спр. 602. О смерти австрийской подданной Розалии Екатерины Кифер, 1882 г., 14 арк.

73. Спр. 629. По запросу Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора о предоставлении сведений об поселенцах иностранного подданства по городам и уездам, 1881–1882 гг., 20 арк.

74. Спр. 637. По запросу департамента государственной полиции о розыске и высылке в Австрию австрийского подданного Алоиза Негруша, 1885–1886 гг., 7 арк.

75. Спр. 639. По запросу Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора о предоставлении сведений об поселенцах иностранного подданства по городам и уездам губернии, 1881–1882 гг., 123 арк.

76. Спр. 666. Циркуляры департамента государственной полиции, указания губернатора уездным исправникам и полицмейстерам о борьбе с военным шпионажем, 1890–1896 гг., 47 арк.

77. Спр. 4612. О выкупе крестьянами земель поиезуитских имений, 23.11.1866 – 4.05.1867 гг., 19 арк.

78. Спр. 5594. Статистические сведения о губернии, 1887 г., 102 арк.

79. Спр. 10283. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернаторами, 1896–1899 гг., 45 арк.

оп. 2.

80. Спр. 7. Книга для записи переменных ремесленных свидетельств за 1890 г., 28 арк.

81. Спр. 19. Переписка с Подольским губерским правлением о рассмотрении жалоб за 1895 г., 148 арк.

82. Спр. 21. Циркуляр Подольского губернатора об изменении паспортного устава ремесленных цехов, 1899 г., 55 арк.

оп. 57.

83. Спр. 376. Ведомости о фабриках и заводах, которые действуют в Подольской губернии, 1903 г., 126 арк.

Ф. 244 Подільський губернський статистичний комітет. 1865–1918 рр.

оп. 1.

84. Спр. 1. Статистические сведения о сельском населении губернии и платных средствах за 1865 г., 46 арк.

Ф. 307 Кам'янець-Подільська ремісннча управа. 1861–1899 рр.

оп. 1.

85. Спр. 2. Протоколы заседаний, переписка с Каменец-Подольской городской управой, Подольским губернским правлением, 1885–1886 гг., 57 арк.

86. Спр. 6. Книга Каменецкого упрощенного ремесленного управления на записку учеников разных ремесленников на 1889–1894 гг., 79 арк.

оп. 2.

87. Спр. 6. Дело о запрещении заниматься ремеслом без свидетельств, выданных управой, 1880–1886 гг., 19 арк.

оп. 1.

88. Спр. 18. Указы Подольского губернского правления, 1894 г., 39 арк.

Опубліковані джерела

Статистичні матеріали

89. Адрес-календарь Подольской губернии на 1904 г. / сост А. Крылов. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. комитета, 1905. – 358 с.

90. Адрес-календарь Подольской губернии / сост Г. Станкевич. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. комитета, 1909. – 414 с.

91. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России / [ред. А. В. Погожев]. – СПб.: б/в, 1905. – 862 с.

92. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. – СПб.: б/в, 1910. – 689 с.

93. Акционерно-паевые предприятия России на 1912–1913. – М.: М. Лавров, 1914. – 504 с.

94. Акционерно-паевые предприятия. 1914. – М.: М. Лавров, 1914. – 575 с.

95. Акционерно-паевые предприятия. 1915. – М. : М. Лавров, 1915. – 679 с.

96. Акционерные общества и товарищества на паях : указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 ч. – СПб., 1905. – Ч. 1. – 1224 с.; Ч. 2. – 1191 с.

97. Алфавитный указатель сахарных заводов // Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914–1915 гг. / сост. М. А. Толпыгиным. – К., 1916. – Вып. 1. – С. 17-97.

98. Ведомость о числе служащих и чернорабочих на сахарных заводах и винокуренных заводах Подольской губернии, в 1883 году // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. 3. – Табл. № 7.

99. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям / [под набл. М В. Довнар-Запольского]. – К. : Изд. Т-ва Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 911–1068.

100. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям, – К. : Изд. Т-ва Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1914. – С. 901–1056.

101. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, администрации и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К. : Изд-во. С. Компанейца, 1906. – 645 с.

102. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1869. – Ч. 1. – 138 с.

103. Воронин. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / Воронин. – [Б.м.и г.]. – 69 с.

104. Воронін А. Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губерніях. 1871 рік / А. Воронін. – К., 1942. – 27 с.

105. Вся Винница : литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница: С. Рехлис и Н. Павлушков, 1911. – 116 с.

106. Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М. : Изд. А. С. Суворина, 1897. – 3399 с.

107. Городские поселения Российской империи. – СПб. : Тип. Т-ва «Общест. Польза», 1864. – Т. 4: Подольская губерния. – VIII, 805. – 131 с.

108. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1889. – 414 с., прил., табл.

109. Гульдман В. К. Подольский адрес-календарь / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1904. – 351 с.

110. Гульдман В. К. Подольский адрес-календарь / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1900. – 349 с.

111. Гульдман В. К. Подольский адрес-календарь / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. комитета, 1895. – 452 с.

112. Движение населения в Европейской России (за 1890–1910 гг.) – СПб. (Пгр.), 1891–1916.

113. [Демьяненко А.] Статистические сведения о Подольской губении за 1865 и 1866 годы // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский : Тип. губ. правления, 1869. – 50 с.

114. Ежегодник по сахарной промышленности за 1887–88 гг. – К., 1889. – 121, XXI с.

115. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи. За 1906–1907 гг. / сост. М. А. Толпыгин. – К. : Тип. «Петр Барский», 1908. – 297, XXII с.

116. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи. За 1914–1915 г. / сост. М. А. Толпыгин. – К. : Тип. «Петр Барский», 1916. – 307, XXII с.

117. Ежегодники России (за 1911–1914 гг.). – СПб. (Пгр.), 1911–1915.

118. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. – Харьков: Центральное статистическое управление, 1922. – 110 с.

119. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. / Сост. И. Турчанинов. – СПб.: б/и, 1910. – VIII, 85 с.

120. Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России / П. И. Кеппен. – СПб. : [Б.и.], 1852. – 40 ил.

121. Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1904. – 267 с.

122. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. комитета, 1905. – VIII, 563 с.

123. Марчинський В. Сведения о Подольской губернии // Журнал Министерства Внутренних дел. – СПб., 1836. – Ч. 22. – № 10. – С. 169–174.

124. Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914. – К.: Друкарня УАН, 1924. – 242 с.

125. Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими месностями Европейской России. – Ч. I–III. – СПб, 1913. – 452 с.

126. Немецкие населенные пункты в Российской империи. География и население : справочник / сост. В. Ф. Дизендорф. – М. : О-во академ. науки рос. немцев, 2006. – 664 с.

127. Обзор Подольской губернии за 1886 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1887. – 137 с.

128. Обзор Подольской губернии за 1890 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1891. – 144 с.

129. Обзор Подольской губернии за 1895 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1896. – 208 с.

130. Обзор Подольской губернии за 1899 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1900. – 252 с.

131. Обзор Подольской губернии за 1901 год: Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1902. – 216 с.

132. Обзор Подольской губернии за 1903 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1904. – 196 с.

133. Обзор Подольской губении за 1904 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1905. – 198 с.

134. Обзор Подольской губернии за 1907 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. губернатора. – Каменец-Подольский : Губ. тип., 1908. – 159 с.

135. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 29 января 1897 г. – Ч. 1. – СПб., 1897. – 298 с.

136. Отчет о работах комиссии по описанию имений, учрежденной при Киевском обществе с/х // Труды комиссии по описанию имений состоящей при Киевском обществе сельского хозяйства и сельськохозяйственой промышленности. – Вып. 1. – К., 1893. – С. 126–131.

137. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 год / сост. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1888. – 166 с.

138. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. Филимонов. – Каменец-Подольский : Изд. Губерн. статист. комитета, 1911. – 296 с.

139. Памятная книжка Подольськой губернии на 1885 год : адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1885. – 115 с.

140. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание центрального стат. комитета МВД, 1904. – Т. XXXII: Подольская губерния. – 285 с.

141. Первая всеобщая перепись населения. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XVI: Киевская губернія. – 296 с.

142. Пояснительная записка к карте мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской. – К., 1911. – 234 с.

143. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб., 1914. – 323 с**.**

144. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. правления, 1880. – Вып. 1. – 212 с.

145. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. правления, 1882. – Вып. 2. – 151 с.

146. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. правления, 1884. – Вып. 3. – 102 с.

147. Сведения о кирпичных, черепичных, известково-обжигательных, лесопильных, стекляных, чугуно-литейных и механических заводах, и горных строительных породах в Подольской губернии // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. 3. – С. 35–60.

148. Сведения о местах нахождения и разработке фосфоритов в Подольской губернии // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. 3. – С. 61–65.

149. Сведения о пивоваренных и медоваренных заводах в Подольской губернии за 1883 год // Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год : адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольский, 1885. – (Табл.).

150. Свеклосахарное и винокуренное производства в Подольской губернии // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. 3. – (Табл.).

151. Список фабрик и заводов Европейской России / Министерство финансов. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 838 с.

152. Список фабрик и заводов Российской империи / сост. по офиц. сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности ; под. ред. В. Е. Варзара. – СПб. : Тип. Киршбаума, 1910. – 1418 с.

153. Список фабрик и заводов Российской империи / сост. по офиц. сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности ; под. ред. В. Е. Варзара. – СПб. : Тип. Киршбаума, 1912. – 1488 с.

154. Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской. – К.:Тип. И.И. Чоколова, 1912. – 268 с.

155. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / [сост. секретарь Подольского губернского статистического комитета А. Демьяненко]. – Каменец-Подольский: Тип. губ. правления, 1865. – 68 с.

156. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / сост. А. Демьяненко // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский : Тип. губ. правления, 1869. – 50 с.

157. Статистичні дані про Подільську губернію станом на 1869 рік // Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) : збірка документів / авт.-упоряд., передм., коментарі: Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький, 2007. – С. 25–30.

158. Суконные фабрики в м. Дунаевцах // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1884. – Вып. 3. – С. 32–34.

159. Тихонов С. М. Мукомольное производство Подольской губернии / С. М. Тихонов // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский : Тип. губ. стат. комитета, 1869. – С. 5–12.

160. Торговля и промышленность Европейской России по районам. – СПб., 1910. – Вып. 10–11. – 292 с.

161. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1911. – 432 с.

162. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского / [сост. П. А. Орлов]. – СПб.: б/и, 1887. – 823 с.

163. Указатель фабрик и заводов Европейской России: б/и. – СПб., 1894. – IV, 513 с.

164. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1900 г. – Харьков: ВУЦПС, 1922. – 202 с.

165. Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – К.: Тип. Петр Барский, 1894–1895. – 412 с.

166. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб.: Из-во департамента торговки и мануфактур, 1896. – 752 с.

167. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861–62 гг. – СПб. : Тип. Д. Кисневиля, 1863. – Ч. 2, т. 29: Подольская губерния. – 47 с.

168. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861–62 гг. – СПб.: Тип. К. Вульфа, 1863. – Ч. 1: Киевская губерния. – 43 с.

169. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – 414 с., прил.

Документи і матеріали законодавчого характеру

170. Акционерные общества и товарищества на паях. По решениям Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената. – М., 1904. – 412 с.

171. Высочайше утвержденное положение о компаниях на акциях // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – СПб., 1837. – Т. 11, отд. 2. – № 9763. – С. 257–266.

172. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, распубликованное 6 марта О правилах относительно принятия и оставления иностранцами русского подданства // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1867. – Т. 39, отд. 1: 1864. – № 40588. – С. 107–110.

173. Высочайше утвержденные правила о взымании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1868. – Т. 41, отд. 1: 1866. – С. 34–37.

174. Городовое положение // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1895. – Т. 12. – № 8708. – С. 430–456.

175. Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих сословий (14 ноября 1824 г.) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 39. – № 30115. – С. 588–613.

176. О дарованых купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 29. – № 22418. – С. 971–978.

177. О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 16. – № 11880. – С. 313–316.

178. О порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в отношении девяти Западных губерний // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1908. – Т. 25. – № 26163. – С. 286–287.

179. О прекращении выдачи денежной суммы колонистам (25 февраля 1810 г.) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24131. – С. 68–69.

180. Об отмене некоторых ограничительных постановлений, действующих в девяти Западных губерниях, и о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в отношении сих губерний // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1908. – Т. 25, отд. 1. – № 26162. – С. 285.

181. Об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение и пользование недвижимых имуществ в некоторых губерниях западной полосы России, март 1914 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1889. – Т. 7. – № 4286. – С. 101–102.

182. Положение о государственном промысловом налоге. Издание государственной канцелярии. – СПб., 1899. – 89 с.

183. Правила для принятия и водворения иностранных колонистов (20 февраля 1804 г.) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 28. – № 21163. – С. 138–139.

184. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. 11, ч. 2: Устав о промышленности. – 726 с.

185. Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т. 9, ч. 2: Законы о состояниях. – 804 с.

186. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли. Торгово-промышленный сборник / сост. Г. Ф. Шершеневич. – Казань: В. Каткова, 1899. – 380 с.

187. Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских и турецких подданных. – Пг., 1915. – 464 с.

188. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1915 г. : в 2 ч. – Пг., 1916. – Ч. 1. – 1621 с.

189. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. – Одесса, 1862. – 189 с.

190. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. – Одесса, 1862. – 189 с.

191. О введении всеобщей воинской повинности // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1876. – Т. 49, отд. 1. – № 52982. – С. 1–2.

192. Высочайше утвержденные правила о взымании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1866. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – С. 3–15.

193. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. 11, ч. 2: Устав о промышленности. – 124 с.

194. Торгово-промышленный сборник: свод действующих узаконений по части промышленности и торговли / сост. С. А. Просьбин. – СПб., 1907. – 298 с.

195. Товарищества полные, на вере, кредитные, ссудосберегательные, трудовые и с переменным капиталом. Акционерные и паевые компании. Закон и практика с сенатскими разъяснениями / сост. И. А. Горбачев. – М.: Магазин Н.К. Голубева , 1910. – 728 с.

196. Максимов В. Я. Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др. Порядок их учреждения и деятельности с разъяснениями… Правительствующего Сената / В. Я. Максимов. – М.: Юрист, 1911. – 936 с.

197. Акционерные общества и товарищества на паях. По решениям Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената / сост. Г. В. Бертгольд. – М., 1904. – 412 с.

198. Об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение и пользование недвижимых имуществ в некоторых губерниях западной полосы России // ПСЗРИ : Собр. 3-е. – Т. 7. – СПб., 1889. – №4286. – С.101-102.

199. Просьбин С. А. Торгово-промышленный сборник: свод действующих узаконений по части промышленности и торговли / С. А. Просьбин. – СПб.: Юрист, 1907. – 468 с.

200. Максимов В. Я. Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др. Порядок их учреждения и деятельности с разъяснениями… Правительствующего Сената / В. Я. Максимов. – М.: Юрист, 1911. – 936 с.

201. Товарищества полные, на вере, кредитные, ссудосберегательные, трудовые и с переменным капиталом. Акционерные и паевые компании. Закон и практика с сенатскими разъяснениями / сост. И. А. Горбачев. – М.: Магазин Н.К. Голубева , 1910. – 728 с.

202. Высочайше утвержденное положение о компаниях на акциях // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – СПб., 1837. – Т. 11, отд. 2. – № 9763. – С. 257–266.

203. Товарищества полные, на вере, кредитные, ссудосберегательные, трудовые и с переменным капиталом. Акционерные и паевые компании. Закон и практика с сенатскими разъяснениями / сост. И. А. Горбачев. – М.: Магазин Н.К. Голубева , 1910. – 728 с.

204. Максимов В. Я. Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др. Порядок их учреждения и деятельности с разъяснениями… Правительствующего Сената / В. Я. Максимов. – М.: Юрист, 1911. – 936 с.

205. Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских и турецких подданных. – Пг., 1915. – 464 с.

206. Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских и турецких подданных. – Пг., 1915. – 464 с.

207. Высочайше утвержденные правила о взымании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1866. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – С. 3–15.

208. Высочайше утвержденное положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1867. – Т. 40, отд. 1. – № 41779. – С. 157–175.

209. Высочайше утвержденное положение о государственном промысловом налоге // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1901. – Т. 18, отд. 1. – № 15601. – С. 489–515.

210. Наложение секвестра на имущества жителей западных губерний польського происхождения, которые по вызову не возвратятся в назначенный срок из-за границы в Россию // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1866. – Т. 38. – № 40055.

211. О бунте, происшедшем в трех уездах Виленской губернии, и о суждении всех дворян или шляхту, принявших участие в сем бунте, военным судом по Полевому Уголовному Уложению // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1832. – Т. 6, отд. 1. – № 4444. – С. 252–253.

212. О воспрещении лицам польського происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти Западных губерниях // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1867. – Т. 40, отд. 2. – № 42759. – С 326–327.

213. О признании в шляхетском достоинстве тех только лиц, коих предки были в оном утверждены // ПСЗРИ. – Собр. 1-е.– СПб., 1830. – Т. 32. – № 25064. – С. 257.

214. О разборе доказательств на дворянство, представляемых от жительствующих в присоединенных от Польши губерниях чиншевой шляхты // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 30. – № 22873. – С. 111.

215. О решении дел о преступниках, называемых себя шляхтичами, но доказателств на сие достоинство не предъявивших // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 33. – № 25917. – С. 260.

216. О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1832. – Т. 6, отд. 2. – № 4869. – С. 134–138.

217. О распоряжении доходами с конфискованных имений Польских мятежников // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1833. – Т. 7. – № 5344. – С. 258–260.

218. О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в ведение Военного Министерства // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1837. – Т. 11, отд. 1. – № 9053. – С. 383–384.

219. О правилах для найма землевладельцами иностранных рабочих и водворения сих иностранцев в России // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1863. – Т. 36, отд. 2. – № 37760. – С. 624–626.

220. О порядке перечисления жителей империи в губернии Царства Польського, равно как жителей сих губерний в прочие части империи // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1873. – Т. 43, отд. 1. – № 46038. – С. 890–892.

221. Об отмене некоторых ограничительных постановлений, действующих в девяти Западных губерниях, и о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в отношении сих губерний // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1908. – Т. 25, отд. 1. – № 26162. – С. 285.

222. Об условиях приобретения прав потомственного дворянства и о порядке внесения дворянских родов в родословные книги // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1902. – Т. 20, отд. 1. – № 18681. – С. 551–552.

223. Правила для наложения секвестра на имения лиц причастных к беспорядкам, возникшим в пограничных с Царством Польским губерниях (15 марта 1863) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб., 1866. – Т. 38. – № 39377. – С. 221–223.

224. Стенографический отчет Государственной Думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – СПб., 1913. – 455 с.

225. Указ Сената от 21 мая 1888 г. // Правительственный Вестник. – 1890. – 21 сентября. – № 207.

226. Устав о паспортах и беглых // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб, 1840. – Т. 14, отд. 1. – С. 549–573.

Збірки документів, діловодна документація

227. Общественно-политическое движение на Украине в 1852–1862 гг. Документы и материалы. – К.: АН УРСР, 1963. – Т. 1. – 387 с.

228. Устав Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода «Левада». – СПб. : Тип. Э. Арнгольда, 1880. – 24 с.

229. Устав Товарищества Вышеольчадаевского свеклосахарного завода. – СПб. : Тип. Э. Арнгольда, 1880. – 29 с.

230. Устав Товарищества Гоноровскаго свеклосахарного и рафинадного завода. – СПб. :Тип. Тренке и Фюсно, 1875. – 19 с.

231. Устав Товарищества сахарного завода«Корделевка». – Варшава : Тип. Галевского и ДАУ, 1895. – 23 с.

Періодичні видання

232. б/а. О складе-элеваторе свекловичных семян «Раббете и Гизеке» // Подольский хозяин. – 1915. – № 3–4. – С. 4–7.

233. б/а. Переселение чехов // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – № 11. – С. 509–510.

234. б/а. По России // Киевская земская газета. – 1915. – 15 мая. – № 18. – С. 35.

235. б/а. Тайна сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – 24 июня. – № 4144. – С. 2.

236. б/а. Чехи на Волыни // Подольские епархиальные ведомости. – 1870. – № 23. – С. 582–584.

237. Бертенсон В. А. К вопросу об эксплуатации фосфоритов в Подольской губернии / В. А. Бертенсон // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8–9. – С. 23–27.

238. Геринович В. Дунаєвецька текстильна фабрика, в честь 100-річчя її заснування / В. Геринович // Червоний кордон. – 1929. – 10 жовтня (№ 113). – С. 6.

239. Именной список австрийских, венгерских и германских выходцев по Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – 1916. – 27 февраля. – Приложение. – С. 1–10.

240. Кустарный промысел на Проскуровской выставке // Подолия. – 1909. – № 112. – С. 3.

241. Лец-Запартович И. Подольские «майданы» / И. Лец-Запартович // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 7. – С. 23–26.

242. Наше багатство // Подольские губернские ведомости. – 1891. – № 21.

243. Из новостей // Новое время. – 1914. – 13 июня.

244. Новости губерний // Земледельческая газета. – 1894. – № 26–30.

245. Новый пивной завод в Зинькове // Подольские губернские ведомости. – 1888. – 23 мая.

246. О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских и германских выходцев в приграничних местностях // Подольские губернские ведомости. – 1915. – 14 февраля.

247. О складе-элеваторе свекловичных семян фирмы «Рабетге и Гизеке. Винница» // Подольский хозяин. – Винница, 1915. – № 3–4. – С. 4–7.

248. О суперфосфатном производстве // Подольский хозяин. – Винница, 1915. – № 6. – С. 1–4.

249. Отчет о работах комиссии по описанию имений, учрежденной при Киевском обществе сельского хозяйства // Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – № 50.

250. По Подольской губернии именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1915. – 25 апреля. – Приложение.

251. По Подольской губернии именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1916. – 27 февраля. – Приложение.

252. Положение селекционно-семенного дела в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. – № 7–8. – С. 17–23.

253. Шалланд Л. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России // Право. – 1902. – № 1. – С. 12–19; № 5.– С. 224–225.

Мемуари, епістолярії

254. [Дельвиг А. И.] Полвека русской жизни. Воспоминания А. И. Дельвига. 1820–1870. – М.; Л. : Academia, 1930. – Т. 2. – 590 с.

255. Джунковский В. Ф. Воспоминания / В. Ф. Джунковский ; под ред. А. Л. Паниной. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т. 2. – 688 с.

256. Из переписки Николая II и Марии Федоровны Романовых в 1907–1910 гг. // Красный архив. – 1931. – Т. 1–2 (50–51). – С. 180–192.

257. Кошиць О. Воспоминания [Электронный ресурс] / О Кошиць. – **Місце видання : Вид-во, рік. – ?? с.** – Режим доступа: http// www.info-library.com.ua/books-text-11232.html. – Название с титул. экрана.

258. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому): 1843–1869. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1906. – 410 с.

259. Тихменев Н. П. Генерал Джунковский в отставке... / Н. П. Тихменев. – Пг. : Тип. М. Д. Кузьмина, 1915. – 296 с.

260. Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний (1867–1868 гг.) / Ю. Янсон. – СПб. : Тип. Н. М. Соковнина, 1869. – 83 с.

261. Bartosiewicz J. Na Rusipolski stanposiadania / J. Bartosiewicz. – Kijów, 1912. – 124 s.

262. Bobrowskiego T. Pamietniki / T. Bobrowskiego. – Lwiw, 1900. – T. 2. – 186 s.

Наукові статті та монографії

263. Алексеев. Свеклосахарная промышленность на всероссийской мануфактурной выставке 1870 г. в Петербурге/ Алексеев // Труды Вольного Экономического общества. – Т. 4. – СПб., 1870. – С. 209–221.

264. Александрович Г. Каменотесы – кустари и ремесленники Подольской губернии / Г. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 469–484.

265. Бармак М. Законодавче регулювання економічного життя німецьких переселенців на українських землях Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / М. Бармак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 48–58.

266. Бармак М. Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.) / М. Бармак В. Брославський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – № 1. – Тернопіль, 2005. – С. 11–24.

267. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 336 с.

268. Боже-Гарнье Ж. Очерки по географии городов / Ж. Боже-Гарнье, Шабо Ж. – М.: Прогресс, 1967. – 424 с.

269. Бовыкин В. И. К проблеме иностранного предпринимательства в России на рубеже XIX – XX вв. / В. И. Бовыкин // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 26–38.

270. Бовыкин В. И. Французкое предпринимательство в России / В. И. Бовыкин // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России : очерки. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 153–182.

271. Богатчук С. С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні подільського краю в XIX – на початку XX ст. / С. С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – Вип.2. – С. 70–73.

272. Борисевич С. О. Дворянський рід Маньковських на Поділлі / С О. Борисевич // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. конф. – Хмельницький, 1999. – С. 503–507.

273. Борисевич С. О. Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст. / С О. Борисевич // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова.– С. 209–216.

274. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму : Соціально-економічні нариси і матеріали / І. М. Бровер. – Одеса : Партвидав «Пролетар», 1931. – Т. 2. – 193 с.

275. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 334 с.

276. Васильчук Г. Господарство і повсякденний побут німецьких поселенців в Україні у XIX – XX ст. / Г. Васильчук // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1–2. – С. 181–189.

277. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни / О Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

278. Вітанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / І. Вітанович // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 8–20.

279. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості / К. Воблий. – Т. 2 (1861/1862–1894/95). – К. : ВУАН, 1930. – 400 с.

280. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев. – Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. – Вип. 2. – 205 с.

281. Волохов Л. В. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. В. Волохов. – К., 1913. – 198 с.

282. Вольтке Г. С. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии (XIX век) / Г. С. Вольтке. – 2-е изд., доп. и испр. – СПб.: Буревестник, 1905. – 124 с.

283. Галицкий М. Иностранные капиталы в русской промышлености перед войной / М. Галицкий // Народное хозяйство. – 1922. – № 3. – С. 20–29.

284. Геринович В. До історії текстильної промисловості Дунаєвець / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти – Т. 2. – Кам'янець на Поділлю : Друкарня ім. Леніна, 1927. – С. 130–152.

285. Геринович В. Кам’янеччина. – Ч. ІІ. Населення і його економічна діяльність / В. Геринович // Записки Кам’янець-Подільського інституту народної освіти. – Т. 2. – Кам’янець на Поділлю, 1927. – 168 с.

286. Голиков А. Г. К вопросу о состоянии, содержании и сохранности документов акционерных компаний / А. Г. Голиков // Источниковедение

отечественной истории : сб. статей, 1979. – М. : Наука, 1980. – С. 122–144.

287. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця : Кабінет виучування Поділля, 1929. – 210 с.

288. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття : монографія / Б. Гудь. – Львів, 2000. – 192 с.

289. Гуменюк А. О. Вплив розвитку транспортної системи на Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-ті рр. XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 11. – 2003. – С. 121–127.

290. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5(7). – С. 189–194.

291. Гуменюк А. О. Промисловий розвиток міст Правобережної України у 90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Творчі вершини вченого : зб. наук. праць до 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – С. 213–220.

292. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі у найбільших міських центрах Подільської губернії на початку XX ст. / А. О. Гуменюк // Матеріали IX-ої Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 217–219.

293. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1968. – 188 с.

294. Деннингхаус В. Между патриотизмом и радикализмом: борьба с «немецким засильем» в Москве в период мировой войны / В. Деннингхаус // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов. – Днепропетровск : РВВ ДНУ, 2003. – С. 85–106.

295. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Т. І. Дерев'янкін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 128 с.

296. Дизендорф В. Демографические процессы / В. Дизендорф // Немцы в России : энциклопедия. – Т. 1: А–И / [редкол.: В. Карев (предс. редкол.) и др.]. – М. : «ЭРН», 1999. – С. 682–690.

297. Долгорукий П. Российская родословная книга / П. Долгорукий. – СПб. : Тип. К. Вингебера, 1856. – Ч. 3: [Фамилии, имеющие иностранные почетные титла]. – 523 с.

298. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 11. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 154–168.

299. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.XII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 154–168.

300. Ерохина О. В. Германский капитал в российской экономике в конце XIX – начале XX века / О. В. Ерохина // Вестник Челябинского государственного университета . – 2009. – № 12(150). История. – Вып. 31. – С. 36–41.

301. Євтух В. Б. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2004. – 342 с.

302. Єсюнін С. Історична довідка про ВАТ «Хмельпиво» / С. Єсюнін // ВАТ «Хмельпиво» 100 років: роки, люди, традиції. – Хмельницький, 2001. – 28 с.

303. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький : Мельник А. А., 2015. – 336 с.

304. Жванко Л. Переміщені особи першої світової війни: еволюція статусу німців-колоністів (1914–1918) / Л. Жванко // Німецькі поселення на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи / [редкол.: О. І. Кобзар та ін.]. – Полтава, 2013. –С. 190–197.

305. Жиленкова І. М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у XIX – на початку XX ст. / І. М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – С. 151–160.

306. Жирмунский В. М. Die deutschen Kolonisten in der Ukraine / В. М. Жирмунский. – Moskau: Zentral-Volker-Verlag, 1928. – 161 s.

307. Завадська І. М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. М. Завадська // Вісник аграрної історії : зб. наук. праць. – Вип. 3. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2012. – С. 5–16.

308. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 270 с.

309. Залесский С. И. К вопросу о защите промышленной собственности по химическим производствам / С И. Залесский. – СПб., 1912. – **С. 2-4.**

310. Захаров В. Мас / В. Захаров, В. Сартор, Г. Хаусанн // Немцы России : энциклопедия. – Т. 2: К – О. – М., 2004. – С. 400–402.

311. Зив В. С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях – Вып. 1: Германские капиталы / В. С. Зив. – Птр., 1915. – 106 с.

312. Зінченко А. Л. Мукарівський маєток Подільської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко // Тези доп. VII Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 53–54.

313. Игнатьев А. В. Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования / А. В. Игнатьев // История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). – М. : Международные отношения, 1997. – С. 223–253.

314. История предпринимательства в России : в 2 ч. – Ч. 2: Вторая половина XIX – начало XX вв. – М. : РОССПЭН, 2000. – 468 с.

315. Кабузан В. М. Переписи населения / В. М. Кабузан // Советская историческая энциклопедия / глав. ред. Е. М. Жуков. – М., 1968. – Т. 11. – С. 23.

316. Кабузан В. М. Ревизии / В. М. Кабузан // Советская историческая энциклопедия / глав. ред. Е. М. Жуков.– М., 1968. – Т. 11. – С. 914.

317. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку / П. В. Клименко // Ювілейний зб. на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 1047–1059.

318. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – М. : Наука, 1974. – 299 с.

319. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

320. Кривошея І. Демагнатеризація Уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 6. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 56–69.

321. Кривошея І. Уманська шляхта у польських повстаннях 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. / І. Кривошея // Укр. іст. зб. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 109–118.

322. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. : монографія / А. А. Криськов. – Тернопіль : Астон, 2014. – 323 с.

323. Кулинич І. Нариси з історії німецьких колоній / І. Кулинич, Н. Кривець. – К. : Наук. думка, 1995. – 271 с.

324. Кулинич І. М. Німецькі колонії в Україні: історіографія, основні джерела / І. М. Кулинич // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 3. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1993. – С. 97–110.

325. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 281 с.

326. Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип.4. – С. 96.

327. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73.

328. Лазанська Т. І. Торговельні доми України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 2. С. 24–41.

329. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К. : Вікар, 1999. – 737 с.

330. Ласкарев В. О. Общая геологическая карта Европейской Росии. Лист 17 / В. О. Ласкарев // Труды геологического комитета. Новая серия. СПб., 1914. – Вып. 77. – С. 48–53.

331. Лещенко И. В. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губернии / И. В. Лещенко. – К.: б/в, 1897. – 89 с.

332. Лещенко М. Н. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформенний період / М. Н. Лещенко, А. І. Мамалига // Укр. іст. журн. – 1977. – № 11. – С. 82–96.

333. Ликвидационное законодательство // Немцы России : энциклопедия / редкол.: В. Кареев (предс. редкол.) [и др.]. – М. : «ЭРН», 2004. – Т. 2: К – О. – С. 335–339.

334. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : Список шляхти Волинської, Київської і Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / С. Лисенко, Є Чернецький. – Біла Церква : Вид-во О. Пшонківський, 2002. – 448 с.

335. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.) / І. Т. Лісевич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1993. – 87 с.

336. Лобко О. А. Посесія у Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку родини Потоцьких, середина XIX – початок XX ст.) / О. А. Лобко // Проблеми історії України XIX – XX ст. – Вип. 14. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 127–136.

337. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – 304 с.

338. Макарова О. В. Вихідці з Австро-Угорської монархії на території Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Макарова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 321–330.

339. Макарова О. В. Іноземні колоністи та піддані інших держав на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. В. Макарова // Матеріали XI Поділ. іст.-краєзн. конф. / [редкол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 211–220.

340. Малий В. В. Демографічна ситуація на Поділлі (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / В. В. Малий // Наукові праці Кам’янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6(8). – С. 416–424.

341. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. / В. В. Малий. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 280 с.

342. Мануфактура на завершальному етапі феодалізму // Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій / [редкол.: Луканов І. І. (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 463 с.

343. Машкін О М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. / О. М. Машкін // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 87–88.

344. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О. М. Машкін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.

345. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 238 с.

346. Мельников М. Мукомольное дело / М. Мельников. – СПб.: Т. Бейхель, 1879. – 124 с.

347. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л. : Наука, 1990. – 272 с.

348. Монтень М. Опыты / М. Монтень ; пер. с фр. – Кн. 1. – М. : Правда, 1991. – 655 с.

349. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 75–85.

350. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриаольной эпохи / С .З Мошенский. – London: Unipress , 2014. – 302 с.

351. Мыш М. И. Об иностранцах в России / М. И. Мыш. – 2-е изд. – СПб. : Тип. А. Бенке, тип. М. П. Фроловой, 1911. – 458 с.

352. Нелипович С. В поисках «внутреннего врага»: депортационная политика России (1914–1917) / С. Нелипович // Первая мировая война и участие в ней России (1914–1918) : сб. науч. трудов : в 5 ч. – Ч. 1. – М. : Наука, 1994. – С. 51–64.

353. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны / С. Г. Нелипович // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения. – М., 1996. – С. 242–264.

354. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : в 2 ч. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.

355. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : в 2 ч. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.

356. Нойтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX – начало Первой мировой войны) / Д. Нойтатц // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : материалы украинско-германской науч. конф. – Днепропетровск : РВВ ДНУ, 1996. – С. 57–65.

357. Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. – Л.: б/и, 1925. – 35 с.

358. Оль П. В. Иностранные капиталы в России / П. В. Оль. – Птг.: Ин-т экономики, 1922. – 304 с.

359. Осинский Т. Л. Монографический очерк Ситковецкого свеклосахарного завода, принадлежащего графу К. К. Потоцкому и арендуемого Ситковецким Высочайше утвержденным Товариществом / Т. Л. Осинский. – Немиров: б/и, 1897. – 142 с.

360. Паландовский В. Народная перепись / В Паландовский. – СПб. : Тип. Штаба Отд. корпуса пригарн. стражи, 1898. – 398 с.

361. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні / С. Подолинський. – Женева : Друкарня «Робітника» і «Громади», 1880. – 148 с.

362. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. / Д. П. Пойда. – Днепропетровск : Днепропетровское обл. изд-во, 1960. – 488 с.

363. Поліщук Ю. Переселення чехів на Волинь (друга половина XIX – початок XX ст.) Ю. Поліщук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 6(8). – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – С. 516–524.

364. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. М. Поліщук. – К. : ІПіЕНД, 2012. – 432 с.

365. Поткина И. А. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России. 1861–1916 гг. / И. А. Поткина // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России : очерки. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 19–33.

366. Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX века / редкол.: В. И. Бовыкин, В. В. Журавлев, Ю. А. Петров. – М. : РОССПЭН, 1997. – 351 с.

367. Производительные силы Россиив краткая характеристика различных отраслей труда соответственно класификацыии выставки /

сост. Под. ующей ред.. В.И. Ковалевского – СПб.: Комисия по заведованию устрорйством Всерос. пром. и худ. выставки 1896 г. в Нижнем Новгороде, 1896. – XI, 1249 с.

368. Птицын А. Н. Предприниматели из австро-венгерских земель в России (в XIX – в начале XX века) / А. Н. Птицын // Славяноведение. – 2010. – № 1. – С. 83–90.

369. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX ст. / П. Пустоход // Праці демографічного Інституту : демографічний збірник / за ред. М. В. Птухи. – Т. 4. – К., 1926. – С. 1–68.

370. Райнер Л. Підприємці і місто в Україні. 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Л. Райнер ; за ред. О. М. Доніка. – К. ; Донецьк : ТОВ «ВПП» ПРОМІНЬ», 2008. – 496 с.

371. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века. (Социально-экономический очерк) / Л. Э. Раковский. – [Б. м.] : [Б. и.], 1992. – 197 с.

372. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) : статистические очерки / А. Г. Рашин. – М.: Гос. стат. из-во, 1956. – 352 с.

373. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

374. Реєнт О. П. Економічний розвиток великої України (1861–1900) / О П. Реєнт, В. В. Шевченко // Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – С. 601–652.

375. Реєнт О. П. Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 6. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 7–12.

376. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

377. Реєнт О. П. Розвиток українських земель на початку ХХ ст. / О. П. Реєнт, В. Б. Молчанов, В. В. Шевченко // Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. – Т. 2. – К. : Ніка-Центр, 2011. – С. 11–63.

378. Реєнт О. П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Вип. 19. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 6–14.

379. Рибак І. В. Зіньків від найдавнішого часу до сьогодення / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 120 с.

380. Рибак І. В. Зіньків в історії Поділля / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін.-т, 1995. – 120 с.

381. Рибак І. В. Німецька колонія в Дунаївцях / І. В. Рибак // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матеріали наук.- краєзн. конф. – К., 1997. – С. 48–49.

382. Рибак І. В. Німецькі суконні фабрики в Дунаївцях в 60-х роках XIX ст. / І. В. Рибак // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1997. – С. 205–212.

383. Риндзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Риндзюнский. – М. : Из-во АН СССР, 1958. – 557 с.

384. Розенталь Л. Очерк деятельности русских акционерных обществ в течении 1862 и 1863 гг. / Л. Розенталь. – СПб. : Тип. Т-ва «Общества пользы», 1865. – 146 с.

385. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок ХХ ст.) / Н. Й. Романюк // Укр . іст. журн. – 2013. – № 3. – С. 113–127.

386. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. / П. Г. Рындзюнский. – М. : Наука, 1983. – 267 с.

387. Себта Т. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі / Т. Себта, Н. Черкаська // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 272.

388. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Город и деревня в Европейской части России / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб.: Б.и., 1910. – 344 с.

389. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский : историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – VIII, 247 с.

390. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – Харків : Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 320 с.

391. Соболев И. Г. Борьба с «немецким засильем» в России в годы Первой мировой войны / И. Г. Соболев. – СПб. : Изд-во Российской национальной библиотеки, 2004. – 176 с.

392. Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в / А. М Соловьева. – М. : Наука, 1975. – 315 с.

393. Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. : сб. ст. / под ред. К. Мацузато – М. : Slavic Research Centre, 2005. – 220 с. – (Славяно-евразийские исследования ; вып.8).

394. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / А. М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – 280 с.

395. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг. / Н. Турчанинов, А. Домрачев. – Пгр.: Б.и., 1916. – 60 с.

396. Фартушняк Ю. Формування працівників цукрової промисловості Подільської губернії та умови їх життя і праці у XIX ст. / Ю. Фартушняк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2001. – С. 115–125.

397. Філінюк А. Г. Фабрично-заводське виробництво міста Дунаєвець наприкінці XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матеріали наук.-краєзн. конф. – К., 1997. – С. 50–52.

398. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

399. Хотюн Г. Н. Дунаївці / Г. Н. Хотюн // Історія міст і сіл Української РСРС. Хмельницька область / [редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. – К., 1971. – С. 239.

400. Шепелев Л. Е. Акционерное учредительство в России (историко-статистический очерк) / Л. Е. Шепелев // Из истории империализма в России. – М. ; Л. : АН СССР, 1959. – С. 24–53.

401. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 347 с.

402. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 276 с.

403. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права / Г. Ф Шершеневич. – Казань: Б.и., 1899. – 880 с.

404. Шульце-Геверниц Г. Очерки общественного хозяйства и экономического положения России / Г. Шульце-Геверниц. – СПб., 1901. – 242 с.

405. Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышлености / Л. Я. Эвентов. – М.: Статком, 1931. – 103 с.

406. Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. 1870–1995 гг. – К., 1995. – 348 с.

407. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – Смоленск, 2003. – 461 с.

408. Янсон Ю. Статистические исследования о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон. – СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1870. – 414 с.

409. Deutsche Geschichte im Osten Europas / Baltische Länder / Hg. v. Gert von Pistohlkors. – Berlin, 1994. – 442 s.

410. Grosfeld L. Polskie reakcyjne Formacje wojskowe w Rosji 1917–1919 / L. Grosfeld. – Warszawa, 1956. – 198 s.

411. Krauss M. Integration und Akkulturatin : Eine methodische Annaherung an ein vielschichtiges Problem / M. Krauss // Beer M. Migration und Integration. Aufnahme und Eingliederung im historischen Wandel / M. Beer, M. Kintzinger. – Stuttgart, 1997. – S. 11–25.

412. Maliszewski E. Polacy i polskość na Litwie i Rusi / E. Maliszewski. – Warszawa, 1914. – 168 s.

413. Michalski A. Zkart historiik siestwaklewan skiego ksazat Czartoryskich / A. Michalski // Pamietnik Kijowski. – T. 8. – Kijow ; Olsztyn, 2006. – S. 56–68.

414. Neutatz D. Die «deutscehe Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik,Wirtshaft, Mentalitȁten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993. – 285 s.

415. Neutatz D. Die «deutscehe Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik,Wirtshaft, Mentalitȁten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993. – 285 s.

416. Neutatz D. Die «deutscehe Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik,Wirtshaft, Mentalitȁten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993. – 285 s.

417. Owen T. The Corporationunder Russian Law. 1880–1917 / T. Owen // A Studyin Tsarist Economic Policy. – Cambridge, 1991. – 342 p.

418. Rosman M. I. The Lords Jews: Magnate-Jewish Relation in the Polish-Lithuanian Commonwealth during Eighteenth Century / M. I. Rosman. – Harvard: Ross, 1991. – 186 p.

419. Schumpeter J. A. Busnes Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process / J. F. Schumpeter. – New York, 1939. – 286 p.

420. Tęgoborski W. Polacy Związku Radzieckiego / W. Tęgoborski. – Moskwa: Centralne wydawnictwo ludów ZSRR, 1929. – 222 s.

Автореферати дисертацій, дисертації

421. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Буравський Олександр Антонович. – Чернівці, 2003. – 17 с.

422. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Гуменюк Анатолій Олексійович. – К., 1993. – 16 с.

423. Журавльова А. О. Формування мережі залізничного транспорту в Південній Україні, її вплив на урбанізаційні процеси та розвиток торгівлі (др. пол. XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Журавльова Алла Олександрівна – Одеса, 2011. – 14 с.

424. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації: 1861–1914 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 / Романюк Неля Йосипівна. – К., 2014. – 34 с.

425. Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 роках : дис. … доктора іст. наук. : : спец. 07.00.01 – історія України / Темірова Н. Р. – К., 2003. – 486 с.

426. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини : дис. … канд. іст. наук : **спец. ??** / Петренко О. С. – К., 2005. – 215 с.

Інтернет-ресурси

427. Губарь О. Где находилось «родовое гнездо» семейства Ашкенази? [Электронный ресурс] / О. Губарь. – Режим доступа: http: //viknaodessa.od.ua/newspaper/news/?4169. – Название с титул. экрана.

428. Мудрук О. С. Сільськогосподарське машинобудування на теренах України [Електронний ресурс] / О. С. Мудрук. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2007-1/07htvmtu.pdf. – Назва з титул. екрана.

429. Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців в другій половині XIX ст. [Електронний ресурс] / О. Пилипенко. – Режим доступу: http:// www.geocities.com/nspilka/library/immigracija.html. – Назва з титул. екрана.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК
австрійських, німецьких і турецьких підданих, які проживали на території Подільської губернії і подали клопотання про прийняття російського підданства в 1915 р.

№ п/п	ПІБ	Рік народження, громадянство	Місце проживання	Професія	Згадка
1.	Августінов Іосиф Михайлович	1894, австрійське	с. Ульянівка Літинського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 17-18. – П-л. № 676
2.	Адамович Генрих Емільянович	1855, австрійське	с. Соснівка Могилевського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 273-274. – П-л №415
3.	Адамович Франц Генрихович	1894, австрійське	м-ко Шаргород Могилевського повіту	службовець економії маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 287-288.– П-л №649
4.	Адамовський Яків Францович	1883, австрійське	с. Шарапанівка Ольгопільського повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 9д. – Спр. 79.– Ст. 219-220. – П-л №779
5.	Адамський Іван Филиппович	1880, австрійське	с. Голенищеве Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.209. – П-л №1389
6.	Адамусик Павел Варфоломейович	1864, австрійське	с.Шереметки Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 1-2. – П-л. № 497
7.	Адамушек Іосиф	1876, австрійське	с. Могилівка Вінницького повіту	чорнороб в економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 361-362. – П-л №852
8.	Адамушек Михайло Варфоломейович	1876, австрійське	с. Ров Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 67-68. – П-л. № 531
9.	Адамчик Адальберт	1861, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	сторож	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 3-4. П-л. № 498
10.	Адамчик Іван	1845,	м-ко Стрижавка	батрак	Ф. 227.– Оп. 3д.–

		австрійське	Вінницького повіу		Спр. 288.– Ст. 225-226.– П-л №388
11.	Адельбер Юзеф Вацлавович	1883, австрійське	с. Чечельник Ольгопільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 19-20. – П-л. № 677
12.	Алиншильд Георгій Францович	1866, австрійське	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 45-46. – П-л №35
13.	Альбертин Емілія Карлівна	1849, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 289-290.– П-л №166
14.	Альбертин Фердинанд	1840, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 289-290.– П-л №166
15.	Ангрис Іосиф Іванович	1891, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 227-228. – П-л №389
16.	Ангрис Мар’ян Іванович	1887, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 183-184. – П-л №366
17.	Андрусишина Марія Павлівна	1861, австрійське	с. Ридовці Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 21-22. – П-л. № 678
18.	Антонович Роман Григорович	1862, австрійське	м-ко Уланів Линського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 153-154.– П-л №97
19.	Антос Ігнатій Томашович	1871, австрійське	с. Буцнева Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 363-364. – П-л №853
20.	Антошевський Болеслав-Іосиф	1873, австрійське	с. Клитенка Вінницькго повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 229-230. – П-л №390
21.	Арбесбауер Тадеуш-Парциз Стефанович	1868, австрійське	м. Гайсин	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 71-72.– П-л №51
22.	Арцишевський Владислав	1882, австрійське	м. Браілів Вінницького	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 69-

	Іванович		повіту		70. П-л. № 532
23.	Арцишевский Іван	1845, австрійське	с. Ольшанка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 93.– П-л №1314
24.	Ассадур Кикаріан Накан Огли	1878, турецьке	м-ко Шпиків Брацлавського повіту	булочник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 27-28.– П-л №264
25.	Баек Іосиф Михайлович	1867, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	маляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 97.– П-л №1315
26.	Базюк Катерина Севастьянівна	1861, австрійське	с. Голосків Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 229-230.– П-л №390
27.	Баіорська Векла Матіївна	1860, австрійське	с. Демківці Кам'янецького повіту	чорнороб.	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 125-126.– П-л №732
28.	Бала Михаил	1894, австрійське	с. Романівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 7-8. П-л. № 500
29.	Банасинська Марія Войцехівна	1858, австрійське	м-ко Печора Брацлавського повіту	компаньонка графині І. Потоцької	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 335-336.– П-л №189
30.	Банашак Стефан Іосифович	1862, німецьке	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 127-128.– П-л №733
31.	Бантрох Касян Олексійович	1872, австрійське	с. Скотиняни Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.17-18.– П-л. № 1281
32.	Бантрох Кирило Олексійович	1882, австрійське	с. Голенищеве Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 71-72.– П-л. № 533
33.	Баран Розалія Іосифівна	1886, австрійське	м. Ямпіль	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 139-140.– П-л №340
34.	Бардіан Антон Тимофійович	1883, австрійське	с. Рибчинці Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 187-188.– П-л №368
35.	Бардин	1891,	м. Кам'янець-	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.–

	Броніслава Михайлівна	австрійське	Подільський		Спр. 79.– Ст. 75-76.– П-л №706
36.	Бартневич Іоганна Філіппівна	1872, німецьке	с. Жучківці, Проскурівського повіту	економом у маєтку	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 129-130.– П-л №734
37.	Бартоня Станіслав Іванович	1893, австрійське	Літинський повіт	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 33-34. П-л. № 684
38.	Барщехкій Іван Францевич	1870, австрійське	с. Сімаки Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 73-74. П-л. № 534
39.	Басак Мартин Іосифович	1887, австрійське	м-ко Цекинівка Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 9-10. П-л. № 501
40.	Бауер Саломея Іванівна	1869, німецьке	с. Грушка Ямпільського повіту	чорниця	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 229-230.– П-л №135
41.	Баусь Флорисен Варфоломейович	1876, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 221-222.– П-л №780
42.	Баушко Франц-Петро Іоанович	1883, австрійське	с. Вишне-Ольчедаєвське Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 23-24. П-л. № 679
43.	Бац Антон Севастьянович	1851, австрійське	с. Якушинці Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 141-142.– П-л №341
44.	Бац Михайло Антонович	1881, австрійське	с. Якушинці Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 143-144.– П-л №342
45.	Баюк Анастасія Миколаївна	1884, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	кухарка	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 5-6. П-л. № 499
46.	Беднарж Іоан Дмитрович	1893, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 367-368.– П-л №216
47.	Беймер Юлія Федорівна	1882, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	кухарка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 357-358.– П-л

					№459
48.	Белунковська Анна Францівна	1889, австрійське	м-ко Солобківці Ушицького повіту	_	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 27-28. П-л. № 681
49.	Белявський Карл-Віктор-Стефан	1866, австрійське	м-ко Жабокрич Ольгопольського повіту	_	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 137-138.– П-л №89
50.	Бельська Вікторія Віцентівна	1831, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	_	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 201-202.– П-л №375
51.	Бельська Євгенія Яковлівна	1893, австрійське	с. Юридик Кам'янецького повіту	_	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 153-154.– П-л №347
52.	Бельська Пелагея Андріївна	1869, австрійське	м-ко Оринін Кам'янецького повіту	поденні заробітки	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 231-232.– П-л №391
53.	Бенек Михайло	1887, австрійське	м-ко Межирів Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 25-26. П-л. № 680
54.	Беньковська Марія-Фекла Антонівна	1886, австрійське	м-ко Уладівка Винінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 233-234.– П-л №392
55.	Беран Олімпія Ефремівна	1857, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	домогосподарка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 145-146.– П-л №343
56.	Бердих Томаш Францев	1847, австрійське	с. Лозна Вінницького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 189-190.– П-л №369
57.	Бернаджковська Павлина Карлівна	1873, австрійське	с. Капустяни Брацлавського повіту	_	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 11-12. П-л. № 502
58.	Бернадриковський Іосиф Степанович	1845, австрійське	с. Клембівка Ямпільського повіту	швець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 29-30. П-л. № 682
59.	Бернадриковський Лаврентій Іосифович	1856, австрійське	с. Сербинівці Літинського повіту	машиніст	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 31-32. П-л. № 683
60.	Бесский	1861,	с. Баглаї	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.–

	Мартин Антонович	австрійське	Проскурівського повіту		Спр. 80.– Ст.211-212.– П-л №1390
61.	Бжебеляк Антон Василійович	1893, австрійське	м-ко Уладівка Вінницького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 99-100. П-л. № 547
62.	Бивальд Людвиг Михайлович	1884, німецьке	с. Капустяни Брацлавського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.139-140.– П-л №1356
63.	Бига Михайло Матвійович	1878, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	маляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 263-264.– П-л №634
64.	Билек Вильгельм-Антон Іосифович	1895, австрійське	м. Ольгопіль	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 17-18. П-л. № 505
65.	Білик Стефан Микитович	1855, австрійське	с. Кутківці Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 223-224.– П-л №781
66.	Біляков Ян-Іван Миронович	1888, австрійське	м-ко Томашпіль Ямпільского повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 83-84.– П-л №710
67.	Билята Іван Іосифович	1861, австрійське	с. Уринці Ямпільского повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 85-86.– П-л №711
68.	Бильчак Станіслав Матвійович	1883, австрійське	с. Новий Майдан Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 13-14. П-л. № 503
69.	Битнер Софія Вільгельмівна	1883, німецьке	с. Гринчук Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 27-28.– П-л №26
70.	Бичек Ян Войцехович	1858, австрійське	с. Могилівка Віннцького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 73-74.– П-л №295
71.	Біганський Антон Кирилович	1884, австрійське	с. Метанівка Гайсинського повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.181-182.– П-л №1377
72.	Бнонс Владислав Іванович	1890, австрійське	с. Моївка Ямпільського повіту	-	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.30. П-л. № 1284
73.	Бнонс Іван Андрійович	1853, австрійське	с. Моївка Ямпільського	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 39.

			повіту		П-л. № 1286
74.	Бобирь Косма	1824, австрійське	с. Липівка-Тиманівська Ямпільського повіту	жебрак	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 299-300.– П-л №821
75.	Богданович Іосиф Антонович	1875, австрійське	с. Борці Могилівського повіту	машиніст	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 147-148.– П-л №344
76.	Боговський Мечислав-Казимір Іванович	1881, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	вчитель земського училища	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 35-36. П-л. № 685
77.	Боль Ядвіга Іосифівна-Рішардова	1895, німецьке	м-ко Жмеринка Вінницього повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 135-136.– П-л №737
78.	Бомбицькая Маріанна Петрівна	1877, німецьке	м. Вінниця	утримує буфет	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 131-132.– П-л №735
79.	Бомбицький Валер'ян-Едмунд	1872, німецьке	с. Немиченці Проскурівськог о повіту	агроном	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 191-192.– П-л №370
80.	Бонк Мар'ян Войцехович	1889, австрійське	с. Сімаки Вінницького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 75-76. П-л. № 535
81.	Бонк Франц Войцехович	1893, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.25. П-л. № 1283
82.	Борковська Іоанна Іванівна	1869, австійське	м-ко Крижопіль Ольгопільского повіту	вчителька	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 75-76.– П-л №296
83.	Борковський Рудольф-Іван Рудольфович	1855, австрійське	м. Бершадь Ольгопільского повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 301-302.– П-л №822
84.	Боровець Анна Севастьянівна	1870, австрійське	с. Томанівка Літинсього повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 137-138.– П-л №738
85.	Боровець Іуліанна	1848, австрійське	с. Княже Ямпольського	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 15-

			повіту		16. П-л. № 504
86.	Боровський Мечислав Людвигович	1888, австрійське	с. Капустяни Ушицького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 149-150.– П-л №345
87.	Бранковський Франц Миколайович	1855, австрійське	м-ко Збриж Кам'янецького повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.171-172.– П-л №1372
88.	Брезин-Брежин Едмунд Вацлавович	1884, австрійське	с. Райки Вінницького повіту	економ маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 151-152.– П-л №346
89.	Брейер Тадеуш Болеславович	1879, австрійське	с. Соснівка Могилівського повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 77-78. П-л. № 536
90.	Брейерь Леонтина Львівна	1843, австрійське	с. Соснівка Могилівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 193-194.– П-л №371
91.	Бугтер Іван Яковльович	1875, австрійське	с. Січинці Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.44. П-л. № 1287
92.	Букетинський Казимир Францович	1888, австрійське	с. Соколівка Ольгопільського повіту	будівельник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 227-228.– П-л №783
93.	Букетинська Броніслава Іосифівна	1860, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільського повіту	прачка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 195-196.– П-л №372
94.	Бунар Іван Андрійович	1861, австрійське	с. Дерембич Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 365-366.– П-л №854
95.	Бурдига Зиновія Феодосівна	1892, австрійське	с. Войтківці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 157-158.– П-л №99
96.	Бурдига Іоаким Іоаннович	1868, австрійське	с. Войтківці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 197-198.– П-л №373
97.	Буржминський Іосиф Климентійович	1894, австрійське	м-ко Ярмолинці	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 133-134.– П-л

					№736
98.	Буржминський Климентій Іосифович	1868, одруж на рос підданій міщанці	м-ко Ярмолинці	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 77-78.– П-л №707
99.	Бурич Клара Ісидорівна	1872, австрійське	м-ко Деражня Летичевского повіту	домашня прислуга	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 223-224.– П-л №387
100.	Бурнат Марія Іванівна	1889, австрійське	с. Журавне Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 199-200.– П-л №374
101.	Бурський Іосиф	1840, австрійське	с. Северинівка Літинського повіту	не працює	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 141-142.– П-л №91
102.	Бурчакович Антоніна Францівна	1884, австрійське	с. Удрівці Кам'янецького повіту	жебрачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 79-80.– П-л №708
103.	Буриш Фелікс Іосифович	1891, австрійське	с. Беритівці Летичівского повіту	мельник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 231-232.– П-л №785
104.	Буриш Яромир Іосифович	1893, австрійське	с. Даритут Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 229-230.– П-л №784
105.	Бутц Іван Іванович	1842, австрійське	с. Соснівка Могилівського повіту	помічник директора цукрового заводу	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 79-80. П-л. № 537
106.	Бухар Костянтин	1894, австрійське	м-ко Шпиків Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 129-130.– П-л №85
107.	Бухар Семен	1885, австрійське	м-ко Шпиків Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 123-124.– П-л №82
108.	Бухар Терезія	1863, австрійське	м-ко Шпиків, Брацлавского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 127-128.– П-л №84
109.	Білецька Констанція	1874, австрійське	с. Васютинці Літинського	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

	Константинівна		повіту		145-146.– П-л №93
110.	Бесядецький Лаврентий Іванович	1858, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 265-266.– П-л №153
111.	Билен Семіон Станіславович	1850, австрійське	м-коТомашпіль Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 97.– П-л №1315
112.	Білик Іван Петрович	1865, австрійське	с. Журавне Вінницького повіту	економ у маєтку	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 81-82.– П-л №709
113.	Бичль Павло Севастьянович	1870, австрійське	м. Бар Могилівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.33. П-л. № 1285
114.	Бюльчик Стефан Іванович	1869, австрійське	с. Межирівська Слобідка	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 233-234.– П-л №786
115.	Бюттнер Цецилія Антонівна	1854, австрійське	м-ко Обдівка Ольгопільського повіту	служить у російській армії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 303-304.– П-л №823
116.	Бялий Войцір Яковльович	1867, австрійське	с. Нестервар Брацлавського повіту	стельмах	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 87-88.– П-л №712
117.	В’ювна Вікторія	1890, австрійське	с. Сатанівка Проскурівського повіту	бонна в родині	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 161-162.– П-л №351
118.	ВаврженекМиколай Валентйович	1855, німецьке	м. Летичів	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.187-188.– П-л №1379
119.	Вагнер Янина Іосифовна	1882, австрійське	с. Красносілка Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 91-92.– П-л №61
120.	Вадзинсій Сигизмундъ Владиславовичъ	1868, германське	с. Тарасівка Ушицького повіту	службовець цукрового заводу	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 153-154. П-л. № 748
121.	Вайда Ідзий Семенович	1851, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	не працює	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 155-156.– П-л №749
122.	Вайда Петро	1889,	м-ко Жмеринка	візник	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Францович	австрійське	Вінницького повіту		Спр. 289.– Ст. 265-266.– П-л №635
123.	Валенская Розалія Марусинівна	1871, австрійське	Могилівський повіт	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 235-236.– П-л №789
124.	Вальтер Марія Максиміанівна	1878, німецьке	м. Брацлав	бонна у родині протоірея	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 45-46.– П-л №275
125.	Вальтер Марта-Луіза Фердинандівна	1902, російське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 3-4.– П-л №246
126.	Вальтер Ерма-Аманда Фердинандівна	1900, російське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 3-4.– П-л №246
127.	Вальц Яків	1863, австрійське	с. Деребчин Ямпільского повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 203-204.– П-л №377
128.	Вальцар Розалія Тимофіївна	1882, австрійське	с. Ксаверівка Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 187-188.– П-л №115
129.	Вальчанський Михайло Іванович	1862, австрійське	м. Вінниця	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 267-268.– П-л №855
130.	Вантора Франц Антонович	1856, австрійське	м. Проскурів	підрядник з будівництва	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 155-156.– П-л №348
131.	Вантух Андрій Яковльович	1849, австрійське	м-ко Межирів Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 157-158.– П-л №750
132.	Ванюра Фридрих	1894, австрійське	м. Проскурів	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 359-360.– П-л №461
133.	Варенський Іосиф Валентійович	1882, австрійське	с. Витава Вінницького повіту		Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 159-160.– П-л №751

134.	Варжеха Владислав Войцехович	1887, австрійське	с. Лемешівка Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 207-208.– П-л №379
135.	Варжицький Іосиф Ігнатійович	1858, австрійське	с. Зіньківці Летичівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 157-158.– П-л №349
136.	Варіас Михайло Станіславович	1879, австрійське	с. Новий-Майдан Летичівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 235-236.– П-л №393
137.	Варшавський Іван Олексійович	1878, австрійське	с. Шидлівці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 361-362.– П-л №462
138.	Василькевич Іван Іванович	1858, австрійське	с. Війтівці Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 237-238.– П-л №394
139.	Василькевич Іосиф Ілліч	1858, австрійське	м. Вінниця	жерстяник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 161-162.– П-л №752
140.	Васильчук Олексій Федорович	1849, австрійське	с. Студенна Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 209-210.– П-л №380
141.	Вах Антоніна Войцехівна	1848, австрійське	м. Гайсин	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.147-148.– П-л №1360
142.	Вашкевич Матвій	1856, австрійське	м-ко Сатанів, Проскурівського повіту	лакей	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 159-160.– П-л №350
143.	Вейн Август Августович	1876, німецьке	с. Шумилів Ольгопільського повіту	економом у маєтку	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 305-306. П-л. № 824
144.	Вельгус Войцех Янович	1859, австрійське	с. Косюнієво-Михалівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 38. П-л. № 1286
145.	Венглинський Фердинанд	1851, австрійське	м. Могилів-Подільський	торговець свиньми	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

	Осипович				133-134.– П-л №87
146.	Венгловский Михайло Ігнатович	1864, австрійське	с. Гонорівка Ольгопільського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 205-206.– П-л №378
147.	Венглярж Іван Іванович	1860, австрійське	м-ко Рашків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.79-80. П-л. № 1309
148.	Венцель Оттилія-Емма Фердинандівна	1880, німецьке	с. Сутиски Вінницькогого повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 25-26. П-л. № 25
149.	Венцковський Людвиг Янович	1885, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 81-82. П-л. № 538
150.	Верецінська Розалія Людвигівна	1888, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	службовець канцелярії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 165-166.– П-л №754
151.	Вержибок Анна Іванівна	1891, австрійське	с. Рахни-Лісові Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 163-164.– П-л №753
152.	Вертц Людвиг Францович	1841, австрійське	с. Біла	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.179-180.– П-л №1376
153.	Верціох Марцин Якубович	1874, австрійське	с. Джунастир Ольгопільського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 19-20. П-л. № 506
154.	Ветць Антон Фрацович	1839, німецьке	с. Волковинці Летичівського повіту		Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 171-172.– П-л №755
155.	Виземан Августа Фридрихівна	1858, німецьке	с. Циківці Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 1-2.– П-л №245
156.	Визин Іван Іосифович	1872, австрійське	с. Борков Літинського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 363-364.– П-л №463
157.	Викентьєвич Себасьян Людвигович	1867, австрійське	с. Деребчич Ямпільського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 7-8. П-л. № 1279
158.	Вильга Петро Павлович	1865, австрійське	с. Соболівка Вінницького	сторож на цукровому	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 83-

			повіту	заводі	84. П-л. № 539
159.	Вильк Іван Севастьянович	1873, австрійське	с. Катеринівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.34. П-л. № 1285
160.	Вильк Ігнатій Мартинович	1875, австрійське	с. Крижопіль Ямпільського повіту	лісовий сторож	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 365-366.– П-л №464
161.	Вильк Іван Андрійович	1884, австрійське	с. Катеринівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.44. П-л. № 1287
162.	Вильк Марцелій Павлович	1885, австрійське	с. Шарапаковка Ольгопільського повіту	кучер	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 237-238.– П-л №790
163.	Вильчек Іван Іванович	1889, австрійське	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.29. П-л. № 1284
164.	Вільчинська Аполлонія-Люція	1852, австрійське	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 367-368.– П-л №465
165.	Вільчинський Станіслав Войцихович	1861, австрійське	с. Голозубинці Ушиц. повіту	лакей	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 207-208.– П-л №606
166.	Винкельман Карл Іванович-Яковльович	1848, німецьке	–	хворий	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 33-34.– П-л №29
167.	Винкельман Емма-Матильда Карлівна	1881, німецьке	м. Кам'янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 39-40.– П-л №32
168.	Винницький Філіпп Ілліч	1868, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 23-24. П-л. № 508
169.	Висніовская Марія	1863, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.211-212.– П-л №1390
170.	Висніовський Франц Михайлович	1885, австрійське	м-ко Стрижівка Вінницького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 85-86. П-л. № 540
171.	Виш Франц Іосифович	1873, австрійське	с. Антонівка Літинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 89-90.– П-л №713
172.	Вітославська-	1881,	с. Жуківці	-	Ф. 227.– Оп.9д.–

	Дрвалева Софія Іванівна	австрійське	Вінницького повіту		Спр.79.– Ст. 37-38. П-л. № 686
173.	Возпяковський Стефан Владиславович	1890, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 25-26. П-л. № 509
174.	Войтович Андрій Матвійович	1890, австрійське	с. Боханіки Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 21-22. П-л. № 507
175.	Войтович Марія Стефанівна	1858, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 173-174.– П-л №756
176.	Войтусик Іван Валентійович	1857, австрійське	с. Слобідка-Смотрицька Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 369-370.– П-л №856
177.	Войцехів Іван Павлович	1870, австрійське	м-ко Шпиків Брацлавського повіту	служить в армії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 175-176.– П-л №108
178.	Войцеховська Людвіга Іванівна	1862, австрійське	с. Вище Ольчадївське Могилівського повіту	не працює	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 36-37. П-л. № 1286
179.	Войцик Едуард Михайлович	1893, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіт	слюсар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.177-178.– П-л №1375
180.	Воленець Еммануіл	1869, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 87-88. П-л. № 541
181.	Вольник Каспер Миколайович	1844, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 53-54.– П-л №39
182.	Вонгровській Димитро Юліанович	1859, австрійське	с. Княжнин Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 89-90. П-л. № 542
183.	Вонтроба Іосиф Андрійович	1874, австрійське	с. Сорокотчинці Брацлавського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 27-28. П-л. № 510
184.	Врубель Леонадія Леопольдівна	1884, австрійське	м-ко Шаргород Могилівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 239-240.– П-л №791
185.	Врубель Петро Іванович	1860, австрийське	с. Крижопіль Ямпільського	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.137-

			повіту		138.– П-л №1355
186.	Врублевська Софія Феликсівна	1880, німецьке	с. Жабинці Кам'янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 371-372.– П-л №467
187.	Врублевський Богдан Феликсович	1891, німецьке	с. Жабинці Кам'янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 371-372.– П-л №467
188.	Вугреничек Вікентій Сильвестрович	1867, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	торгівець м'ясом	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 241-242.– П-л №792
189.	Вударж Іосиф Ігнатійович	1866, австрійське	с. Петрачех Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 275-276.– П-л №416
190.	Вуйцик-Войцик Марія Матвіївна	1869, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.179-180.– П-л №1376
191.	Видиш Теодор Іванович	1875, австрійське	с. Скибинці Гайсинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 373-374.– П-л №468
192.	Висоцька Казимира Карлівна	1865, австрійське	м. Могилів-Подільський	мідниця	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.179-180.– П-л №1376
193.	Гаазе Луїза Густавівна	1882, німецьке	м. Вінниця	вчителька музики	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 343-344.– П-л №197
194.	Габерзак Казимір-Павло Августович	1882, німецьке	с. Капустяни Брацлавського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.189-190.– П-л №1380
195.	Габріельчук Іосиф Матвійович	1863, австрійське	с. Демівка Ольгопільского повіту	сторож	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 279-280.– П-л №160
196.	Гавел Андрій Францович	1861, австрійське	с. Ров Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 175-176.– П-л №757
197.	Гавиц Станіслава	1896, австрійське	м-ко Жабокрич Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 375-376.– П-л

					№469
198.	Гавришко Іван Васильович	австрійське	с. Будневе Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 307-308.– П-л №825
199.	Гавронська Моніка Казимирівна	1870, німецьке	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 177-178.– П-л №758
200.	Гадовська Єлизавета Францівна	1857, астрійське	с. Капустяни Брацлавського повіту	бонна	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 211-212.– П-л №381
201.	Гайдай Петро Іванович	1891, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	слюсар і токар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 243-244.– П-л №793
202.	Гайка Іосиф Іванович	1871, австрійське	с. Ольшанка-Побережна Ольгопільського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 29-30. П-л. № 511
203.	Галінський Броніслав Іосифович	1881, австрійське	с .Уладівка Вінницького повіту	лісничий у маєтку графа Потоцького	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 209-210.– П-л №607
204.	Галлих Станіслав Маркович	1888, австрійське	с. Маків Кам’янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 73-74.– П-л №52
205.	Гальвицька Марія Федорівна	1883, германське	с. Кальнишівка Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 371-372.– П-л №857
206.	Гандолевський Віталій Іосифович	1852, австрійське	с. Покутинці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 327-328.– П-л №835
207.	Ганзель Єлизавета Яковлевна	1882, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	викладач німецької мови	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 309-310.– П-л №826
208.	Ганович Стефан Матвійович	1890, австрійське	м-ко Фельштин Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.181-182.– П-л №1377
209.	Гановський Микола	1857, австрійське	с. Підзамче Кам’янецького	ковбасник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст.

	Онуфрійович		повіту		245-246.– П-л №794
210.	Ганцарж Андрій Іосифович	1843, австрійське	с. Лозна Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 281-282.– П-л №419
211.	Гарболінський Іван Федорович	1866, австрійське	с. Сокіл Кам'янецького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 247-248.– П-л №795
212.	Гарляк Павло Семенович	1870, австрійське	с. Клинків Ольгопільського повіту	каменяр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.31-32. П-л. № 1285
213.	Гармел Альберт Августович	1868, німецьке	м-ко Немирів Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 17-18.– П-л №20
214.	Гартман Карл Фердинандович	1868, німецьке	с. Маньківці Літинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 59-60.– П-л №42
215.	Гаск Матвій	1865, австрійське	с. Дзигівка Ямпільского повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 179-180.– П-л №759
216.	Гаташ Олександр Францович	1880, асвтрійське	м. Проскурів	пивовар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.133-134.– П-л №1332
217.	Гвиздак Іван Іванович	1865, австрійське	с. Високий Ташлик	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 249-250.– П-л №796
218.	Гвоздь Мечислав Францович	1892, німецьке	м. Ямпіль	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 115-116.– П-л №1322
219.	Гвоздь Юзеф Казимирович	1890, німецьке	с. Чернівці Ямпільского повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 113-114.– П-л №1321
220.	Геде Євгеній-Вільгельм-Іонн Георгійович	1896, німецьке	м. Могилів-Подільський	завідувач каменярні	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.125-126.– П-л №1328
221.	Геде Катерина	1849, німецьке	с. Копитирін Ямпільского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 65-66.– П-л №48
222.	Геде Надежда	1894,	с. Котюжани	дружина	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Ивановна	німецьке	Могилівського повіту	військово-службовця	Спр. 287.– Ст. 85-86.– П-л №58
223.	Геде Микола Федір Георгійович	1899, німецьке	м. Могилів-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.125-126.– П-л №1328
224.	Гейдрих Артур-Євгеній Юлійович	1885, німецьке	с. Кадиївці Кам'янецького повіту	механік	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 91-92.– П-л №714
225.	Гейман Генрих Іванович	1843, німецьке	м. Хмільник Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 47-48.– П-л №276
226.	Гейман Фані Карлівна	1873, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 379-380.– П-л №471
227.	Геймос Кароліна Антонівна	1838, німецьке	с. Баранівка Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 239-240.– П-л №140
228.	Гелляк Владислава Томашівна	1888, австрійське	с. Адампіль Літинського повіту	покоївка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 117-118.– П-л №1323
229.	Гемперле Антон Еразмович	1850, австрійське	с. Велика Жмеринка Вінницького повіту	власниця квіткової оранжереї	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 181-182.– П-л №760
230.	Гензи Франц Іванович	1855, австрійське	м. Проскурів	каретний майстер	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 369-370.– П-л №217
231.	Герасимович Марцелина-Олександра Ігнатіївна	1869, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	праля	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 251-252.– П-л №797
232.	Гергард Леопольд-Францишек Яковльович	1893, австрійське	с. Чарномин Ольгопільського повіту	службовець цукрового заводу	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 91-92. П-л. № 543
233.	Гергард Людвиг Яковльович	1895, австрійське	с. Чарномин Ольгопільського повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 31-32. П-л. № 512
234.	Гердих Ольга Іосифівна	німецьке	м-ко Балин Кам'янецького	помічниця при дітях	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

			повіту		13-14.– П-л №17
235.	Герингер Микола Миколайович	1884, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільского повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 377-378.– П-л №470
236.	Гертман Анна-Іда- Марія	німецьке	с. Мальчевці Летичівського повіту	сирота	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 81-82.– П-л №56
237.	Герхмер Марія Флоріанівна	1849, німецьке	с. Лука Барська Гайсинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 267-268.– П-л №636
238.	Гетц Феліціан Домиславович	1849, австрійське	м-ко Тульчин Брацлавського повіту	фотограф	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 93-94. П-л. № 544
239.	Гиллер Кароліна-Фридерика Фридрихівна	1832, німецьке	м-ко Немирів Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 3-4.– П-л №7
240.	Гинек Юліан Францович	1859, австрійське	с. Николаївка Вінницького повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 253-254.– П-л №798
241.	Гиппман Алоїза-Тересса Альбертівна	1865, австрійське	м. Вінниця	масажистка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 313-314.– П-л №828
242.	Гиппман Людвіка-Анелія Альбертівна	1886, австрійське	м. Вінниця	масажистка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 311-312.– П-л №827
243.	Гити Франц-Іосиф Іванович	1887, австрійське	с. Усть Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 143-144.– П-л №92
244.	Гиць Мар’янна Іосифівна	1867, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 69-70.– П-л №703
245.	Гичкун-Шуба Іосиф Петрович	1887, австрійське	с. Голайківці Могилівського повіту	хлібороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.23-24. П-л. № 1283
246.	Гичкун-Шуба Павло Петрович	1895, австрійське	с. Голайківці Могилівського повіту	хлібороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.23-24. П-л. № 1283
247.	Гладкий	1885,	м-ко Віньківці	–	Ф. 227.– Оп. 9д.–

	Вікентій Іокимович	австрійське	Ушицького повіту		Спр. 79.– Ст. 139-140.– П-л №739
248.	Гладкий Станіслав Ілантович	1870, австрійське	м-ко Віньківці Ушицького повіту	каменотес	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 315-316.– П-л №839
249.	Гладун Георгій Іванович	1874, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	хлібороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 317-318.– П-л №830
250.	Глоба Іосиф Войцехович	1850, австрійське	ферма Косякова Ямпільского повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 277-278.– П-л №417
251.	Гловацький Владислав Леонович	1853, австрійське	с. Глембівка Ушицького повіту	управля-ючий фосфорит-ними копальнями	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 279-280.– П-л №418
252.	Гловач Єлена-Антоніна Іосифівна	1898, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	покоївка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 183-184.– П-л №761
253.	Гловач Марія Іосифівна	1891, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	покоївка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 185-186.– П-л №762
254.	Гнатюк Іван Григорович	1881, австрійське	м-ко Оринін Кам’янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 95-96. П-л. № 545
255.	Гнатюк Костянтин Григорович	1889, австрійське	м-ко Оринін Кам’янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 381-382.– П-л №473
256.	Гогульська Анна Федорівна	1849, австрійське	с. Вишнівчик Кам’янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 357-358.– П-л №850
257.	Годир Михайло Валентійович	1870, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.33. П-л. № 1285
258.	Голашевський Іван Войцехович	1869, австрійське	м. Жмеринка Вінницького повіту	службовець у пекарні	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 383-384.– П-л

					№474
259.	Голенко Адальберт Мартинович	1861, австрійське	с. Ярошівка Вінницькогого повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 211-212.– П-л №608
260.	Голец Віцентій Каспарович	1841, австрійське	с. Гамраньки Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 321-322.– П-л №832
261.	Голечек Павлина Петрівна	1843, австрійське	с. Бущики Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 319-320.– П-л №831
262.	Голотко Олександр	1855, австрійське	с. Крижопіль Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 323-324.– П-л №833
263.	Гольман Анелія Феліксівна	1878, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	модистка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 325-326.– П-л №834
264.	Гондек Станіслав Іванович	1872, австрійське	с. Чартомлик, Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 373-374.– П-л №858
265.	Гора Іосиф Прокопович	1839, австрійське	м. Могилів-Подільський	займається торгівлею	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 313-314.– П-л №178
266.	Горачек Франц Францович	1888, австрійське	с. Гуменці Кам’янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 323-324.– П-л №183
267.	Горбовський Володимир Миколайович	1888, австрійське	с. Филіціанівка Ямпільского повіту	лісник в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 385-386.– П-л №475
268.	Горбовській Микола Григорович	1862, австрійське	с. Филіціанівка Ямпільского повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 97-98. П-л. № 546
269.	Горжельняк Іван Казимирович	1888, німецьке	м. Проскурів	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 41-42.– П-л №33
270.	Горчинський Іосиф	1852, австрійське	м-ко Кривчик Ушицького	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст.

	Констянтинович		повіту		283-284.– П-л №420
271.	Готтгард Вильгельм-Август	1850, німецьке	с. Боярка Ямпільського повіту	вівчар	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 85-86.– П-л №307
272.	Грабовский Михаил Тимофеевич	1867, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	двірник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 329-330.– П-л №836
273.	Грабовській Антон Францович	1892, австрійське	с. Великі Вірмени Кам'янецького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.19-20. П-л. № 1282
274.	Гранковськиий Петро Іванович	1840, австрійське	с. Медведівка Проскурівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.213-214.– П-л №1391
275.	Грдина Готлиб Францович	1871, австрійське	с. Нова Синява Літинського повіту	пивовар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.31-32. П-л. № 1285
276.	Гржесинська Ізабелла-Софія Іванівна	1890, німецьке	с. Соколівка Ольгопільського повіту	домашня вчителька	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 375-376.– П-л №859
277.	Грищук Михайло Стефанович	1889, австрійське	с. Пеньківка Ямпільського повіту	лакей	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 39-40. П-л. № 687
278.	Гродзинський Станислав-Іван Іосифович	1890, австрійське	с. Катеринівка Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 35-36. П-л. № 515
279.	Гросвендт Юлія Генрихівна	1842, німецьке	м-ко Печора Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 243-244.– П-л №142
280.	Гросковська Ангеліна Валентинівна	1879, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 225-226.– П-л №782
281.	Гроссвендт Домникія Антонівна	8 січ 1883 р., австрійське	с. Ігнатків Ямпільського повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 29-30. П-л. № 27
282.	Гроховальський Вітольд-Едмунд Антонович	1878, австрійське	с. Чартомлик Ольгопільського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 113-114.– П-л №726

283.	Грошек Леон Іосифович	1845, австрійське	с. Борівка Ямпільского повіту	не працює	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 331-332.– П-л №837
284.	Грубий Олександр Викентійович	1882, австрійське	с. Дмитрасіківці Ольгопільського повіту	шорник	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 41-42. П-л. № 689
285.	Грудзинськая Марія Йосипівна	1891, австрійське	с. Левківці Проскурівського повіту	на службі в землевле-власника	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 373-378.– П-л №860
286.	Гузик Станіслав Андрійович	1851, австрійське	с. Велика Бубнівка Проскурівського повіту	лакей	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 213-214.– П-л №382
287.	Гузиковская Олена Станіславівна	1895, австрійське	с. Велика Бубнівка Проскурівського повіту	модистка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 379-380.– П-л №861
288.	Гузь Порфирій	1861, австрійське	м-ко Дзигівка Ямпільского повіту	ремонт посуду	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 215-216.– П-л №383
289.	Гук Іван Георгійович	1871, австрійське	економія Бабина Гора Ольгопільського повіту	робітник економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 121-122.– П-л №1325
290.	Гулевин Роман-Станіслав Федорович	1870, австрійське	с. Янківці Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 105-106.– П-л №73
291.	Гультей Михайло Миколайович	1862, австрійське	с. Каветчина Кам'янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 285-286.– П-л №421
292.	Гумири дочь Микиртича	1845, турецьке	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.191-192.– П-л №1381
293.	Гут Михайло Людвигович	1877, австрійське	с. Мудроголови Кам'янецького повіту	столяр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 101-102. П-л. № 548
294.	Гшедлер Луїза Фридрихівна	німецьке	м. Вінниця	викладач іноземних мов	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 377-378.– П-л

					№225
295.	Дамонасьвич Павло Леонович-Карлович	1882, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	столяр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 41-42. П-л. № 518
296.	Дацков Гавришко Іванович	1871, австрійське	м-ко Миньківці Ушицкого повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 239-240.– П-л №396
297.	Дворачек Антон Яковльович	1853, австрійське	с. Мисюрівка Подільської губернії	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 333-334.– П-л №838
298.	Дворжак Діонісій Францович	1886, австрійське	м. Вінниця	чоботар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 43-44. П-л. № 690
299.	Дембович Филипина Мартинівна	1885, австрійське	с. Антонівці Подільської губернії	землероб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 335-336.– П-л №839
300.	Демков Михайло Михайлович	?, австрійське	м-ко Карвасари Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 37-38. П-л. № 516
301.	Денер Олександр Маркович	1873, турецьке	м-ко Віньківці Ушицького повіту	служить в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 281-282.– П-л №162
302.	Деп Григорій Георгійович	1867, австрійське	м-ко Вороновиця Брацлавського повіту	відбуває військову повинність	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 117-118.– П-л №79
303.	Дзбержек Фаддей Едмундович	1890, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 183-184.– П-л №112
304.	Дзвонка Антоній Ісидорович	1892, австрійське	м-ко Оринін Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 39-40. П-л. № 517
305.	Дзяловський Іосиф Матвійович	1861, австрійське	с. Лопатинці Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 99-100.– П-л №1316
306.	Дзяловський Іосиф Іосифович	1889, австрійське	с. Лопатинці Ямпільського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.29. П-л. № 1284
307.	Дитрих Алозій	1847,	с. Заставці	шорник і	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Стефанович	австрійське	Літинського повіту	оббиваль-ник	Спр. 288.– Ст. 241-242.– П-л №397
308.	Длуголенська Ірина Казимирівна	1891, німецьке	маєток Яблунівка Летичівського повіту	домашня вчителька	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.155-156.– П-л №1364
309.	Добос Томас Венедиктович	1853, австрійське	м. Вінниця	жестяник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 337-338.– П-л №840
310.	Добрежанський Олександр Антонович	1844, австрійське	с. Корначівка Ушицького повіту	на службі в маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 163-164.– П-л №352
311.	Добровольска Антоніна Генрихівна	1881, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 387-388.– П-л №476
312.	Добровольський Войцех Іосифович	1891, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 339-340.– П-л №841
313.	Долинській Іван Іванович	1865, австрійське	м-ко Тинна Ушицького повіту	кузнец	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 381-382. П-л. № 862
314.	Доманасевич Людвиг Степанович	1849, австрійське	с. Колибань Летичівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 341-342.– П-л №842
315.	Домбровськиий Петро Кипріянович	1884, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільського повіту	органіст	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 45-46. П-л. № 520
316.	Домонасевич Франц Леонович-Карлович	1874, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 43-44. П-л. № 519
317.	Дорош Анна Василівна	1858, австрійське	м-ко Кузьмин Проскурівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 343-344.– П-л №843
318.	Дорош Григорій Данилович	1881, австрійське	м-ко Кузьмин Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 347-348.– П-л

					№845
319.	Дорош Филипп Данилович	1892, австрійське	м-ко Кузьмин Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 345-346.– П-л №844
320.	Дорошинська Михайла Іосифівна	1861, австрійське	м. Проскурів	власниця фабрики землеробних знарядь	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр. 2176
321.	Држала Томаш Викентійович	1868, австрійське	м. Проскурів	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 187-188.– П-л №763
322.	Дрожджинська Ольга Іванівна	1882, німецьке	с. Шипиньки Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.193-194.– П-л №1382
323.	Дрозд Франц Людвигович	1896, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.61-62. П-л. № 1300
324.	Друшковський Іван Матеушевич	1890, австрійське	м. Вінниця	підрядник з будівництва	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.27-28. П-л. № 1284
325.	Дубель Карл Іванович	1890, австрійське	м. Брацлав	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 89.– П-л №1313
326.	Дубель Лаврентиій Іванович	1872, австрійське	с. Володимирівка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 119-120.– П-л №80
327.	Дуда Володимир Іванович	1895, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	службовець цукрового заводу	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.25. П-л. № 1283
328.	Дуда Петро Андрійович	1872, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	каменяр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.30. П-л. № 1284
329.	Думинський Франц Францович	1853, австрійське	с. Чортомлик Ольгопільського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 351-352.– П-л №847
330.	Дунін Геропима Францівна	1863, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	власниця магазину	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 185-186.– П-л №764
331.	Дунин Карл Францович	1868, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	провізор	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

					55-56.– П-л №80
332.	Дунін Терезія Іванівна	1839, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 387-388.– П-л №865
333.	Дуніна Марія Францівна	1870, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	вчитель крою та шиття	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 383-384.– П-л №863
334.	Дупемба Петро Петрович	1859, австрійське	м-ко Калинівка Вінницького повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 349-350.– П-л №846
335.	Дигдон Станіслав Іванович	1871, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	полірувальник кам’янотесних виробів	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 389-390.– П-л №477
336.	Дюнтебир Генріїх Олинович	1851, австрійське	с. Устя Ольгопільського повіту	директор цукрового заводу	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.11-12. П-л. № 1280
337.	Елик Анна	1870, австрійське	м. Проскурів	кухарка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 243-244.– П-л №398
338.	Елькнер Станіслав Олександрович	німецьке	м-ко Шаргород Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 12-13.– П-л №14
339.	Енч Марія-Ядвіга Яковлівна	1876, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 131-132.– П-л №86
340.	Еріков Бегось-Керкор	1868, турецьке	м. Стара Ушиця Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 215-216.– П-л №128
341.	Ерузель Владислав Андрійович	1882, німецьке	м. Бар Могилівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 385-386.– П-л №229
342.	Жалецький Іоанн Владиславович	1890, австрійське	с. Стрихівці Ушицького повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 287-288.– П-л №422
343.	Желявний Ігнатій	1882, австрійське	с. Катеринівка Ольгопільського	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.–

			повіту		Ст.210.– П-л №1389
344.	Жилецкая (Зіолецкая) Валентина Владиславівна	1896, австрійське	с. Михайлівці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.48. П-л. № 1288
345.	Жилецька (Зіолецька) Валентина Владиславівна	1887, австрійське	м-ко Зіньків Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.48. П-л. № 1288
346.	Жмидт Юлія Іосифовна	1882, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 21-22. П-л. № 23
347.	Журавський Дмитро Іванович	1865, австрійське	м-ко Меджибіж Літинского повіту	каретний майстер	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 217-218.– П-л №384
348.	Завадський Іван Францович	1858, австрійське	м-ко Стара Синява Літинського повіту	хімік-технолог	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 391-392.– П-л №478
349.	Завадський Едуард Францович	1843, австрійське	с. Увель Кам'янецького повіту	прохач	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 189-190.– П-л №764
350.	Завойський Михайло Федорович	1849, австрійське	Ферма Косякова Ямпільського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 393-394.– П-л №479
351.	Загоржевський Іосиф Теодорович	1870, австрійське	с. Малі Вірмени Кам'янецького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 245-246.– П-л №399
352.	Зайчек Іосиф-Леонард Францович	1895, австрійське	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	помічник лісничого	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.55-56. П-л. № 1296
353.	Заіонц Стефан	1857, австрійське	с. Велика Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 355-356.– П-л №207
354.	Заіонц Яків Карлович	1853, австрійське	с. Витав Вінницького повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 291-292.– П-л №424
355.	Залевський	1858,	с. Хмелівка	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Марцелій Миколайович	австрійське	Проскурівського повіту		Спр. 288.– Ст. 389-390.– П-л №423
356.	Зах Андрій Селинович	1877, австрійське	м. Гайсин	коваль	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 47-48. П-л. № 521
357.	Захер Карл-Филипп Вильгемович	1899, німецьке	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.151-152.– П-л №1362
358.	Захер Оттилія-Луіза Вильгельмівна	1897, німецьке	м. Жмеринка Вінницького повіту	учениця закрійника	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.151-152.– П-л №1362
359.	Заяц Іосиф Іванович	1891, австрійське	с. Іванівці Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 215-216.– П-л №610
360.	Збичен Станіслав Михайлович	1857, австрійське	м. Могилів-Подільський	пекар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 389-390.– П-л №866
361.	Зеефельдт Августа Августівна	1844, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 165-166.– П-л №353
362.	Зейдель Валентина Ігнатівна	1835, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 5-6. П-л.№ 668
363.	Зелик-Желик Андрій Іванович	1878, австрійське	с. Борівка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 87-88.– П-л №1313
364.	Зигмунд-Сигмунд Болеслав Титович	1890, австрійське	м. Проскурів	експедитор в сільській синдикатії	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 49-50. П-л. № 522
365.	Зима-Озимік Анна Михайлівна	1889, австрійське	с. Вербова Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 247-248.– П-л №400
366.	Зимовський Броніслав Іосифович	1881, австрійське	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	службовець цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 89.– П-л №1313
367.	Зиньковська Устина Іванівна	1890, австрійське	с. Гречани Проскурівського повіту	економка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 91-92.– П-л №1314
368.	Зіонтковський	1894,	с. Свіршківці	–	Ф. 227.– Оп. 9д.–

	Броніслав Іосифович	австрійське	Кам'янецького повіту		Спр. 79.– Ст. 93-94.– П-л №715
369.	Зоузал Михайло Іванович	1866, австрійське	м-ко Немирів Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 163-164.– П-л №102
370.	Іринг Іосиф Іосифович	1885, австрійське	м. Вінниця	власник галантерей-ного магазину	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 87-88.– П-л №1313
371.	Івалепа Михайло Андрійович	1885, австрійське	с. Волківці Проскурівськог о повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 163-164.– П-л №582
372.	Кабай Іосиф Станіславович	1888, австрійське	с. Стодоли Літинського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 103-104. П-л. № 549
373.	Каетанович Елеонора Антонівна	1850, австрійське	с. Вапнярка Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 391-392.– П-л №867
374.	Казимир Кондратович	1877, австрійське	с. Гаврилівка Кам'янецького провіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 55-56. П-л. № 525
375.	Казимирчук Іван Феліксович	1869, австрійське	с. Красносілка Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 95-96.– П-л №716
376.	Казноха Адам Лаврентійович	1880, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 97-98.– П-л №717
377.	Каликстович Казимир-Каликст	1892, австрійське	с. Скотиняни Кам'янецького провіту	займався господарств ом у маєтку дружини	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 143-144. П-л. № 570
378.	Калиновський-Серединський Лаврентій Тимофійович	1882, австрійське	с. Чернилівці Літинського повіту	машиніст економії	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 105-106. П-л. № 550
379.	Каллер Михайло	1851, австрійське	с. Красне Гайсинського повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 259-260.– П-л №801
380.	Каллюс Олександра-	1895, австрійське	с. Монастирок Летичівського	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

	Ванда		повіту		159-160.– П-л №100
381.	Каллюс Бажена Францівна	1880, австрійське	с. Монастирок Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 97-98.– П-л №717
382.	Каллюс Владислава Францівна	1887, австрійське	с. Луки Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 103-104.– П-л №720
383.	Каллюс Казимира Францівна	1893, австрійське	с. Луки Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 101-102.– П-л №719
384.	Каллюс Святополк Францович	1885, австрійське	с. Монастирок Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 99-100.– П-л №718
385.	Калужов Христофор	1891, німецьке	с. Шараповка Ольгопільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 255-256.– П-л №799
386.	Каменська Ірена-Софія Іосифівна	1889, німецьке	с. Чартомлик Ольгопільського повіту	економка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 375-376.– П-л №224
387.	Каминський Михайло Войцехович	1879, австрійське	с. Ольшанка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.27-28. П-л. № 1284
388.	Кантор Григорій Павлович	1855, австрійське	с. Волковинці Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 105-106.– П-л №721
389.	Капер Аподонія Миколаївна	1883, австрійське	с. Кривосьолка Гайсинського повіту	масажистка	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.10. П-л. № 1279
390.	Капруха Лаврентій Матвійович	1870, австрійське	м. Летичів	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.27-28. П-л. № 1284
391.	Карасик Франц Іванович	1864, австрійське	с. Соколівка Ольгопільського повіту	-	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 7-8. П-л.№ 669
392.	Каращук Іустин Стефанович	1883, австрійське	с. Горканівка Ольгопільского повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 257-258.– П-л №800
393.	Карпинський	1842,	м-ко Немирів	сторож	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Михайло	австрійське	Брацлавського повіту		Спр. 288.– Ст. 251-252.– П-л №402
394.	Карпишина Софія Андріївна	1895, австрійське	с. Покутинці Ушицького повіту	праля в маєтку поміщика	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 107-108.– П-л №722
395.	Карут Магдалина Іванівна	1853, німецьке	м-ко Вороновиця Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.131-132.– П-л №1331
396.	Квицало Анна Матвіївна	1850, австрійське	с. Борків Літинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 141-142.– П-л №741
397.	Кеб Михалита Миколаївна	1874, австрійське	с. Подорожне Літинського повіту	займається господар-ством	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 191-192.– П-л №765
398.	Келбаси Іван Іосифович	1880, австрійське	с. Гринівці-Лісові Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 253-254.– П-л №403
399.	Келлер Антон Антонович	1855, австрійське	м. Бар Могилівського повіту	механік	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 249-250.– П-л №401
400.	Келлер Фекла Михайлівна	1880, австрійське	с. Красносілка Гайсинського повіту	економка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 93.– П-л №1314
401.	Кельбас Ауальберт-Вобцех Іосифович	1873, австрійське	м-ко Меджибіж Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 217-218.– П-л №611
402.	Кемп Войцех Станіславович	1852, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	робітник економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 255-256.– П-л №404
403.	Кендзіора Олександр Іванович	1870, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільского повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 257-258.– П-л №405
404.	Кепек Віктор Андрійович	1877, австрійське	с. Мяскохід Гайсинського повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 4-48. П-л. № 692

405.	Керер Софія Андріївна	1877, австрійське	м-ко Тульчин Брацлавського повіту	викладач франц. мови	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 293-294.– П-л №424
406.	Кисель Владислав Іосифович	1888, австрійське	с. Грушка Ольгопільського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 94-95.– П-л №314
407.	Кисель Іосиф	1865, австрійське	с. Грушка Ольгопільського повіту	службовець у маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 95-96.– П-л №313
408.	Клаптієва Фекла Яковлівна	1850, австрійське	м-ко Купин Кам'янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.11-12. П-л. № 1280
409.	Клаптій Андрій Васильович	1871, австрійське	м-ко Купин Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.23-24. П-л. № 1283
410.	Клаптій Анелія Францівна	?, австрійське	м-ко Купин Кам'янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 167-168.– П-л №354
411.	Клаптій Григорій Васильович	1878, австрійське	м-ко Купин Кам'янецького повіту	каретник	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.23-24. П-л. № 1283
412.	Клеменс Єлизавета Семенівна	1857, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 95-96.– П-л №68
413.	Клепфер Вильгельмина	–, німецьке	с. Лука-Барська, Літинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 37-38.– П-л №31
414.	Клепфер Фридрих Антонович	?, германське	с. Лука-Барська, Літинського повіту	ремісник	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 9-10. П-л. № 10
415.	Клечек Войцех Павлович	1896, австрійське	м-ко Печора Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 395-396.– П-л №481
416.	Клечек Павел Андрійович	1862, австрійське	м-ко Печора Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 395-396.– П-л №481
417.	Клор Марія Семенівна	1858, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.167-168.– П-л №1370

418.	Клор Марія-Станіслава Мартинівна	1894, австрійське	с. Іванівці Літинського повіту	прохачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 109-110.– П-л №723
419.	Клусь Марія Яковлівна	1871, австрійське	с. Писарівка Вінницького повіту	прохачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 143-144.– П-л №743
420.	Климюк Антон Іосифович	1860, австрійське	с. Лукі Литинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 111-112.– П-л №724
421.	Ключе Юлія Адамівна	1868, німецьке	м. Кам'янець-Подільський	домашній вчитель	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 9-10. П-л.№ 670
422.	Кмец Іван Петрович	1876, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 53-54. П-л. № 695
423.	Кнапп Агнесса Ігнатіївна	1857, австрійське	с. Кустовці Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.217-218.– П-л №1393
424.	Кнапп Людвиг-Іоганн Францович	1896, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 109-110. П-л. № 552
425.	Кнапп Франц Францевич	1856, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 107-108. П-л. № 551
426.	Кнапчик Андрій Войцехович	1865, австрійське	с. Глюбові Ушицького повіту	сторож	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 261-262.– П-л №802
427.	Кнеспль Ярослав Павлович	1891, австрійське	с. Теофилівка Гайсинського повіту	помічник управляючого маєтком	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 263-264.– П-л №803
428.	Кобелко Антон Осипович	1861, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 87-88.– П-л №59
429.	Коваль Олена Іллівна	1867, австрійське	м-ко Гусятин Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 265-266.– П-л №804
430.	Ковальський	1852,	с. Деребчин	садівник	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Михайло Казимирович	австрійське	Ямпільського повіту		Спр. 287.– Ст. 109-110.– П-л №75
431.	Ковальчик Іван Антонович	1854, австрійське	с. Буцневе Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 353-354.– П-л №848
432.	Когут Микола	1847, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 47-48.– П-л №36
433.	Козловській Антон Андрійович	1878, німецьке	с. Чечельник Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.65-66. П-л. № 1302
434.	Кокошко Людвиг Іосифович	1889, австрійське	с. Могилевка Вінницького повіту	каменяр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.30. П-л. № 1284
435.	Кокошко Марія Матвіївна	1871, австрійське	с. Могилевка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.36-37. П-л. № 1286
436.	Колатор Феофилат-Карл Рудольфович	1877, австрійське	м-ко Браїлів Вінницького повіту	художник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 101-102.– П-л №1317
437.	Колдовській Антоній Францович	1897, австрійське	м-ко Чорний Острів Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 113-114. П-л. № 554
438.	Колдовській Лев Францович	1895, австрійське	м-ко Чорний Острів Проскурівського повіту	власник господарства	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 111-112. П-л. № 553
439.	Колодзей Станіслав Іванович	1887, австрійське	с. Гальжбієвка Ямпільського повіту	землероб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 51-52. П-л. № 523
440.	Колодій Антон Тимофійович	1869, австрійське	м-ко Чорний Острів Проскурівського повіту	майстер сит і решіток	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 91-92.– П-л №1314
441.	Колос Яків Казимирович	1893, австрійське	с. Лаврівка Ямпільського повіту	кучер в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 363-364.– П-л №214
442.	Колтон Франц Іванович	1877, австрійське	м-ко Мурафа Ямпільського повіту	каменяр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 289-290.– П-л

					№650
443.	Колищук-Колиско Катерина Іванівна	1863, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	кухарка	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 53-54. П-л. № 524
444.	Кондратович Антон Кастанович	1874, австрійське	м-ко Зіньків Летичівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 115-116. П-л. № 555
445.	Конечний Людвіг Якович	1891, німецьке	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 355-356.– П-л №49
446.	Коновальчук Григорій Семенович	1896, австрійське	с. Горчична Ушицького повіту	чоронороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 103-104.– П-л №1318
447.	Конфора Войцех Адальбертович	1847, австрійське	с. Балтаньків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.211-212.– П-л №1390
448.	Кончитська Ванда Владиславівна	1876, австрійське	с. Адампіль Літинського повіту	домашня вчителька	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 293-294.– П-л №820
449.	Коп Вероніка	1864, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 13-14.– П-л №254
450.	Копач Яків Іванович	1868, австрійське	м-ко Загнитків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 169-170.– П-л №355
451.	Копек Андрій	1842, австрійське	с. Маскоходи Гайсинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 395-396.– П-л №869
452.	Коперській Леопольд Казимирович	1876, австрійське	м-ко Сатанів Проскурівського повіту	майстер сит і решіток	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 1-2. П-л. № 1276
453.	Копійчук Кассіан Федорович	1848, австрійське	с. Ластівці Кам’янецького повіту	лимар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 193-194.– П-л №766
454.	Корнак Іосиф Валентійович	1876, австрійське	с. Ольшанка-Побережна	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 57-

			Ольгопільського повіту		58. П-л. № 526
455.	Корник Вікентій Павлович	1882, австрійське	с. Бискуп Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 117-118. П-л. № 556
456.	Коростель Марія Іосифівна	1888, австрійське	с. Павлівка Ольгопільського повіту	служниця	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 171-172.– П-л №356
457.	Коростель Іосиф Данилович	1859, австрійське	с. Павлівка Ольгопільского повіту	економ у маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 173-174.– П-л №357
458.	Коростинська Регіна Юліанівна	1858, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	кравчиня	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 197-198.– П-л №768
459.	Корос Мартин Іосифович	1867, австрійське	Степанівський цукровий завод Брацлавського повіту	службовець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 195-196.– П-л №767
460.	Косинський Леон	1889, австрійське	с. Ольхівці Кам’янецького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 269-270.– П-л №806
461.	Косинськiй Мартин Іосифович	1843, австрійське	с. Нижня Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.213-214.– П-л №1391
462.	Костецький Болеслав Іванович	1857, австрійське	м. Нова Ушиця Подільської губернії	прохач	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 273-274.– П-л №640
463.	Костур Вероніка-Агата Францівна	1896, австрійське	с. Солобківці Ушицького повіту	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 199-200.– П-л №769
464.	Кот Андрій Іванович	1894, австрійське	с. Кут Гайсинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 119-120. П-л. № 557
465.	Котик Іосиф Францович	1827, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 99-100.– П-л №315

466.	Котмел Анна Романівна	1865, австрійське	м. Вінниця	власниця пивоварного заводу	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 94.– П-л №1314
467.	Котовка Роман Григорович	1843, австрійське	м-ко Пещанка Ольгопільського повіту	хлібороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.145-146.– П-л №1359
468.	Котульський Іван Казимирович	1845, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.143-144.– П-л №1358
469.	Котшинський Федір Олександрович	1872, австрійське	с. Горчична Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 271-272.– П-л №638
470.	Кошель Анна Мартинівна	1852, австрійське	с. Маєвки Ямпільского повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 201-202.– П-л №770
471.	Кошель Соломія Войцехівна	1867, австрійське	с. Баштанкове Ольгопельского повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 271-272.– П-л №807
472.	Кошель Тимофій Павлович	1861, австрійське	с.Уладівка Вінницького повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 98.– П-л №1315
473.	Кояндик Адам	1899, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	сирота	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 267-268.– П-л №805
474.	Кояндик Лідія	1902, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	сирота	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 267-268.– П-л №805
475.	Кравчук Франц Себастіянович	1888, австрійське	с. Кунка Гайсинського повіту	машиніст	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 51-52. П-л. № 694
476.	Кравчук Севастіян Лукич	1861, австрійське	с. Кунка Гайсинського повіту	сторож економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 259-260.– П-л №407
477.	Красинський Мар'ян Іванович	1874, австрійське	с. Мала Тернавка Ямпільского повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.207.– П-л №1389
478.	Красс Іосиф Іосифович	1853, австрійське	с. Гречани Проскурівськог	столяр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст.

			о повіту		203-204.– П-л №771
479.	Кратохвил Еміль Осипович	1858, австрійське	с. Заливанщина Вінницького повіту	управляю-чий маєтком	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 269-270.– П-л №155
480.	Крауз Вікторія Іванівна	1844, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 177-178.– П-л №109
481.	Крауз Євгенія Францівна	1881, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 47-48.– П-л №36
482.	Краузе Владислав Войцехович	1866, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.77-78. П-л. № 1308
483.	Крачевський Киріан	1842, австрійське	с. Підзамче Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 47-48.– П-л №36
484.	Крейзлик Віктор Емануілович	1890, австрійське	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	помічник директора цукрового заводу	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 121-122. П-л. № 558
485.	Крейзлик Юзефа Осипівна	1870, австрійське	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 175-176.– П-л №358
486.	Кресак В'ячеслав	1866, австрійське	с. Монастирки Летичівського повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 209-210.– П-л №774
487.	Кретч Купріян Іосифович	1874, австрійське	с. Болитанків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.34. П-л. № 1285
488.	Кржемінский Войцих Томашевич	83, австрійське	м. Бар Могилівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 205-206.– П-л №772
489.	Кржижанівська Софія Іванівна	1863, австрійське	м. Вінниця	кравчиня	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 207-208.– П-л №773
490.	Кржишковський Антон Станіславович	1862, австрійське	с. Семенівка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 108.– П-л №1319

491.	Кржишковський Аполлінарій Павлович	1892, австрійське	с. Семенівка Ямпільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.183-184.– П-л №1378
492.	Кржишковський Павло Фоликович	1860, австрійське	с. Семенівка Ямпільського повіту	кушнір	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 108.– П-л №1319
493.	Кржишковський Станіслав Станіслвович	1868, австрійське	с. Семенівка Ямпільського повіту	машиніст	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 108.– П-л №1319
494.	Криванек Еммануїл Вацлавович	1865, австрійське	с. Ялинець Ямпільського повіту	механік	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.217-218.– П-л №1393
495.	Криптендорф Амалія Іванівна	1851, французьке	м. Проскурів	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 83-84.– П-л №57
496.	Крист Адольф Мартинович	1861, німецьке	м-ко Немирів Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 15-16.– П-л №19
497.	Кріплот Марія-Гортензія	1852, німецьке	с. Руда Кам'янецького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 103-104.– П-л №72
498.	Кріст Полікарп Францович	1877, австрійське	с. Рихта Кам'янецького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 59-60. П-л. № 527
499.	Кропивніцкий Іван Олександрович	1893, австрійське	м-ко Кривчик Ушицького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 399-400.– П-л №484
500.	Кропивницькій Омелян Олександрович	1896, австрійське	м-ко Кривчик Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 123-124. П-л. № 559
501.	Крупп Іосиф Іосифович	1851, австрійське	с. Китайгородська -Мукша Кам'янецький повіт	землероб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 397-398.– П-л №482
502.	Крупп Алонзій Войцехович	1879, австрійське	м. Вінниця	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 1-2.– П-л №423
503.	Крупп Андрій Войцехович	1890, австрійське	м. Вінниця	казняр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 1-2.– П-л №423
504.	Крюгер Варвара	1858, німецьке	м-ко Деражня	-	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Йосипівна		Летичівського повіту		Спр. 287.– Ст. 349-350.– П-л №200
505.	Кубаль Андрій Францев	1887, австрійське	м-ко Дзигівка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 125-126. П-л. № 560
506.	Кубаль Іосиф	1894, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 401-402.– П-л №485
507.	Кубаль Франц	1848, австрійське	м-ко Дзигівка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 219-220.– П-л №385
508.	Кубич Іван Ігнатійович	1888,австрійське	с. Мар'янівка Гайсинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.17-18. П-л. № 1281
509.	Кубич Іосиф Іванович	1883, австрійське	с. Мар'янівка Гайсинського повіту	лісничий	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.183-184.– П-л №1378
510.	Кубич Магдаліна Яківна	1861, австрійське	м. Вінниця	служниця	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.59-60. П-л. № 1298
511.	Кукля Михайло Петрович	1880, австрійське	с. Мельниківці Гайсинського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 211-212.– П-л №775
512.	Кулак Антоніна Антонівна	1889, австрійське	с. Ольховець Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 9. П-л. № 1279
513.	Кулаковський Іосиф Станіславович	1867, австрійське	с. Турчинці Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 403-404.– П-л №486
514.	Кулаковський Иван Антонович	1844, австрійське	м-ко Загнитків Ольгопільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 219-220.– П-л №612
515.	Кулишек Іван Францович	1874, австрійське	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 49-50. П-л. № 693
516.	Кульма Карл Андрійович	1849, австрійське	с. Нова Синява Літинського повіту	мельник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 273-274.– П-л

					№808
517.	Кульма Франц-Людвиг Карлович	1896, австрійське	с. Нова Синява Літинського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 275-276.– П-л №809
518.	Кульчицький Михайло Михайлович	1886, австрійське	с. Капустяни Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 213-214.– П-л №776
519.	Кумста Йосип Викентійович	1893, австрійське	м. Могилів-Подільський	механік	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.177-178.– П-л №1375
520.	Кумста Йосип Викентійович	1885, австрійське	м. Могилів-Подільський	механік	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.177-178.– П-л №1375
521.	Кумста Карл Викентійович	1891, австрійське	с. Катожани Могилівського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.186.– П-л №1378
522.	Кундель Петро Іванович	1886, австрійське	м-ко Яришів Могилівського повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 127-128. П-л. № 561
523.	Кунерт Адольф Максимиліянович	1849, австрійське	с. Голозубинці Ушицького повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 91-92.– П-л №1314
524.	Кунинський Василь Миколайович	1859, австрійське	с. Михайлівці Могилівського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 277-278.– П-л №811
525.	Куничич Розалія Іванівна	1860, австрійське	с. Лукашівка Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 215-216.– П-л №777
526.	Курган Войцех Іванович	1867, австрійське	с. Сюмахи Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 279-280.– П-л №813
527.	Куржидим Владислав Янович	1886, австрійське	ферма Романівка Ольгопільського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.27-28. П-л. № 1284
528.	Куріловській Юліан	1875, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 221-222.– П-л

					№613
529.	Курка Йосип Вікентійович		м. Тульчин	швець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 55-56.– П-л №696
530.	Курнатівський Станіслав Владіславович	1888, німецьке	с. Гнівань Вінницького повіту	хімік цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 389-390.– П-л №231
531.	Куртишис Дмитро Дмитрович	1888, австрійське	с. Велика Мукша Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 129-130. П-л. № 562
532.	Кусик Костянтин Дмитрович	1861, австрійське	с. Тележинці Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 45-46. П-л. № 691
533.	Кут Михайло Вавелович	1878, австрійське	с. Комаринці Ольгопільського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.209.– П-л №1389
534.	Кута Марія Михайлівна	1880, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільского повіту	кухарка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 281-282.– П-л №814
535.	Куцій Адам Іванович	1859, австрійське	с. Кутківці Кам'янецького повіту	батрак в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 365-366.– П-л №215
536.	Куцій Франц Іванович	1890, австрійське	с. Кутківці Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 131-132. П-л. № 563
537.	Кучек Софія Іванівна	1850, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 261-262.– П-л №408
538.	Кюнель Терезія Антонівна	1858, австрійське	с. Стрихівці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 283-284.– П-л №815
539.	Лабуда Іван Михайлович	1895, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 135-136. П-л. № 565
540.	Лабуда Михайло	1858, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст.

	Михайлович		повіту		133-134. П-л. № 564
541.	Лазаревич Марія-Жозефіна	1852, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 51-52.– П-л №38
542.	Лазарович Андрій Сидорович	1895, австрійське	с. Попова Гребля Ольгопільського повіту	бондар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.25. П-л. № 1283
543.	Лазарович Василь Сидорович	1889, австрійське	с. Попова Гребля, Ольгопільського повіту	бондар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.26. П-л. № 1283
544.	Лакоцинский Вячеслав Віталісович	1892, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	машиніст	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 295-296.– П-л №426
545.	Лас Андрей	1850, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	сторож	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 297-298.– П-л №427
546.	Лаутербах Генріх Самуілович	1862, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 49-50.– П-л №37
547.	Лаутербах Миколай Германович	1896, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 49-50.– П-л №37
548.	Левандовська Анна-Катерина Клетанівна	1857, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 145-146.– П-л №744
549.	Левиди Микола Олександрович	1894, турецьке	с. Гречани Проскурівського повіту	діловод	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.57-58. П-л. № 1297
550.	Ленартович Ян-Владислав	1864, австрійське	с. Шершни Вінницького повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 295-296.– П-л №169
551.	Лендер Франц Домінікович	1849, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 137-138. П-л. № 567
552.	Ленцкар Іван Валентинович	1880, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	візник	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 61-62. П-л. № 528

553.	Лех Іван Войцехович	1861, австрійське	с. Буцнева Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 337-338.– П-л №190
554.	Лех Станіслав Юліанович	1891, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.26. П-л. № 1283
555.	Либаль Іосиф Іосифович	1873, австрійське	с. Липівка Комаргородська	чорнороб в економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 285-286.– П-л №816
556.	Лібрант Катерина	1870, австрійське	с. Грушка Ольгопільського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 105-106.– П-л №320
557.	Лібрант Іосиф Іванович	1889, австрійське	с. Грушка Ольгопільського повіту	кучер в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 107-108.– П-л №321
558.	Лібрант Томаш Іванович	1895, австрійське	с. Грушка Ольгопільського повіту	повар у маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 109-110.– П-л №322
559.	Лір Марія Амандівна	1847, німецьке	с. Кузьминці Гайсинського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 41-42.– П-л №272
560.	Литвак Франц Іванович	1855, австрійське	с. Татаринці Проскурівського повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 139-140. П-л. № 568
561.	Лифке Альбрехт Густавович	1898, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 43-44. П-л. № 34
562.	Лифке Маргарита Іоганнівна	1861, австрійське	с. Хребтіїв Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 19-20.– П-л №21
563.	Лишка Маріянна Мартинівна	1851, австрійське	с. Якушинці Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 141-142. П-л. № 569
564.	Лонцький Адальберт Войцехович	1846, австрійське	с. Лопатинці Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.179-180.– П-л №1376
565.	Лукасевич	1845,	м. Могилів-	-	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Петро Яковльович	австрійське	Подільський		Спр. 288.– Ст. 221-222.– П-л №386
566.	Лисак Іван Петрович	1856, австрійське	с. Шидлівці Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 177-178.– П-л №322
567.	Ляхтик Іван Васильович	1859, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 97.– П-л №1315
568.	Магіера Андрій Павлович	1844, австрійське	с. Іванівці Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 287-288.– П-л №817
569.	Мадувя Мартин Павлович	1855, австрійське	с. Могилівка Вінницького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.45-46. П-л. № 1288
570.	Мадура Іван Марцинович	1885, австрійське	с. Отримники Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 101-102.– П-л №1317
571.	Маевская Каролина Ивановна	1855, австрийское	м-ко Кривчик Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 263-264.– П-л №409
572.	Маєвський Корнелій Володимирович	1883, австрійське	м-ко Кривчик Ушицького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 145-146. П-л. № 571
573.	Маєвський Михайло	1865, австрійське	с. Юринці Проскурівського повіту	кучер	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 98.– П-л №1315
574.	Майергофер Олександр-Людвиг Альбертович	1854, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	службовець цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 265-266.– П-л №410
575.	Майхерчик Юзефа Станіславівна	1868, австрійське	с. Росхована Гайсинського повіту	бонна	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.53-54. П-л. № 1292
576.	Макке Марія-Єлена Фрідріхівна	?, німецьке	м. Немирів Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 93-94.– П-л №65
577.	Малаховський Ілля Гнатович	1895, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 147-148. П-л. №

					572
578.	Маликевич Анна Михайлівна	1865, австрійське	с. Голенищеве Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 36-37. П-л. № 1286
579.	Малиновський Мечислав	1847, австрійське	с. Борсуківці Ушицького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 57-58.– П-л №41
580.	Маріяновська Анна Едуардівна	1888, австрійське	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.163-164.– П-л №1368
581.	Маріяньская Ядвига Едуардовна	1893, австрійське	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.163-164.– П-л №1368
582.	Марк Іуліянія Іосифівна	1879, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	кухарка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 303-304.– П-л №173
583.	Мартусевич Владислав Іванович	1874, австрійське	с. Татариськи Могилівського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 147-148.– П-л №745
584.	Мартикан Клементій Іосифович	1885, австрійське	с. Буцнева Летичівського повіту	лудильник	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 149-150. П-л. № 573
585.	Масляк Франц Лаврентійович	1866, австрійське	с. Росхи Лісові Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.10. П-л. № 1279
586.	Матіас Іосиф-Едуард	1849, австрійське	ферма Мар'янівка Літинського повіту	-	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 213-214. П-л. № 127
587.	Матковська Антоніна Іосифівна	1887, австрійське	с. Красносілка Гайсинського повіту	бонна	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 263-264.– П-л №152
588.	Маурер Роман Вальдргафович	1859, австрійське	м-ко Комаргород Ямпільського повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 98.– П-л №1315
589.	Махачек Йосип Францович	1872, австрійське	с. Голинчинці Ямпільського повіту	прислуга	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.17-18. П-л. № 1281
590.	Махачек Франц Алоїзович	1845, австрійське	м-ко Рашків Ольгопільского	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

			повіту		61-62.– П-л №46
591.	Машек Іван Іванович	1852, австрійське	м. Вінниця	садівник	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 151-152. П-л. № 574
592.	Медригал Владислав Яковльович	1881, австрійське	м. Бар Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 44. П-л. № 1287
593.	Мельничук Михайло Стефанович	1892, австрійське	с. Шереметки Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 155-156.– П-л №577
594.	Мельничук Станіслав Стефанович	1885, австрійське	с. Шереметки Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 157-158.– П-л №578
595.	Мельничук Стефан Іванович	1846, австрійське	с. Шереметки Вінницького повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 153-154.– П-л №575
596.	Мерле Адольф Адамович	1855, австрійське	с. Щедрова Летичівського повіту	помічник директора цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 275-276.– П-л №641
597.	Мерт Арношт Арноштович	1882, австрійське	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 317-318.– П-л №180
598.	Мерчинська Пауліна Людвигівна	1868, австрійське	м-ко Зятківці Гайсинського повіту	-	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 11-12. П-л. № 670
599.	Метельницька Емілія Августівна	1881, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 61-62.– П-л №699
600.	Меттеле Стефанія Мамертівна	1873, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	дворянка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 173-174.– П-л №107
601.	Метц Фридрих Карлович	1855, німецьке	м. Могилів-Подільський	садівник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 345-346.– П-л №198
602.	Микертит Осепахачо Огли	1896, турецьке	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	пекар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.127-128.– П-л №1329

603.	Микицький Іван Федорович	1883, австрійське	с. Черипенька Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.19-20. П-л. № 1282
604.	Микрут Войцех Лаврентійович	1875, австрійське	с. Мала Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.19-20. П-л. № 1282
605.	Мили-Матернин Іван Герасимович	1858, австрійське	с. Чаньків Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 57-58.– П-л №697
606.	Миселек Станіслав	1846, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 169-170.– П-л №105
607.	Михайлюк Федір Миколайович	1861, австрійське	с. Лука Лучанська Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 273-274.– П-л №157
608.	Михалик Яків Якович	1854, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 159-160.– П-л №580
609.	Михаловська Яніна-Юзефа-Антоніна Станіславівна	1875, австрійське	с. Трибухи Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 113-114.– П-л №77
610.	Михаляк Владислав Казимирович	1887, німецьке	с. Баштанків Ольгопільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.199-200.– П-л №1385
611.	Михальська Яніна Мавриківна	1892, австрійське	с. Скотиняни Кам’янецького повіту	учитель французької мови та музики	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 161-162.– П-л №581
612.	Мнишек Сигизмунд Титович	1834, австрійське	с. Жаглівка Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 405-406.– П-л №487
613.	Могельська Євгенія Генрихівна	1875, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 277-278.– П-л №642
614.	Молитор Степанида Олександрівна	1895, німецьке	м-ко Печора Брацлавського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 219-220.– П-л №130

615.	Мольтрехт Францишка Францівна	1843, німецьке	с. Следзях Ямпільського повіту	-	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 113-114.– П-л №325
616.	Мончко Іван Лаврентійович	1840, австрійське	с. Жуківці Вінницького повіту	прохач	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 59-60.– П-л №698
617.	Мончко-Дорошинский Іосиф Людвигович	1880, австрійське	с. Козинці Летичівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.21. П-л. № 1282
618.	Морен Франц Андрійович	1868, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.213-214.– П-л №1391
619.	Мотика Людвика Яківна	1884, австрійське	с. Велика Жмеринка Вінницького повіту	власниця господарства	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.201-202.– П-л №1386
620.	Мрозинський Станислав Іосифович	1853, німецьке	м. Кам'янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 75-76.– П-л №53
621.	Муха-Орлинський Іосиф Янович	1870, австрійське	с. Пятничне Вінницького повіту	лакей	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.33. П-л. № 1285
622.	Надлер Іосиф Карлович	1890, австрійське	с. Мальнівці Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.21. П-л. № 1282
623.	Найман Іосиф Іосифович	1854, австрійське	с. Любомірна Ольгопільського повіту	лісничий об'їздчик	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.15. П-л. № 1280
624.	Налепа Яків Михайлович	1870, австрійське	с. Волківці Нижні Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 115-116.– П-л №727
625.	Наменюк Микола Костянтинович	1886, австрійське	с. Завалля Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 165-166.– П-л №583
626.	Намисловська Юлія Іванівна	1889, австрійське	с. Красносілка Гайсинського повіту	модистка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 167-168.– П-л №584
627.	Неведомський Казимир Владиславович	1875, австрійське	с. Щедрів Летичівського повіту	касир цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 90.– П-л №1313

628.	Недошитко Андрій Васильович	1879, австрійське	с. Трепельники Проскурівського повіту	хлібороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 101-102.– П-л №1317
629.	Недошитко Василь Тимофійович	1843, австрійське	с. Тротяники Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 95-96.– П-л №1315
630.	Незгода Томаш Войцехович	1859, австрійське	с. Бордухи Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 94.– П-л №1314
631.	Нейверт Яків Францович	1874, австрійське	с. Гречани Проскурівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.25. П-л. № 1283
632.	Никитин Євфимій Олексійович	1870, турецьке	с. Пилипинівка Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.63-64. П-л. № 1301
633.	Нихарж Антоніна Францівна	1886, австрійське	с. Капустяни Брацлавського повіту	покоївка поміщика	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 279-280.– П-л №643
634.	Новак Андрій Іванович	1894, австрійське	с. Банужинів Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.21. П-л. № 1282
635.	Новак Владислав Онуфрійович	1892, австрійське	с. Ольшанка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 89.– П-л №1313
636.	Новак Іван Михайлович	1835, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 3-4. П-л. № 1277
637.	Новак Онуфрій Антонович	1866, австрійське	м-ко Ольшанка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 93.– П-л №1314
638.	Новачинський Іосиф-Леон Войцехович	1858, німецьке	с. Сокиринці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 241-242.– П-л №141
639.	Носек Антон Іосифович	1888, австрійське	с. Корначівка Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.33. П-л. № 1285
640.	Носяк Анна Михайлівна	1865, австрійське	с. Корначівка Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.45-46. П-л. № 1288
641.	Ольшевський Фаддей Костянтинович	1877, австрійське	с. Великі Могулки Гайсинського	лісник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 169-170.– П-л

			повіту		№585
642.	Опалка Андрій Васильович	1865, австрійське	м-ко Межирів Літинського повіту	сторож	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 223-224.– П-л №614
643.	Опперман Софія-Луіза-Еліза	1844, німецьке	м-ко Немирів Брацлавського повіту	домашній учитель	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 351-352.– П-л №201
644.	Оркуш Іосиф Іліч	1870, австрійське	с. Велика Бубнівка Проскурівськог о. повіту	пасічник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.186.– П-л №1378
645.	Осієвська Ядвіга	1864, австрійське	с. Тарки Летичівского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 117-118.– П-л №728
646.	Осієвський Роман	1896, австрійське	с. Тарки Летичівского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 117-118.– П-л №728
647.	Оскольська Анна Сигизмундівна	1863, австрійське	м. Бар Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 289-290.– П-л №818
648.	Осовський-Осієвський Володимир Тимофійович	1889, австрійське	с. Яблонівка Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.44. П-л. № 1287
649.	Осолинський Іван	1850, австрійське	м-ко Віньківці Ушицького повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 261-262.– П-л №151
650.	Остафина Анна	1875, австрійське	с. Лучинник Могилівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 291-292.– П-л №819
651.	Остафійчукова Олена Іванівна	1885, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	кухарка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 217-218.– П-л №778
652.	Пабагло-Набагловська Ізабелла	1844, австрійське	с. Чартомлик Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 407-408.– П-л №488

653.	Павлик Антоніна Іванівна	1890, австрійське	с. Якутівці Вінницького повіту	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 94.– П-л №1314
654.	Павлик Іосиф Іоанович	1892, австрійське	с. П'ятничани Вінницького повіту	повар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 43. П-л. № 1287
655.	Павликовський Михайло Павлович	1858, австрійське	с. Скаржинці Проскурівського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 110.– П-л №1319
656.	Павлік Малгожати	1856, австрійське	с. Чортомлик Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 299-300.– П-л №428
657.	Павлович Іван Мартинович	1855, австрійське	с. Могилівка Брацлавського повіту	службовець цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 309-310.– П-л №176
658.	Павловський Адам Болеславович	1895, австрійське	с. Білоусівка Гайсинського повіту	помічник рахівника економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 173-174.– П-л №588
659.	Павловський Карл Болеславович	1882, австрійське	с. Білоусівка Гайсинського повіту	рахівник економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 171-172.– П-л №587
660.	Паврочек Магдалина	1901, німецьке	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.197-198.– П-л №1384
661.	Паврочек Теофила	1894, німецьке	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.197-198.– П-л №1384
662.	Паврочек Францишка	1897, німецьке	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.197-198.– П-л №1384
663.	Паламарчук Михайло Онуфрійович	1886, австрійське	м-ко Печора Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 115-116.– П-л №78
664.	Паламарчук Федір Михайлович	1883, австрійське	м-ко Калинівка Вінницького повіту	ковбасник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.205-206.– П-л №1389
665.	Палгох Стефан	1889, австрійське	м. Вінниця	_	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 1-2.– П-л №6
666.	Папайчик	1872,	с. Геленівка	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Андрій Валентинович	австрійське	Кам'янецького повіту		Спр. 287.– Ст. 237-238.– П-л №139
667.	Парадзин Франц Іосифич	1882, австрійське	с. Ров Літинського повіту	чрнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 177-178.– П-л №590
668.	Париж Андрій Якубовия	1885, австрійське	м-ко Мурафа Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 291-292.– П-л №651
669.	Паркаш Валер'ян Мартинович	1870, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 175-176.– П-л №589
670.	Партек Андрій Матвійович	1847, німецьке	с. Перепильчинці Могилівського повіту	прикажчик економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 383-384.– П-л №228
671.	Пасек Андрій Викентійович	1886, австрійське	с. Стрельпики	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 179-180.– П-л №591
672.	Пасник Іосиф Іосифович	1880, австрійське	с. Медвеже Вушко Вінницького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.205-206.– П-л №1389
673.	Паттерер Готлиба	1870, німецьке	с. Житники Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 211-212.– П-л №126
674.	Пезелинський Станіслав Фомович	1892, німецьке	с. Вишнівчик Кам'янецького повіту	агроном	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.141-142.– П-л №1357
675.	Пек Антон Францович	1874, австрійське	м. Немирів Брацлавського повіту	каменяр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.208.– П-л №1389
676.	Пеллер Олена-Ванда	1891, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 207-208.– П-л №124
677.	Пеллер Єлизавета Оттівна	1879, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.167-168.– П-л №1370

678.	Пеллер Ідалія Оттівна	1889, австрійське	м. Вінниця	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.167-168.– П-л №1370
679.	Пеллер Отто Іосифович	1846, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 181-182.– П-л №111
680.	Пельц Євсевій Іосифович	1890, австрійське	с. Княжпіль Кам'янецького повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 225-226.– П-л №615
681.	Пельц Євсевій Іосифович	1894, австрійське	с. Княжпіль Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 139-140.– П-л №90
682.	Пеннер Марія Генрихівна	німецьке	м. Літин	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 67-68.– П-л №49
683.	Пенюта Євстафій Іосифович	1897, австрійське	м-ко Городок Кам'янецького повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 227-228.– П-л №616
684.	Пероут Вацлав Іосиф-Францович	1860, австрійське	м. Вінниця	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 181-182.– П-л №592
685.	Петерс Емілія-Валлі Густавівна	1892, німецьке	м-ко Городок	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 31-32.– П-л №28
686.	Пиврнец Целестин Боніфатійович	1868, австрійське	с. Брацлав Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 99.– П-л №1316
687.	Пикля Владислав Францович	1884, австрійське	с. Лопатинці Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.205-206.– П-л №1389
688.	Пилат Казимир Іосифович	1863, австрійське	с. Джугастра Ольгопільського повіту	каретник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 110.– П-л №1319
689.	Піасо Анелія Іоганівна	1848, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	служниця	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 223-224.– П-л №387
690.	Піейко Матвій Матвійович	1848, австрійське	с. Великі Армяни Кам'янецького	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 247-248.– П-л

			повіту		№144
691.	Піец Антоніна	1885, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.171-172.– П-л №1372
692.	Піонтковська Марія Тимофіївна	1855, австрійське	с. Сатанівка Проскурівського повіту	економка	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.51-52. П-л. № 1291
693.	Плавушевський Антон Антонович	1862, австрійське	м. Проскурів	машиніст	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 229-230.– П-л №617
694.	Плавушевський Броніслав Антонович	1895, австрійське	с. Росоша Проскурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 231-232.– П-л №618
695.	Плавушевський Мечислав Антонович	1891, австрійське	с. Андрійківці Проскурівського повіту	економом у маєтку	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 233-234.– П-л №619
696.	Плаж Матіас Войцехович	1853, австрійське	с. Белишанків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 110.– П-л №1319
697.	Пломковський Антон Іванович	1877, австрійське	с. Житники Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 183-184.– П-л №593
698.	Подол Карл Антонович	1851, австрійське	с. Паплинці Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 413-414.– П-л №492
699.	Подольський Іван Іосифович	1873, австрійське	с. Барбуха Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.30. П-л. № 1284
700.	Познанська Євгенія Іванівна	1858, австрійське	с. Спасівка Проскурівського повіту	різнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 409-410.– П-л №490
701.	Покизяк Антонія	1890, австрійське	м. Вінниця	швачка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 171-172.– П-л №106
702.	Поледна Яків Яковльович	1852, австрійське	м-ко Тиврів Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 63-64.– П-л №700
703.	Полотніанко	1870,	с. Жабинці	лісник	Ф. 227.– Оп.9д.–

	Павло Іванович	австрійське	Кам'янецького повіту		Спр.80.– Ст. 5-6. П-л. № 1278
704.	Полюх Стефан Філіппович	1889, австрійське	м. Вінниця	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 185-186.– П-л №594
705.	Поляк Каролина Михайлівна	1893, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	покоївка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 411-412.– П-л №491
706.	Пончек Ігнатій Ігнатійович	1880, австрійське	с. Клин Лісовий Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.208.– П-л №1389
707.	Порембська Софія Людвигівна	1857, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 115-116.– П-л №327
708.	Потемп Матвій Іосифович	1859, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 271-272.– П-л №156
709.	Пржеклав Станіслав Францович	1884, австрійське	с. Дзялов Вінницького повіту	кухар	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 235-236.– П-л №620
710.	Прогаско Вільгельм Карл-Карлович	1895, австрійське	с. Почапинці Кам'янецького повіту	мельник	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.22. П-л. № 1282
711.	Прогаско Сигизмунд Карлович	1897, австрійське	с. Красноставці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.22. П-л. № 1282
712.	Прожеклаз Франц Гнатович	1855, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 187-188.– П-л №595
713.	Прокша Іван Іосифович	1856, айстрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 167-168.– П-л №104
714.	Пронда Франц Войцехович	1860, австрійське	м. Бершадь Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.167-168.– П-л №1370
715.	Пропп Людвиг-Густав	1874, німецьке	с. Дем'янківці Ушицького	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

	Натанаелович		повіту		225-226.– П-л №133
716.	Псалтирник Розалія Іосифівна	1857, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.45-46. П-л. № 1288
717.	Псалтирчев Стефан Миколайович	1888, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	службовець пожежного обозу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 191-192.– П-л №597
718.	Пульман Карл-Вільгельм-Фрідріх Вільгельмович	1842, німецьке	с. Цвіклівці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 393-394.– П-л №233
719.	Пшекляс Микола Францович	1884, австрійське	м. Вінниця	кучер	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 189-190.– П-л №596
720.	Разумляк Порфирій Карпіянович	1893, австрійське	с. Шидлівці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 195-196.– П-л №599
721.	Райль Катерина Францівна	1892, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.129-130.– П-л №1330
722.	Рахвал Іван Войцехович	1858, австрійське	с. Моївка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 38. П-л. № 1286
723.	Рахвал Іосиф Іванович	1888, австрійське	с. Моївка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.29. П-л. № 1284
724.	Рашетило Філіпп Іустинович	1889, австрійське	с. Загинці Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 241-242.– П-л №623
725.	Рашку Рудольф	1851, австрійське	с. Слобідка-Бушанська Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 15-16.– П-л №255
726.	Ретц Гергард-Едуард Густавович	1898, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	прохач	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 149-150. П-л. № 746
727.	Речек Іван Андрійович	1865, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.217-218.– П-л №1393

728.	Речек Марія Іванівна	1883, астрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	кухар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.16. П-л. № 1280
729.	Речек Юзеф Іванович	1895, австрійське	с. Могилівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.169-170.– П-л №1371
730.	Речкун-Гречкун Дем'ян Олексійович	1889, австрійське	с. Покутинці Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.169-170.– П-л №1371
731.	Ржеп Іоанн Францович	1883, австрійське	с. Василівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 193-194.– П-л №598
732.	Ридль Людіка Петрівна	1871, австрійське	с. Летичів Летичівського повіту	швачка	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 39. П-л. № 1286
733.	Ріле Іда-Фредеріка Августа	1857, німецьке	м. Бар Могилівського повіту	викладач училища	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 43-44.– П-л №273
734.	Ріттер Емма	1840, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 99-100. П-л. № 70
735.	Рога Владислав Іванович	1896, австрійське	с. Гаринаки Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 85-86.– П-л №1312
736.	Рогальський Максим Микитович	1878, австрійське	с. Скотиняни Кам'янецького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 297-298.– П-л №170
737.	Рогульський Владислав Ісидорович	1879, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	швець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.19-20. П-л. № 1282
738.	Рогульський Густима Іванович	1888, австрійське	с. Галувички Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 237-238.– П-л №621
739.	Рогульськiй Михайло Іванович	1884, австрійське	с. Галувички Летичівського повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 237-238.– П-л №621
740.	Рожальска Людмила Станіславівна	1877, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 65-66.– П-л №701
741.	Рожанська	1865,	с. Голенищево	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.–

	Софія Томатівна	австрійське	Летичівського повіту		Спр. 80.– Ст. 99-100.– П-л №1316
742.	Розик-Ягельський Войцюх Яковльович	1873, австрійське	с. Звонха Брацлавського повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.208.– П-л №1389
743.	Рокосовський Вацлав Кастамович	1874, австрійське	м-ко Оринін Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 239-240.– П-л №622
744.	Роко-Тиквиц Василь Гнатович	1894, австрійське	с. Мервінці Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 233-234.– П-л №137
745.	Росович Михалина-Марцеліна Валентинівна	1876, австрійське	с. Козинці Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.159-160.– П-л №1366
746.	Рульська Ядвіга-Юзефа Іосифівна	1851, австрійське	с. Коржівці Летичвського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.195-196.– П-л №1383
747.	Румерських Альберт Юлійлович	1893, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 151-152.– П-л №747
748.	Румерських Анна Іванівна	1866, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 135-136.– П-л №88
749.	Рихальська Михалина Марія Владленовна	1883, австрійське	с. Чабани Проскурівського повіту	домогосподар -ка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 98.– П-л №1315
750.	Сааль Іосиф Ігнатович	1878, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 301-302.– П-л №429
751.	Сабадовський Іосиф Іванович	1876, австрійське	с. Кузьминці Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.173-174.– П-л №1373
752.	Сабадовський Петро Іванович	1881, австрійське	с. Демківці Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.165-166.– П-л №1369
753.	Сабадовський Яків Іванович	1871, австрійське	с. Кузьминці Кам'янецького	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.173-

			повіту		174.– П-л №1373
754.	Савчин Григорій Федорович	1878, австрійське	с. Бурнева Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 147-148.– П-л №94
755.	Садло Альберт Іванович	1863, австрійське	с. Польна-Тарнава Ушицького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 303-304.– П-л №430
756.	Садло Войцех-Адальберт Мартинович	1875, австрійське	с. Велика Жмеринка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 305-306.– П-л №431
757.	Садло Іван Петрович	1841, австрійське	с. Польна-Тарнава Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 89-90.– П-л №60
758.	Садло Іван Якубович	1858, австрійське	с. Сімаки	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.16. П-л. № 1280
759.	Сайпел Карл Францович	1841, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	польовий сторож	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 95-96.– П-л №1315
760.	Салатч Сабина Фомівна	1871, австрійське	с. Вербка-Волоська Ольгопільського повіту	власник господарства	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.219-220.– П-л №1394
761.	Салямон Станіслав Йосипович	1891, австрійське	м. Вінниця	швець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 67-68.– П-л №702
762.	Салямон Франц Йосипович	1887, австрійське	м. Вінниця	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 305-306.– П-л №658
763.	Салямоп Петро Йосипович	1882, австрійське	м. Вінниця	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 303-304.– П-л №657
764.	Сальва Валентин	1870, австрійське	с. Дзигівка Ямпільського повіту	робітник цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 307-308.– П-л №432
765.	Сальва Михайло Валентійович	1889, австрійське	с. Гонорівка Ямпільського повіту	підмайстер цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.208.– П-л

					№1389
766.	Сандей Андрій Семенович	1852, австрійське	с. Тростянець Прокурівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 295-296.– П-л №653
767.	Свинюх Яків Войцехович	1863, австрійське	с. Лопатинці Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.47. П-л. № 1288
768.	Свистович Андрій Іосифович	1861, австрійське	м. Стара Ушиця Ушицького повіту	мельник, механік	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 109.– П-л №1319
769.	Свіонтек Анна-Антоніна	1861, австрійське	с. Головчинці Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.153-154.– П-л №1363
770.	Свобода Вацлав Вацлавович	1889, австрійське	с. Книжківці	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.149-150.– П-л №1361
771.	Сгдлячек Вацлав Іванович	1846, австрійське	м. Могилів-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 305-306.– П-л №174
772.	Себастіан Яків Людвигович	1896, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.169-170.– П-л №1371
773.	Секст Вільгельм Вільгельмович	1863, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 275-276.– П-л №158
774.	Селизенчук Олексій Іванович	1891, австрійське	м. Вінниця	муляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 103-104.– П-л №1318
775.	Селкзенчук Іван Дмитрович	1855, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 110.– П-л №1319
776.	Семенець Павло Варфоломійович	1850, австрійське	хутір Зарудця при с. Радівці Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 119-120.– П-л №729
777.	Семчин Марія	1865, австрійське	м. Вінниця	власник квартири	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.36-37. П-л. № 1286
778.	Сендак Антон Миколайович	1887, австрійське	Ольгопільський повіт	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 87-

					88.– П-л №1313
779.	Сендак Арсеній Миколайович	1894, австрійське	Ольгопільський повіт	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 87-88.– П-л №1313
780.	Сенюх Гнат	1847, австрійське	м-ко Гнівань Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 95-96.– П-л №1315
781.	Сеньковський Стефан Люціанович	1883, австрійське	с. Рахни-Лисові Ямпільського повіту	землероб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 301-302.– П-л №656
782.	Серадвський Станіслав Вікентьович	1886, австрійське	с. Монастирка Летичівського повіту	лакей	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 89.– П-л №1313
783.	Серадський Антон Вікентійович	1879, австрійське	с. Монастирка Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 311-312.– П-л №661
784.	Серадський Стефан Вікентійович	1891, австрійське	с. Монастирка Летичівського повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 309-310.– П-л №660
785.	Сидор Марія Михайлівна	1869, австрійське	с. Баштаньків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.71-72. П-л. № 1305
786.	Ситек Андрій	1889, австрійське	с. Лиляки Вінницькогоо повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 165-166.– П-л №103
787.	Ситек Мартин	1847, австрійське	с. Лиляки Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 165-166.– П-л №103
788.	Серженг Іосиф Михайлович	1861, австрійське	с. Гніванъ Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 38. П-л. № 1286
789.	Сіодлак Юзеф Михайлович	1893, австрійське	с. Капустяни Брацлавського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 245-246.– П-л №625
790.	Сильпіцький Тадеуш	1890, австрійське	с. Юрковка Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 149-150. П-л. № 95
791.	Скарка Іосиф	1870,	м. Проскурів	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.–

	Ернестович	австрійське			Спр. 288.– Ст. 309-310.– П-л №433
792.	Скибіцька Марина Михайлівна	1873, австрійське	с. Кадиївці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 311-312.– П-л №434
793.	Складзень Філіпп Адамович	1884, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.31-32. П-л. № 1285
794.	Скржипчак Іван Казимірович	1847, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	службовець економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 217-218.– П-л №129
795.	Следзь Іван Тимофійович	1886, австрійське	с. Новосілка Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 41-42. П-л. № 1287
796.	Следзь Костянтин Тимофійович	1897, австрійське	с. Новосілка Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 41-42. П-л. № 1287
797.	Следзь Станіслав Тимофійович	1900, австрійське	с. Новосілка Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 41-42. П-л. № 1287
798.	Следзь Франц Тимофійович	1894, австрійське	с. Новосілка Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 41-42. П-л. № 1287
799.	Слезак Франц	1878, австрійське	с. Макарівська Слобідка Літинського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 13-14. П-л. № 674
800.	Слиж Михайло Войцехович	1869, австрійське	с. Шереметки Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 247-248.– П-л №626
801.	Слободвіан Антон Данитрович	1896, австрійське	с. Гірчична Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 85-86.– П-л №1312
802.	Слободвіан Іван Данитрович	1895, австрійське	с. Гірчична Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 85-86.– П-л №1312
803.	Слободвіан Федір Данитрович	1898, австрійське	с. Гірчична Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 85-86.– П-л №1312
804.	Слободзіан Даниил	1863, австрійське	с. Гірчична Ушицького	кучер	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.219-

	Микитович		повіту		220.– П-л №1394
805.	Слободян Іосиф Іліч	1891, австрійське	с. Шидлівці Кам'янецького повіту	землероб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 293-294.– П-л №652
806.	Слончко Іван Севастьянович	1858, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.10. П-л. № 1279
807.	Смолян Машка Михайлівна	1855, австрійське	с. Антопіль Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.219-220.– П-л №1394
808.	Смичек Антон Каспрович	1845, австрійське	м-ко Томашпіль Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 313-314.– П-л №435
809.	Смичек Іосиф Антонович	1886, австрійське	м-ко Томашпіль Ямпільського повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 315-316.– П-л №436
810.	Смычек Франц Антонович	1891, австрійське	м-ко Томашпіль Ямпільського повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 317-318.– П-л №437
811.	Сойдак Антон Францович	1838, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.13. П-л. № 1280
812.	Сокалюк Єліас Іванович	1843, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	садівник	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.13. П-л. № 1280
813.	Сокол Анастасія	1870, австрійське	м-ко Жмеринка	поденний робітник	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 63-64. П-л. № 529
814.	Соколовська Маріанна Григорівна	1892, австрійське	с. Івахнівці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 299-300.– П-л №655
815.	Соколовськая Софія Октавіанівна	1864, австрійське	с. Котожани Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 111-112.– П-л №1320
816.	Соколовський Антон Іванович	1884, австрійське	с. Теремківці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 297-298.– П-л №654
817.	Сорочинський	1860,	с. Катеринівка	управляючи	Ф. 227.– Оп.9д.–

	Станіслав Штионович	австрійське	Ольгопільського повіту	й	Спр.80.– Ст.48. П-л. № 1288
818.	Співак Іосиф Іосифович	1866, австрійське	с. Войтівци Брацлавського повіту	машиніст	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.13. П-л. № 1280
819.	Списак Іван Томашович	1873, австрійське	м-ко Марківка Ямпільского повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 319-320.– П-л №439
820.	Ставарж Мартин Андрійович	1853, австрійське	с. Хрипівка Могилівського повіту	нічний сторож	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 38. П-л. № 1286
821.	Станіслав Гневашевський	1890, австрійське	м-ко Солобківці Ушицького повіту	писар економії	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 33-34. П-л. № 513
822.	Старжинська Аута-Людвиг Єолівна	1844, австрійське	с. Вятківці Гайсинського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 3-4. П-л. № 607
823.	Стемпіцька Марія Антонівна	1838, австрійське	с. Польна Тарнава Ушицького повіту	ключниця	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.11-12. П-л. № 1280
824.	Степанек Марія Андріївна	1868, німецьке	с. Гнівань Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 17-18.– П-л №258
825.	Степкова Євгенія Францівна	1860, австрійське	с. Білий Рукав Литичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.161-162.– П-л №1367
826.	Стоєк Маріанна Іванівна	1838, австрійське	с. Отринівка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.11-12. П-л. № 1280
827.	Столярек Мартин Якович	1867, австрійське	с. Кожухів Литинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 107-108.– П-л №74
828.	Стрильчук Марцелія Лукіанівна	1864, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	кухар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 91-92.– П-л №1314
829.	Стрипачук Михайло Петрович	1880, австрійське	с. Сутиски Вінницького повіту	сторож	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.26. П-л. № 1283
830.	Стрихарж	1878, австрійське	с. Зведенівка Ямпільского повіту	батрак економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 321-322.– П-л

					№440
831.	Судол Матвій Філіппович	1870, австрійське	с. Джугарда Ольгопільського повіту	власник господарства	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.207.– П-л №1389
832.	Сузанський Юліан Іосифович	1887, австрійське	с. Барбарівка Ушицького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 323-324.– П-л №441
833.	Суйдак Станіслав Якович	1894, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 43. П-л. № 1287
834.	Сум-Сумчинський Георгій Костянтинович	1913, австрійське	с. Павлівка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.123-124.– П-л №1327
835.	Сум-Сумчинський Костянтин Костянтинович	1907, австрійське	с. Павлівка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.123-124.– П-л №1327
836.	Суровка Вікентій Іванович	1885, австрійське	с. Антонівка Литичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 307-308.– П-л №659
837.	Сухард Антон Іосифович	1897, австрійське	с. Покутинці Ушицького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 43. П-л. № 1287
838.	Сухард Віктор Іосифович	1881, австрійське	с. Покутинці Ушицького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 43. П-л. № 1287
839.	Сухард Іван Іванович	1875, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	торговець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.34. П-л. № 1285
840.	Сухард Іоган Іоганович	1850, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 325-326.– П-л №442
841.	Сухард Іосиф Іванович	1885, австрійське	м. Кам’янець-Подільський	ковбасник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 327-328.– П-л №443
842.	Сидлецький Франц Гнатович	1868, австрійське	м. Могилів-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 155-156.– П-л №98

843.	Сипюк Федір Михайлович	1859, австрійське	с. Лука-Лучанська Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 267-268.– П-л №154
844.	Сярчинська Габріелла-Емілія-Анастасія	1869, німецьке	м-ко Жабокрич Ольгопільського повіту	бонна	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 19-20.– П-л №260
845.	Тицкій Семен Іосифович	1830, австрійське	с. Голубинці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.10. П-л. № 1279
846.	Томаш Дерленги	1862, австрійське	с. Буцнева Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 269-270.– П-л №637
847.	Томбакер Василь Стефанович	1887, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 329-330.– П-л №445
848.	Томкович Іосиф	1859, австрійське	с. Ольшанка Ольгопільського повіту	прикажчик у маєтку	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.175-176.– П-л №1374
849.	Трай Стефан Лукашович	1860, австрійське	с. Шереметка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.14. П-л. № 1280
850.	Тракля Карл	1883, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.186.– П-л №1378
851.	Тракля Людвиг Францевич	1893, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	каретний майстер	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.177-178.– П-л №1375
852.	Трахт Алоіз Францович	1879, австрійське	м-ко Каменка Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 315-316.– П-л №179
853.	Трацикевич Марія Фрідріхівна	1885, австрійське	с. Комарівка Гайсинського повіту	примадона Варшавсько-го оперного театру	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 185-186.– П-л №113
854.	Трегуб Федір	1903, австрійське	–	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 117-118.– П-л №328

855.	Трель Катерина Іванівна	1857, австрійське	м-ко Деражня Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.15. П-л. № 1280
856.	Трель Іосиф Іванович	1874, австрійське	с. Шпорки Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.17-18. П-л. № 1281
857.	Трель Станіслав Антонович	1888, австрійське	с. Беляки Шаргородські Могилівського повіту	помічник економа	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 71-72.– П-л №704
858.	Трепля Маргарита Василівна	1862, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.175-176.– П-л №1374
859.	Трефон Юліан Олександрович	1874, австрійське	с. Вербка-Волоська Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 249-250.– П-л №627
860.	Тржос Станіслав Михайлович	1886, австрійське	с. Голенищеве Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.181-182.– П-л №1377
861.	Триба Войцех Антонович	1848, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.14. П-л. № 1280
862.	Трифонов Ісаак	1896, турецьке	м. Кам’янець-Подільський	управляючий	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.49-50. П-л. № 1290
863.	Тріба Іосиф Войцехович	1872, австрійське	м-ко Браїлів Вінницького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.169-170.– П-л №1371
864.	Тройнар Антон Михайлович	1881, австрійське	с. Домбрівка Кам’янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 333-334.– П-л №447
865.	Тройнер Петро Михайлович	1890, австрійське	с. Кутківці Кам’янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 331-332.– П-л №446
866.	Троховальський Фаддей Антонович	1885, австрійське	м. Стара Синява Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 213-214.– П-л №609
867.	Трус Микола Захарович	1862, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 257-258.– П-л №149

868.	Трус Микола Захарович	1862, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	швець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.14. П-л. № 1280
869.	Труханович Юлія Петрівна	1857, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.14. П-л. № 1280
870.	Туппе Окла Василівна	1857, австрійське	с. Могилівка Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 73-74.– П-л №705
871.	Тилявська	1895, австрійське	с. Лошківці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 335-336.– П-л №448
872.	Тилявська	1901, австрійське	с. Лошківці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 335-336.– П-л №448
873.	Тилявський Антон	1894, австрійське	с. Лошківці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 335-336.– П-л №448
874.	Тимчишин Петро Михайлович	1868, австрійське	м-ко Калинівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.15. П-л. № 1280
875.	Тиховська Анелія Едвардівна	1868, австрійське	м-ко Уладівка Вінницького повіту	власник їдальні	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.15. П-л. № 1280
876.	Угернич Теодора	1862, австрійське	с. Крижопіль Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 337-338.– П-л №449
877.	Улявський Ян Телесфорович	1876, німецьке	м. Стара-Синява Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 119-120.– П-л №329
878.	Ундерк Франц Францович	1862, австрійське	м. Кам'янець-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 63-64.– П-л №47
879.	Урбан Фердінанд	1858, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 267-268.– П-л №412
880.	Фасольд Вільгельм Миколайович	1875, австрійське	с. Вищеольчедаїв Могилівського	помічник директора цукрового	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 319-320.– П-л

			повіту	заводу	№181
881.	Фачинський Маріян-Франциск-Ксаверій Людвигович	1889, австрійське	с. Скотиняни Кам'янецького повіту	художник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 283-284.– П-л №647
882.	Фебровська Єлізавета Іосифівна	1850, австрійське	м-ко Немирів Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 111-112.– П-л №76
883.	Федоров Карл Лаврентійович	1881, австрійське	м-ко Сатанів Проскурівського повіту	швець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.186.– П-л №1378
884.	Федоров Матвій	1851, австрійське	м-ко Сатанів Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 415-416.– П-л №493
885.	Феодосій Самборський	1882, австрійське	с. Бондарівка Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 243-244.– П-л №624
886.	Филинчук Семен Іосифович	1832, австрійське	с. Вендичани Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.135-136.– П-л №1353
887.	Филипович Валерія Ігнатівна	1887, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.73-74. П-л. № 1306
888.	Филло Михайло Іванович	1879, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 339-340.– П-л №450
889.	Филяр Степан Михайлович	1879, австрійське	м. Вінниця	фотограф	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 101-102.– П-л №1317
890.	Филь Войцех-Адленберт Іванович	1865, австрійське	м. Верховка Могилівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 109.– П-л №1319
891.	Фінке Феофіла Павлівна	1883, австрійське	–	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 281-282.– П-л №646
892.	Фицовський Карл Карлович	1895, австрійське	с. Чартомлик Ольгопільського	бухгалтер цукрового	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст.

			повіту	заводу	121-122.– П-л №330
893.	Флешар Анна-Юзефа Владиславівна	1891, австрійське	с. Мурафа Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.47. П-л. № 1288
894.	Флешар Марія-Ядвіга Владиславівна	1900, австрійське	с. Мурафа Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.47. П-л. № 1288
895.	Флешар Софія Володимировна	1892, австрійське	с. Мурафа Ямпільського повіту	безробітний	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 9. П-л. № 1279
896.	Флешар Юзефа Владиславівна	1896, австрійське	с. Мурафа Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.47. П-л. № 1288
897.	Фогт Іоанн	1838, австрійське	с. Стривчинці Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.215-216.– П-л №1392
898.	Фонфар Шпилон Михайлович	1858, австрійське	с. Кудні Летичівського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.171-172.– П-л №1372
899.	Фоучек Марія-Валентина Фердинанд	1897, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 109.– П-л №1319
900.	Франковський Станіслав Іванович	1862, німецьке	с. Удрівці Кам'янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 101-102.– П-л №71
901.	Фридель Марія Петрівна	1850, німецьке	с. Баштанків Ольгопільського повіту	економка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 347-348.– П-л №199
902.	Фричко Іосиф Гнатович	1857, австрійське	м-ко Тульчин Брацлавського повіту	торгівець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.45-46. П-л. № 1288
903.	Фричше Амалія Фердінанда Берта	1841, німецьке	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 5-6.– П-л №8
904.	Фудима Анна Мартинівна	1886, австрійське	м. Могилів-Подільський	економка	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 7-8. П-л. № 1279
905.	Фурман Іоганн Францевич	1866, австрійське	с. Гармаки Летичівського повіту	шорник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 109.– П-л №1319
906.	Фурман Іосиф Іванович	1895, австрійське	с. Галожбієвка Ямпільського	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст.

			повіту		341-342.– П-л №451
907.	Фурман Станіслав Іванович	1891, австрійське	с. Галожбієвка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 343-344.– П-л №452
908.	Харьковий Федір Іванович	1869, австрійське	м-ко Михалпіль Летичівського повіту	швець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 9. П-л. № 1279
909.	Хвойко Вікторія	1874, австрійське	с. Демидівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 9. П-л. № 1279
910.	Хвощ Михайло Валентинович	1859, австрійське	с. Буцневе Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 417-418.– П-л №494
911.	Хемія Олексій	1859, австрійське	с. Спасівка Проскурівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 345-346.– П-л №453
912.	Хихловський Антон Казимирович	1845, австрійське	с. Згарки Летичівського повіту	хлібороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 7-8. П-л. № 1279
913.	Хихловськiй Франц Никонович	1862, австрійське	с. Гудні Летичівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.31-32. П-л. № 1285
914.	Ходор Франц Михайлович	1889, австрійське	с. Іванівці Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 251-252.– П-л №628
915.	Ходурскій Олександр Ромуальдович	австрійське	с. Гута-Чернілевецькая Літинського повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 90.– П-л №1313
916.	Ходурський Аркадій Ромуальдович	1887, австрійське	с. Гута-Чернілевецька Літинського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 90.– П-л №1313
917.	Ходурський Іван Ромуальдович	1894, австрійське	с. Гута-Чернілевецька Літинського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 90.– П-л №1313
918.	Ходурськiй Ромуальд-Аркадій	1854, австрійське	с. Гута-Чернілевецька Літинського	слюсар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 99-100.– П-л №1316

	Леонтійович		повіту		
919.	Холева Андрій Михайлович	1855, австрійське	м-ко Стрижавка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 7-8. П-л. № 1279
920.	Холева Яків Матвійович	1884, австрійське	с. Шиманівка Гайсинського повіту	приказчик економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.207.– П-л №1389
921.	Хотъ Антон Іосифович	1862, австрійське	с. Северинівка Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 121-122.– П-л №81
922.	Хоцяй Франц Мартинович	1874, австрійське	м-ко Миколаїв Проскурівського повіту	майстер сит і ґрат	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.185.– П-л №1378
923.	Хрусцель Антон Тимофійович	1867, австрійське	с. Клинашівка Проскурівського повіту	завідувач в економії	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 108.– П-л №1319
924.	Худа Розалія	австрійське	м-ко Сатанів Проскурівського повіту	робітник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 179-180.– П-л №362
925.	Худяк Іосиф Дмитрович	1881, австрійське	м-ко Яришів Могилівського повіту	крупчатник	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.29. П-л. № 1284
926.	Хулек Іосиф Павлович	1850, німецьке	м. Літин Подільської губернії	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 245-246.– П-л №143
927.	Цеге Маргарита Федорівна	1846, німецьке	с. Вендічани Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 403-404.– П-л №243
928.	Целенцяж Маріанна Францівна	1858, австрійське	с. Черноліт Ольгопільського повіту	майстер ручних виробів	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 39. П-л. № 1286
929.	Циммерман Антоніна Войцехівна	1879, німецьке	с. Медвеже Вушко Вінницького повіту	торгівець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 83-84.– П-л №1311
930.	Циммерман Марія Федорівна	1874, німецьке	м-ко Рашків Ольгопільського повіту	швачка	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 119-120.– П-л №1324

931.	Цинарський Іосиф Іванович	1890, австрійське	ферма Коровіна при с. Красногорка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 106.– П-л №1318
932.	Цисовський Антон Леонтійович	1894, австрійське	м. Могилів-Подільський	муляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 347-348.– П-л №454
933.	Цихій Томаш Михайлович	1857, австрійське	с. Штирки Літинського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 359-360.– П-л №851
934.	Ціонглевич Ядвіга-Розалія Ігнатівна	1859, австрійське	м. Вінниця	економка	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.69-70. П-л. № 1304
935.	Цішковський Мар'ян Павлович	1855, австрійське	м. Могилів-Подільський	торговець свиньми	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 94.– П-л №1314
936.	Цорн Єлізавета	1862, австрійське	с. Деребчин Ямпільского повіту	різнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 123-124.– П-л №331
937.	Цибора Іосиф Іосифович	1849, австрійське	с. Юрківці Могилівського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.215-216.– П-л №1392
938.	Цимар Антон Матвійович	1888, австрійське	м-ко Стара Ушиця Подільської губернії	швець	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 105.– П-л №1318
939.	Цирон Михайло Вікентійович	1885, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	робітник в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 349-350.– П-л №455
940.	Чайка Карл Войцехович	1885, австрійське	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 253-254.– П-л №629
941.	Чекай Іван Сеснянович	1875, австрійське	с. Катеринівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.34. П-л. № 1285
942.	Чекай Павло Шимонович	1881, австрійське	м. Рашків Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.173-174.– П-л №1373
943.	Чекай Шпенан	1841,	м-ко Рашків	–	Ф. 227.– Оп.9д.–

	Іосифович	австрійське	Ольгопільського повіту		Спр.80.– Ст.47. П-л. № 1288
944.	Червени Іван Фердинандович	1875, австрійське	с. Матвейсківська Слободка Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 315-316.– П-л №663
945.	Червени Леокадія Мартинівна	1829, австрійське	м. Могилів-Подільський	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 317-318.– П-л №664
946.	Червени Петро-Павло Іосифович	1859, австрійське	м. Могилів-Подільський	кравець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 313-314.– П-л №662
947.	Червени Іосиф Фердинандович	1886, австрійське	с. Буша Ямпільського повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 103-104.– П-л №1318
948.	Череп Катерина Кіндратівна	1884, австрійське	с. Григорівка Могилівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 121-122.– П-л №730
949.	Чорний Матвій Павлович	1857, австрійське	с. Кримінна Проскурівського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 255-256.– П-л №630
950.	Чорний Феодосій Власійович	1875, австрійське	ферма Брохвичі при с. Гонорівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.157-158.– П-л №1365
951.	Черська Юлія Антонівна	1845, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.175-176.– П-л №1374
952.	Чижек Вацлав Францович	1882, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	перукар	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.209.– П-л №1389
953.	Чоп Олександр Іванович	1878, австрійське	с. Черче Кам'янецького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.210.– П-л №1389
954.	Чохар Іван Іосифович	1878, австрійське	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту	кухар	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 351-352.– П-л

					№456
955.	Шарафин Іван Іосифович	1894, австрійське	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.26. П-л. № 1283
956.	Шафранек Матвій Матвійович	1863, австрійське	с. Ковалівка Брацлавського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 69-70.– П-л №50
957.	Швебс Анна-Монтина Вільгельмівна	1882, німецьке	с. Соболівка Гайсинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 79.– Ст. 123-124.– П-л №731
958.	Швебс Марія-Луїза Фридрихова-Вильгельмівна	1877, німецьке	м. Немирів Брацлавського повіту	власник господарства	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 135-136.– П-л №338
959.	Швейнхгарт Емілія	1847, німецьке	с. Грушка Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 23-24.– П-л №24
960.	Швиглик Карл Гнатович	1866, австрійське	м. Вінниця	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 205-206.– П-л №123
961.	Швиглик Цміленіна Августівна	1859, австрійське	м-ко Немирів Брацлавського повіту	учителька французької мови	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.215-216.– П-л №1392
962.	Шевц Францишка Іосифівна	1893, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 97.– П-л №1315
963.	Шевчик Варфоломей Валентійович	1874, австрійське	м-ко Браїлів Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.209.– П-л №1389
964.	Шевчик Марія Михайлівна	1835, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.16. П-л. № 1280
965.	Шенборн Олена Адамівна	1891, австрійське	с. Білий Рукав Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 125-126.– П-л №332
966.	Шенджелорж Беата Тимофіївна	1839, німецьке	м. Брацлав Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.75-76. П-л. № 1307
967.	Шентак-Шентач Карлович	1888, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	кучер	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.183-184.– П-л №1378

968.	Шептак-Шентач Іосипович	1883, австрійське	с. Деребчин Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.185.– П-л №1378
969.	Шермер Іоанна Іоганівна	1845, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 59-60.– П-л №288
970.	Шермер Теодор Вільгельмович	1833, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 61-62.– П-л №289
971.	Шидловський Микола Еразмович	1868, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	мельник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 1225-126.– П-л №83
972.	Шидловський Микола Еразмович	1864, австрійське	м. Брацлав Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 179-180.– П-л №110
973.	Шидловський Павло Якович	1893, австрійське	м. Летичів	чорнороб	Ф. 227.– Оп.3д.– Спр.289.– Ст. 65-66. П-л. № 530
974.	Шимановський Карл Вікентійович	1876, німецьке	с. Шарапанівка Ольгопільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 127-128.– П-л №334
975.	Шиманський Станіслав-Лигіуш Францович	1889, німецьке	м-ко Джурин Ямпільського повіту	службовець маєтку	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.203-204.– П-л №1388
976.	Шимонович Іосиф Янович	1878, австрійське	м-ко Жмеринка Вінницького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.81-82. П-л. № 1310
977.	Шипула Андрій Антонович	1871, австрійське	с. Могилівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.183-184.– П-л №1378
978.	Шишко Валентій	1898, німецьке	м-ко Новокостянтині в Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 131-132.– П-л №336
979.	Шишко Вільгельм	1902, німецьке	м-ко Новокостянтині в Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 131-132.– П-л №336

980.	Шишко Єлізавета	1904, німецьке	м-ко Новоконстянтинів Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 131-132.– П-л №336
981.	Шишко Леон	1900, німецьке	м-ко Новокостянтинів Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 131-132.– П-л №336
982.	Шишко Марія Антонівна	1893, німецьке	с. Кожухів Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 129-130.– П-л №335
983.	Шишко Франц Антонович	1897, німецьке	с. Кожухів Літинського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 129-130.– П-л №335
984.	Шлуц Іосиф Іванович	1879, австрійське	с. Моєвка Ямпільського повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.185.– П-л №1378
985.	Шляхетко Станіслав Іосифович	1893, австрійське	ферма Брохвичи при с. Гонорівка Ольгопільського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 106.– П-л №1318
986.	Шматолач Іван В’ячеславович	1897, австрійське	с. Кривотянські Хутори Вінницького повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 105.– П-л №1318
987.	Шмейхель Вільгельміна Михайлівна	1830, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 285-286.– П-л №648
988.	Шмейхель Юліус	1851, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	німий	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 285-286.– П-л №648
989.	Шмидт Антон Людвигович	1896, австрійське	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.21. П-л. № 1282
990.	Шмидт Броніслава Камиліївна	1884, австрійське	м-ко Нова Ушиця	домашній учитель	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.79.– Ст. 15-16. П-л. № 678
991.	Шпак Олена Гаврилівна	1851, австрійське	с. Завалля Кам’янецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 199-200.– П-л

					№602
992.	Шпак Микола Гнатович	1873, австрійське	с. Завалля Кам'янецького повіту	кучер	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 197-198.– П-л №601
993.	Шпаковський Григорій	1881, австрійське	с. Підзамче Кам'янецького повіту	столяр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 353-354.– П-л №457
994.	Шпатимко Єлізавета Францівна	1859, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 205-206.– П-л №605
995.	Шпатимко Іван Геронімов	1891, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 203-204.– П-л №604
996.	Шпатимко Франушик Геронімович	1894, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 201-202.– П-л №603
997.	Шпрахель Францишка Світалівна	1866, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	учитель музики	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.13. П-л. № 1280
998.	Шпур Антоніна Михайлівна	1889, німецьке	с. Крижопіль Ямпільського повіту	швачка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 23-24.– П-л №262
999.	Шпур Матрона Афанасіївна	1884, німецьке	с. Крижопіль Ямпільського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 25-26.– П-л №263
1000.	Шрамек Едмунд Людвигович	1893, австрійське	с. Уладівка Вінницького повіту	тесляр	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 269-270.– П-л №413
1001.	Штаер Ізабелла-Габріелла Вільгельмівна	1885, австрійське	с. Старі Нетечинці Летичівського повіту	служить в економії	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 419-500.– П-л №496
1002.	Штефко-Стефко Станіслав Яковльович	1880, австрійське	с. Зичинці Летичівського повіту	коваль	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 106.– П-л №1318
1003.	Штойке Карл Фрідріхович	1833, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького	потребує сторонньої	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст.

			повіту	допомоги	97-98.– П-л №69
1004.	Штранц Олена-Ельза Юліусівна	1883, німецьке	м. Вінниця	учитель німецької мови	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 21-22.– П-л №261
1005.	Шульц Адам Іванович	1843, німецьке	с. Баштаньків Ольгопільського повіту	швець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.67-68. П-л. № 1303
1006.	Шустер Олександр	1885, австрійське	с. Пеньківка Ямпільського повіту	економ	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст.185.– П-л №1378
1007.	Щварцберг Віікентій Іванович	1880, австрійське	м-ко Ободівка Ольгопільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 105.– П-л №1318
1008.	Щерба Аполлонія Лаврентіївна	1851, австрійське	с. Борівка Ямпільського повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп. 9д.– Спр. 80.– Ст. 95-96.– П-л №1315
1009.	Юзефович Людвиг Адальбертович	1853, австрійське	с. Мукша Боришковецька Кам'нецького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 137-138.– П-л №339
1010.	Яблонська Марія Севастянівна	1870, австрійське	с. Гніван Вінницького повіту	чорнороб	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст. 39. П-л. № 1286
1011.	Яблонський Петро Станіславович	1879, австрійське	м. Вінниця	швець	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 355-356.– П-л №458
1012.	Яковлева Марія-Юзефа	1847, австрійське	м-ко Смотрич Кам'янецького повіту	учитель музики	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 249-250.– П-л №145
1013.	Якубович Петро	1873, австрійське	с. Гнівань Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 257-258.– П-л №631
1014.	Якубчак Петр Гнатович	1884, німецьке	с. Голенищеве Летичівського повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 287.– Ст. 283-284.– П-л №163
1015.	Якубше Іван Іванович	1879, австрійське	м-ко Гнівань Вінницького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 319-320.– П-л №665

1016.	Ямровик Франц Лаврентійович	1870, австрійське	с. Ровці Вінницького повіту	слюсар	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 259-260.– П-л №632
1017.	Яник Іогана Блажіївна	1844, австрійське	с. Іванківці Літинського повіту	садівник	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 271-272.– П-л №414
1018.	Янкерт Карл-Юліус Адамович	1842, німецьке	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	–	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 63-64.– П-л №290
1019.	Янковський Антон Михайлович	1888, австрійське	м. Ялтушків Могилівського повіту	мідник цукрового заводу	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 288.– Ст. 181-182.– П-л №364
1020.	Яннауер Карл-Леонард Вікентійович	1885, австрійське	м. Вінниця	торгівець	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.22. П-л. № 1282
1021.	Яннауер Станіслав Вікентійович	1881, австрійське	м. Вінниця	утримує кондитерську	Ф. 227.– Оп.9д.– Спр.80.– Ст.22. П-л. № 1282
1022.	Яхмер Станіслав Станіславович	1883, австрійське	с. Загінці Летичівського повіту	управляючий маєтка	Ф. 227.– Оп. 3д.– Спр. 289.– Ст. 261-262.– П-л № 633

Рис. 1. Літографія з рис. Н. Орди. Хмільник

Рис. 2. Літографія з рис. Н. Орди. Дунаївці.

Рис. 3. Рис. Н. Орди. Соснівка. Цукроварня.

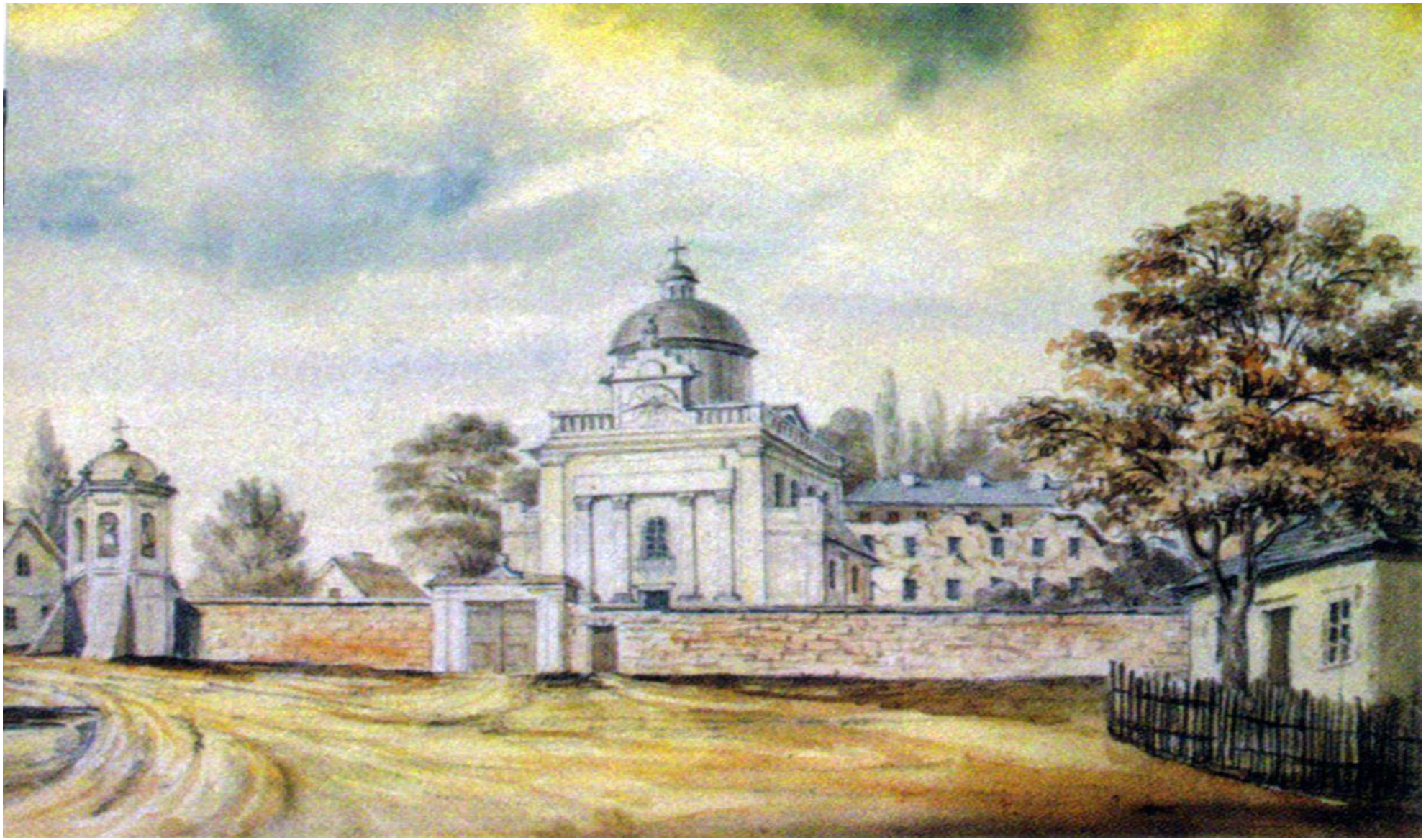

Рис. 4. Літографія з рис. Н. Орди. Дунаївці.

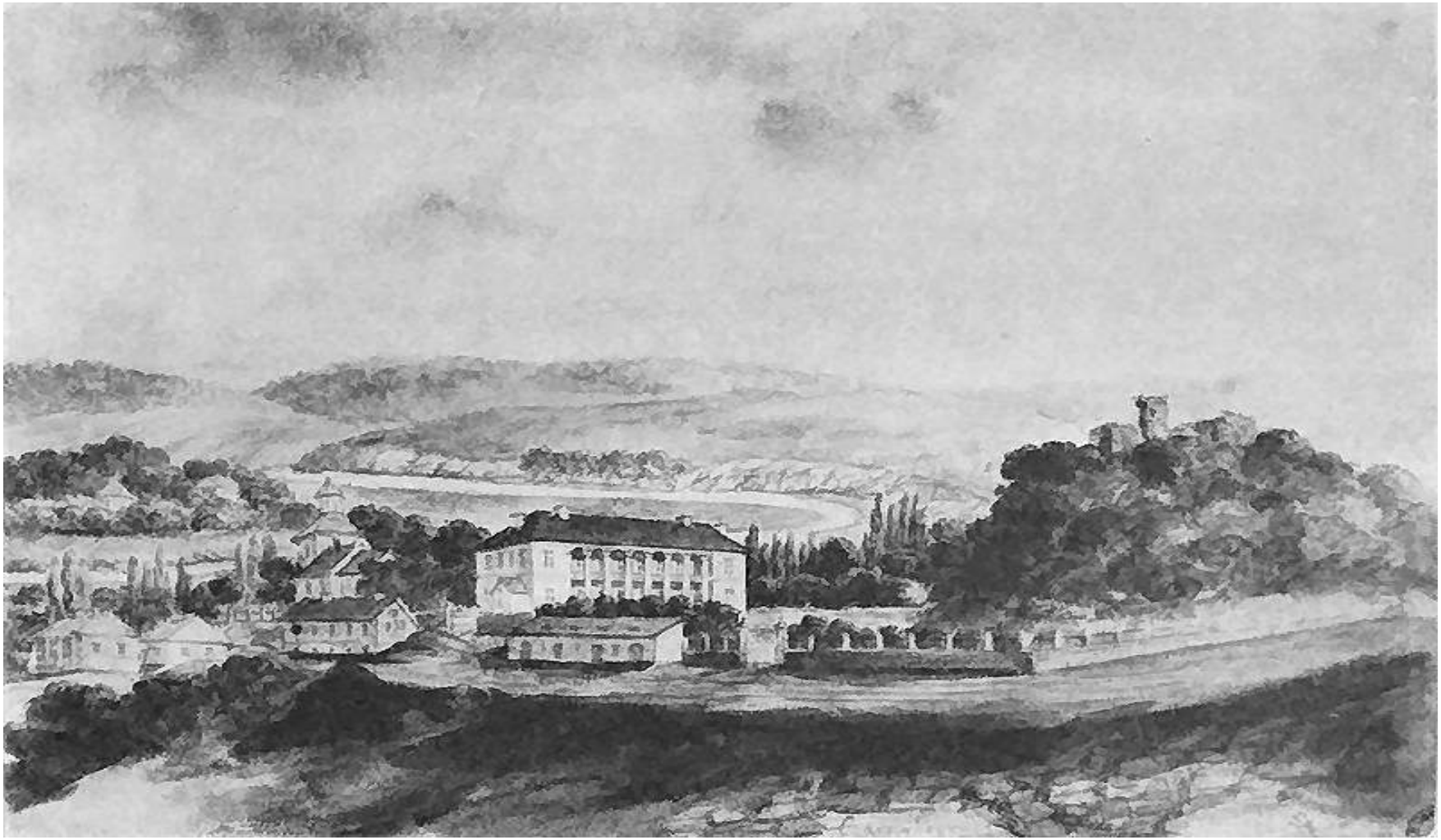

Рис. 6. Н. Орди. Чарномін.

Рис. 7. Рис. Н. Орди. Чорний Острів.

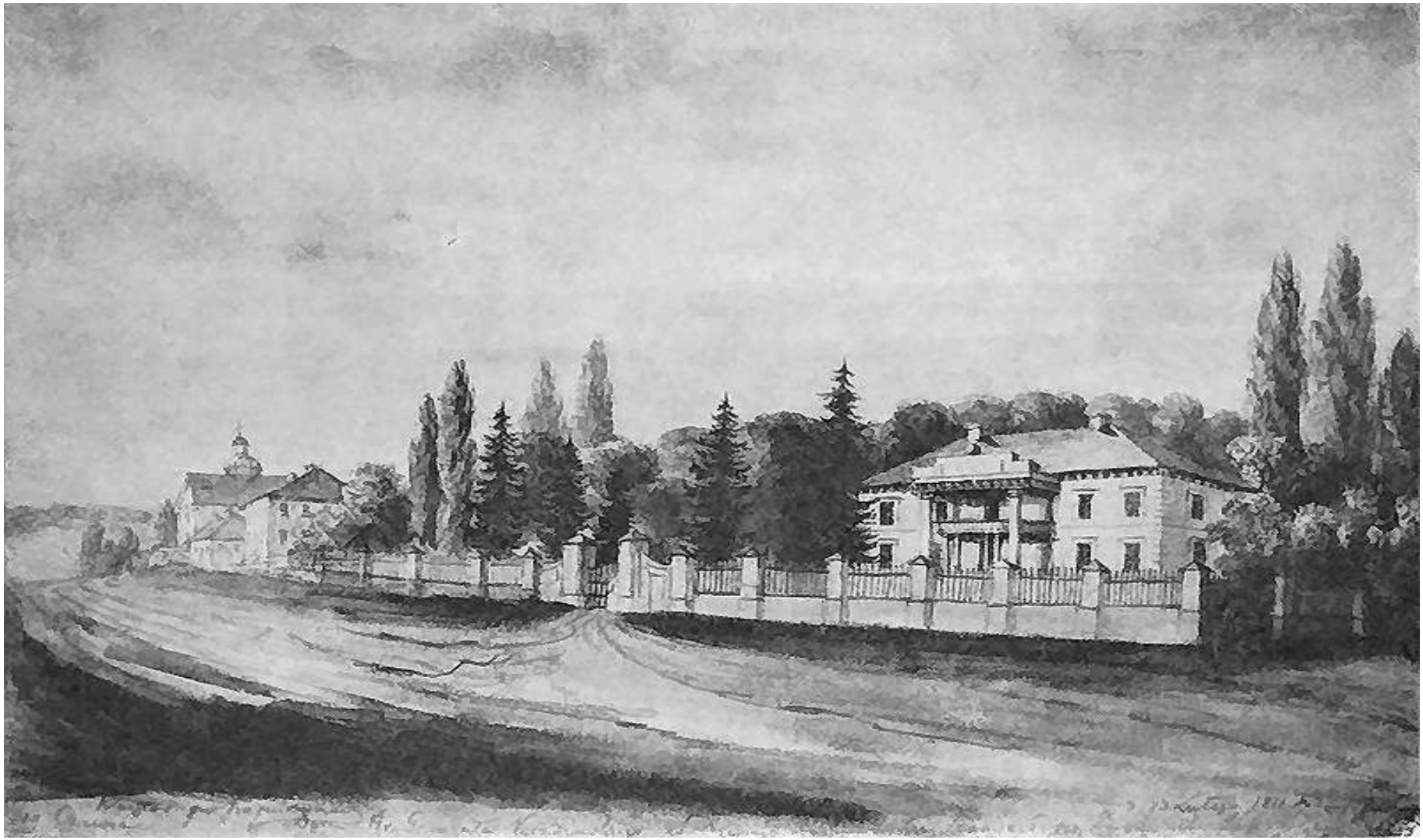

Рис. 8. Рис. Н. Орди. Дунаївці.

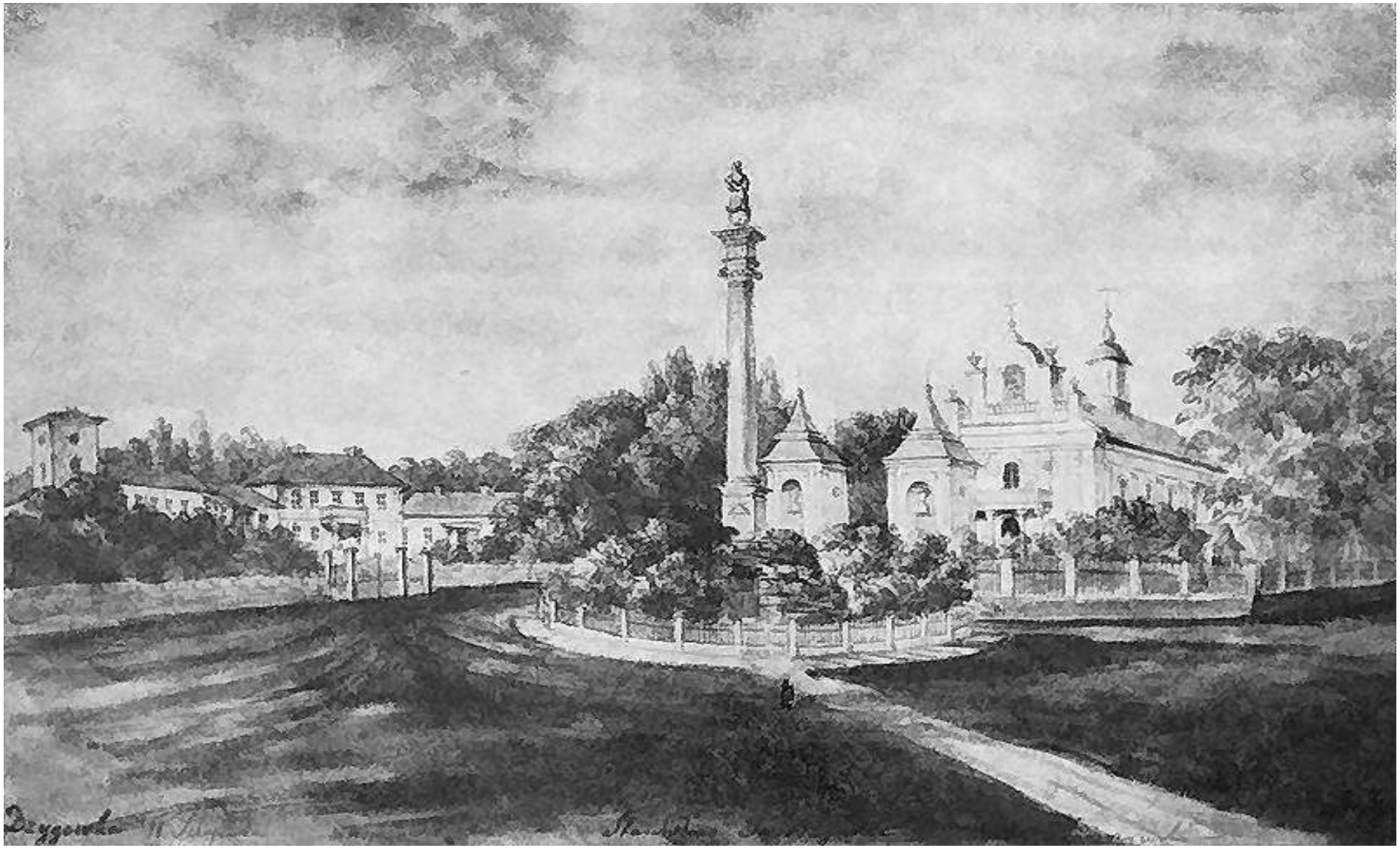

Рис. 9. Н. Орди. Дзигівка.

Рис. 10. Рис. Н. Орди. Ярмолинці.

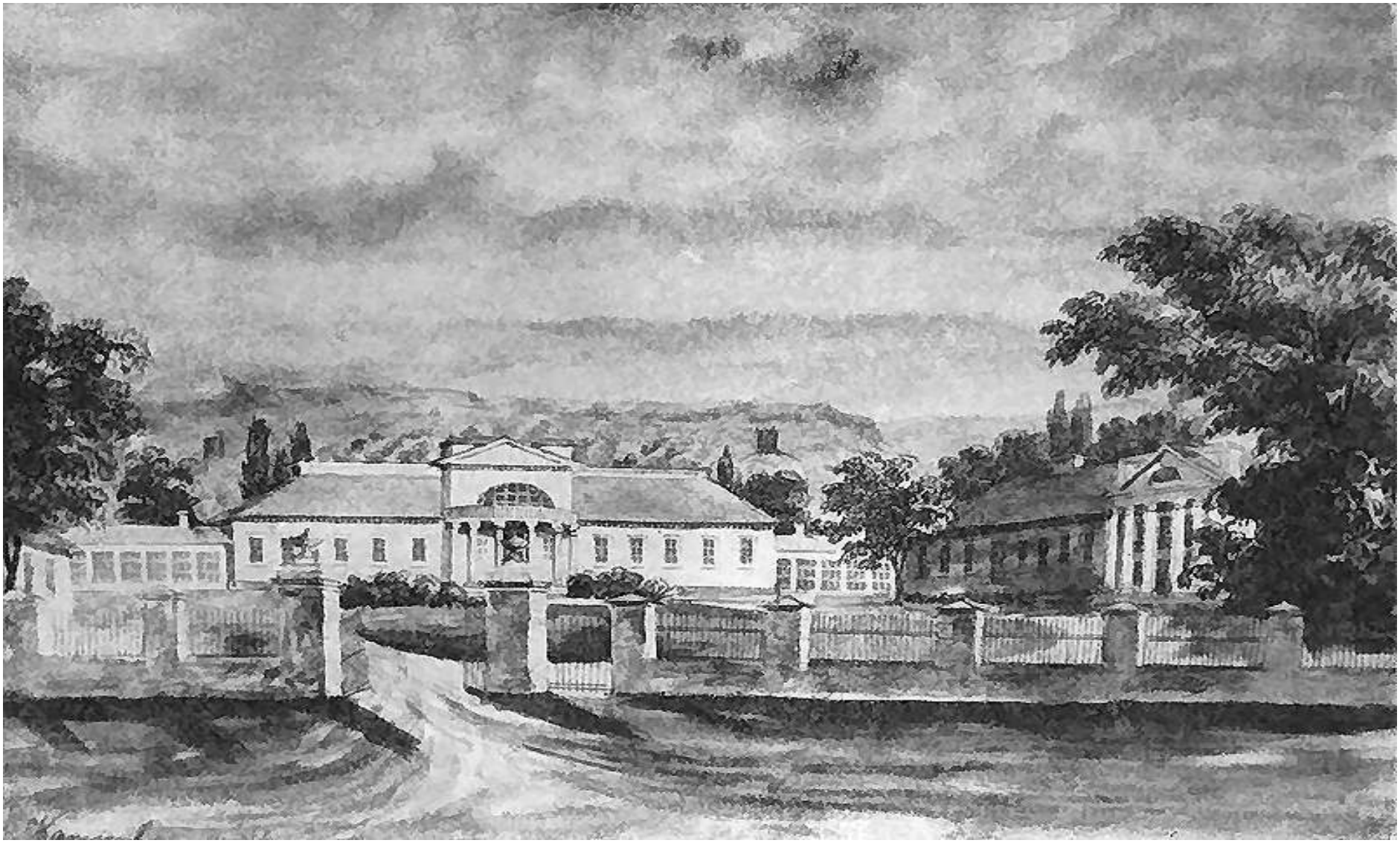

Рис. 11. Рис. Н. Орди. Кам’янка.

Рис. 14.

Рис. 12. Н. Орди. Кірнасівка.

Рис. 13. Н. Орди. Кудринці.

Рис. 15.

Рис. 14. Н. Орди. Муровані Курилівці.

Рис. 15. Н. Орди. Летичів.

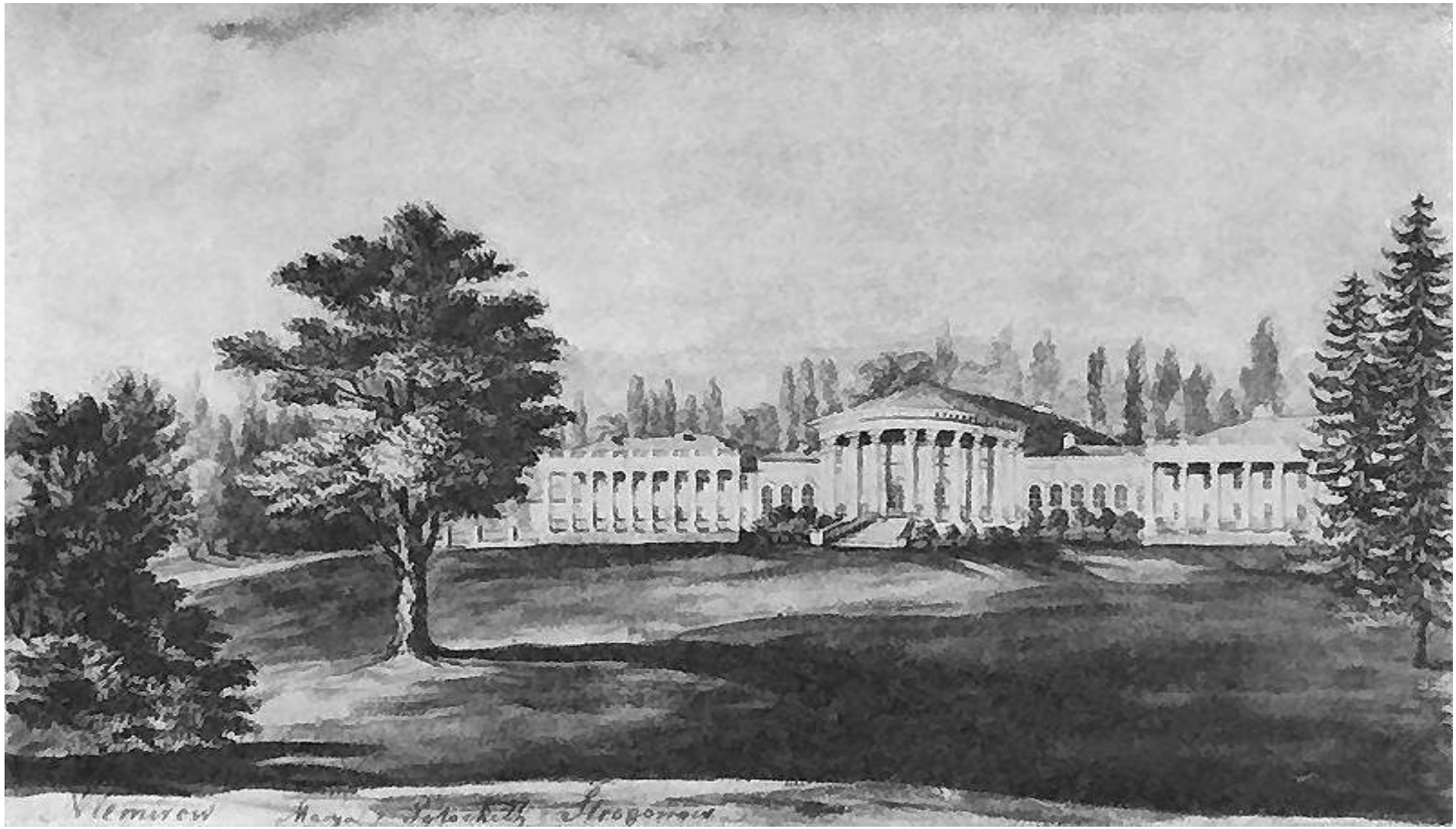

Рис. 16. Н. Орди. Немирів. Палац Потоцьких.

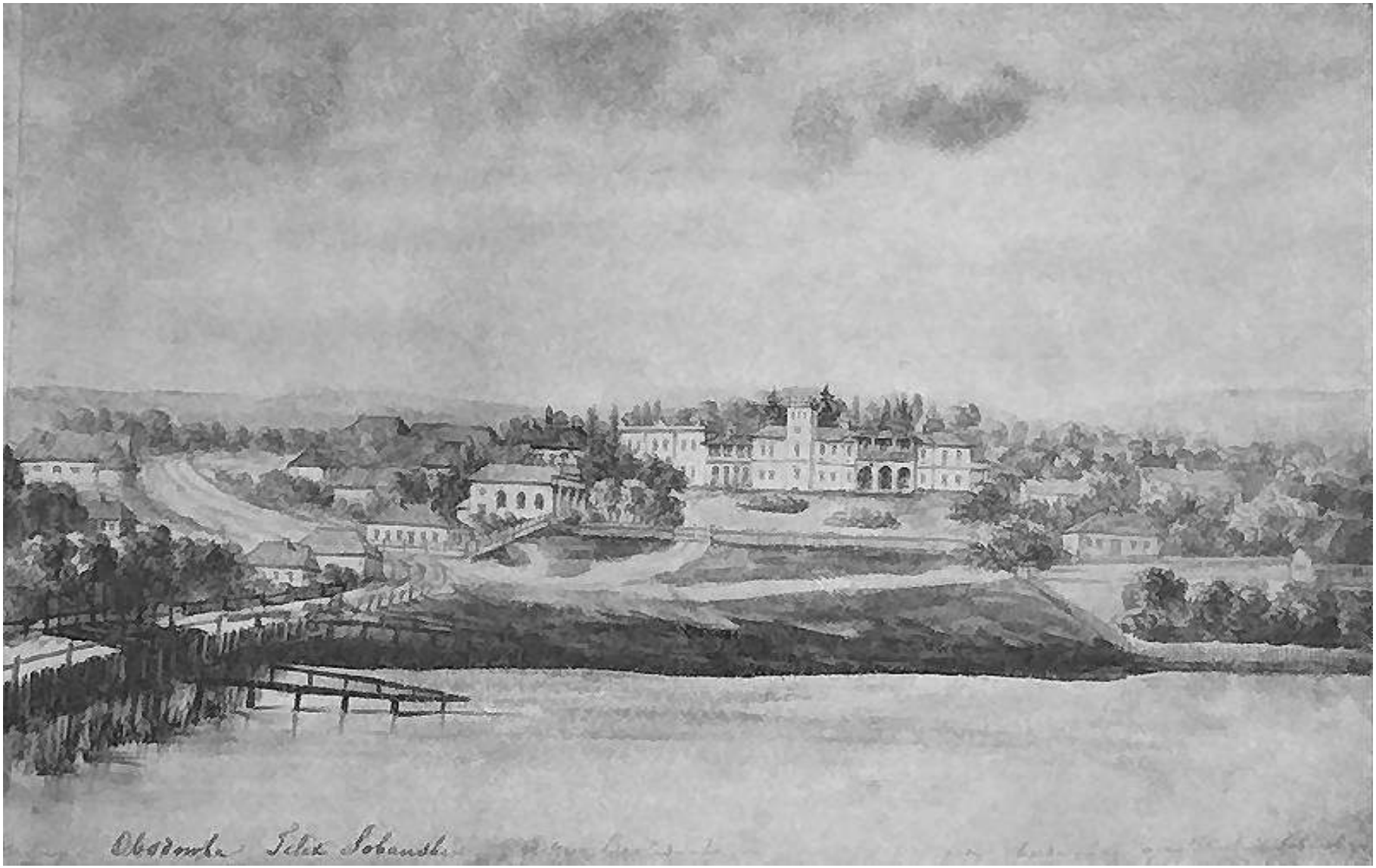

Рис. 17. Рис. Н. Орди. Ободовка.

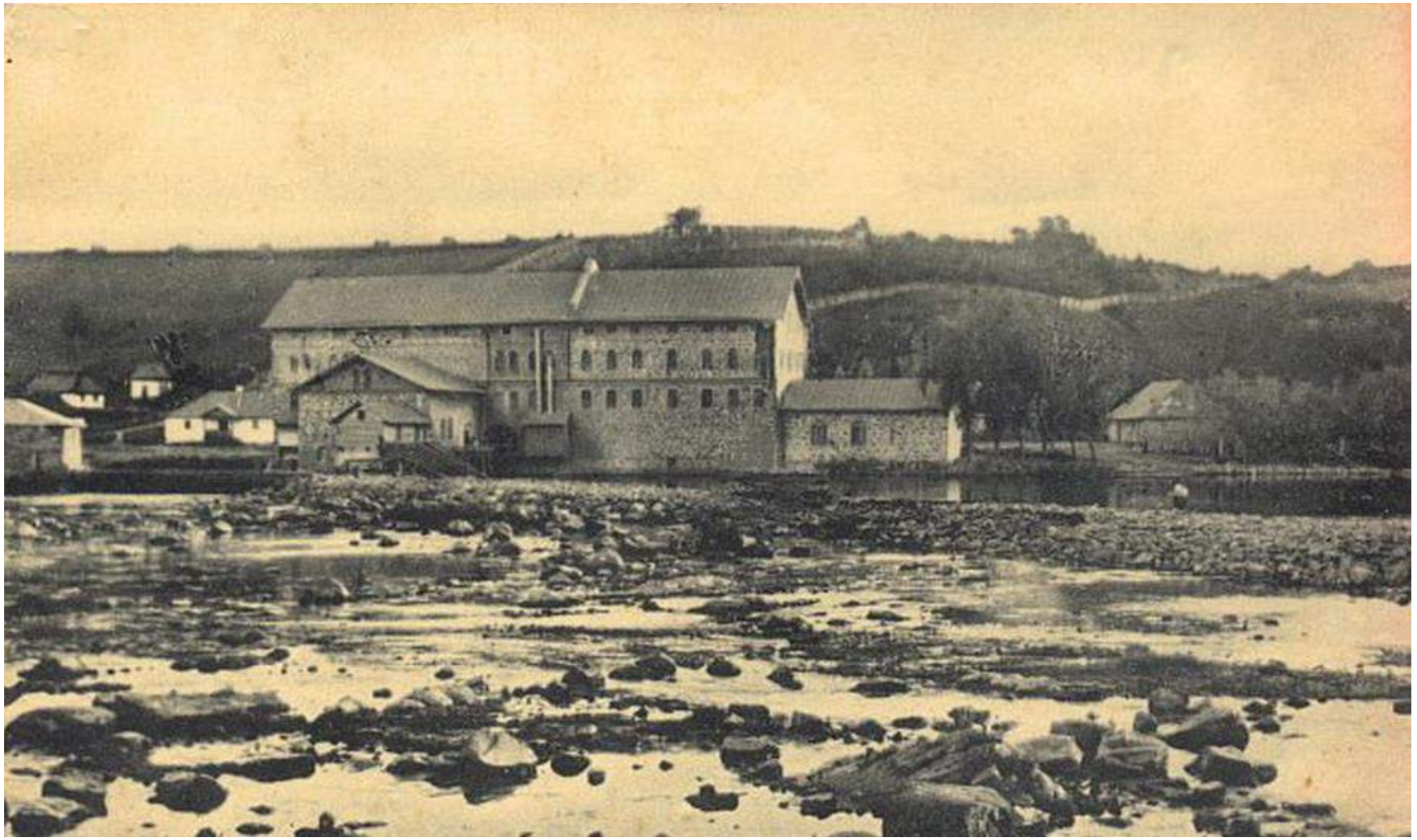

Рис. 18. Млин купця Я. Солітермана (м. Брацлав). Поштова листівка початок XX ст.

Рис. 19. Пивоварний завод Е. Юній (м. Кам'янець-Подільський). Фотографія початку XX ст.

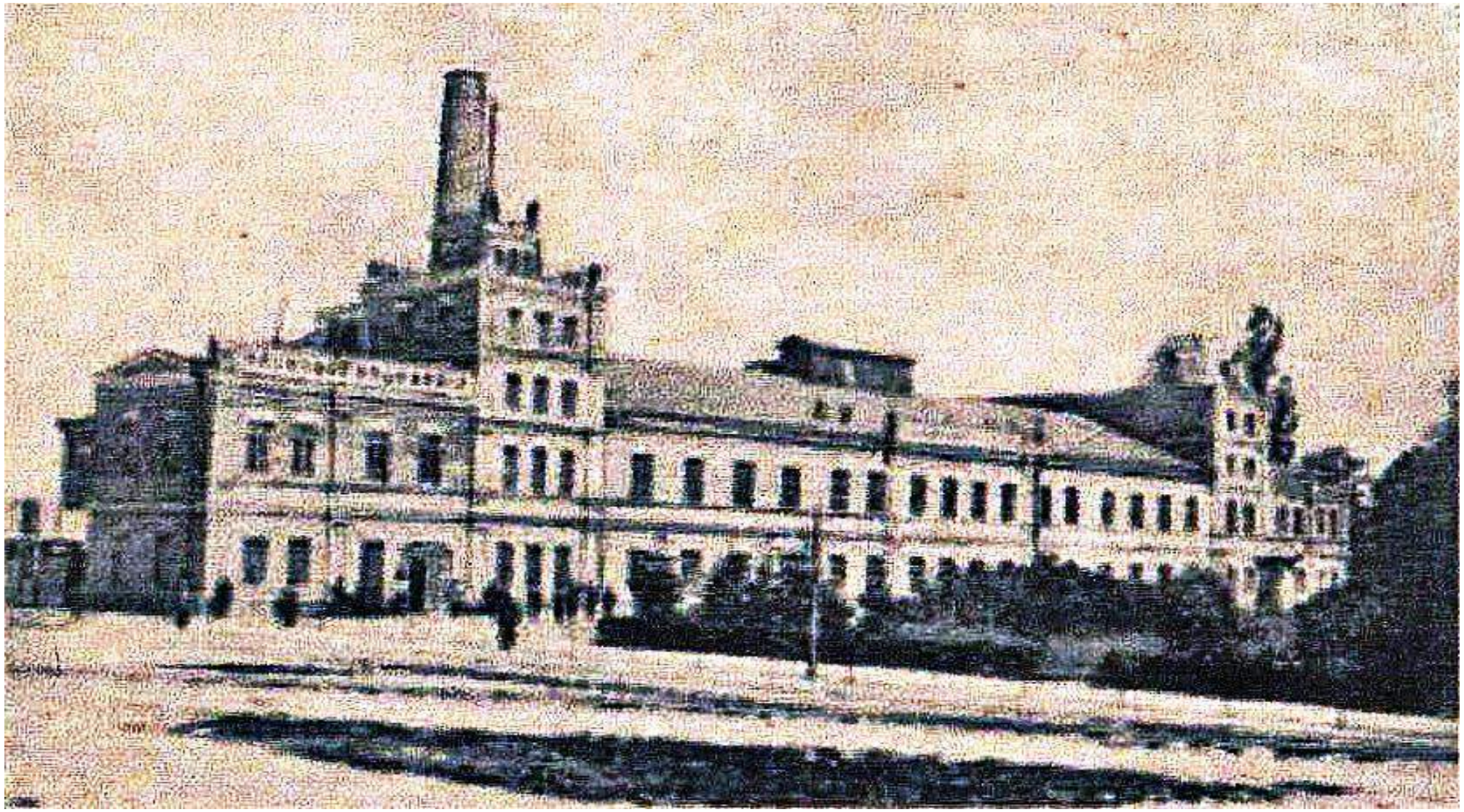

Рис. 20. Цукровий завод С.Маранця (м. Проскурів). Фрагмент поштової листівки початку XX ст.

Рис. 21. Робітники чавуноливарного і механічного заводу Б.Ашкіназі (м. Проскурів). Фотографія початку XX ст.

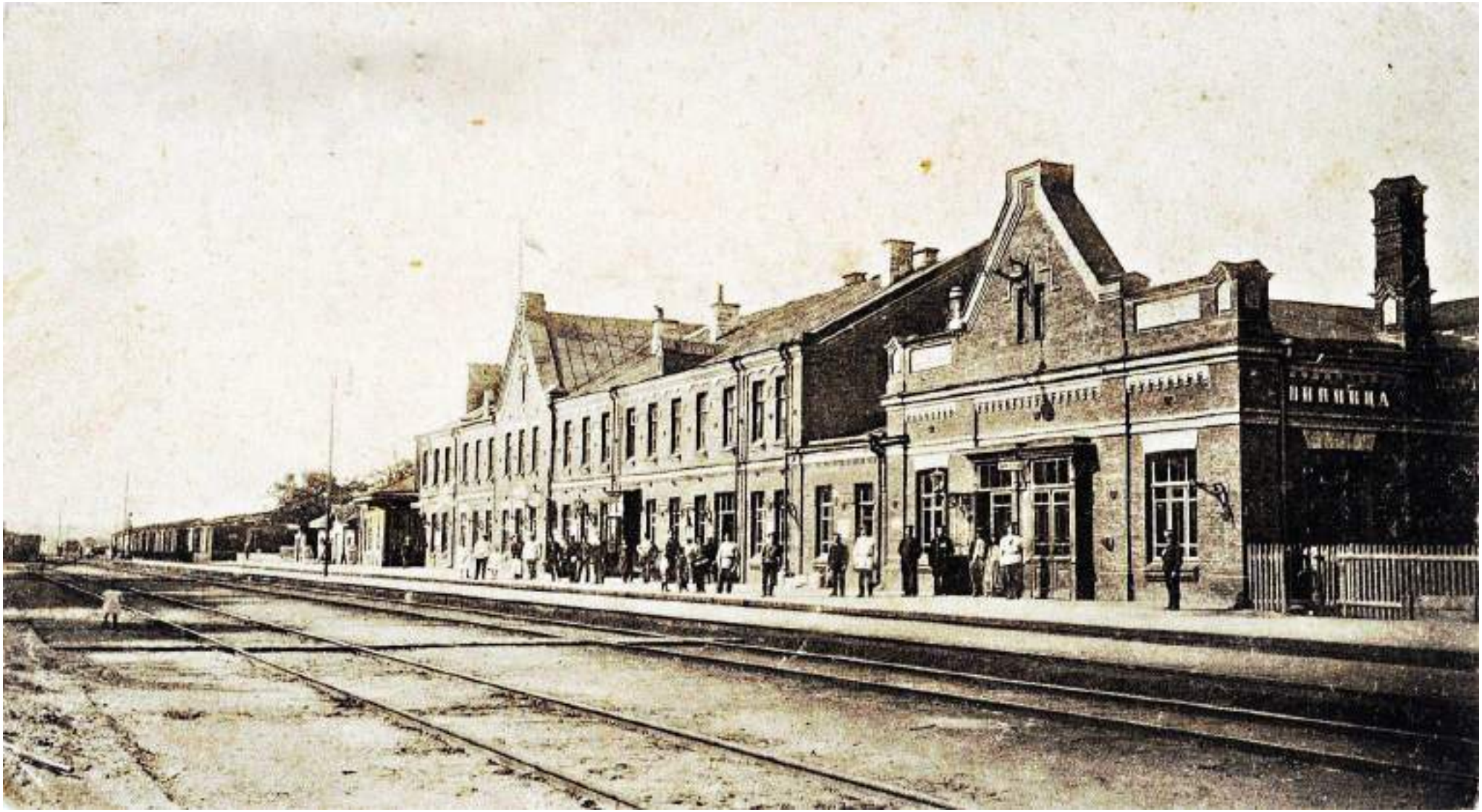

Рис. 22. Залізничний вокзал (м. Вінниця). Поштова листівка початку XX ст.

Рис. 23. Залізничний вокзал (м. Жмеринка). Поштова листівка початку XX ст.

Рис. 24. Залізничний вокзал (м. Проскурів). Фотографія початку XX ст.

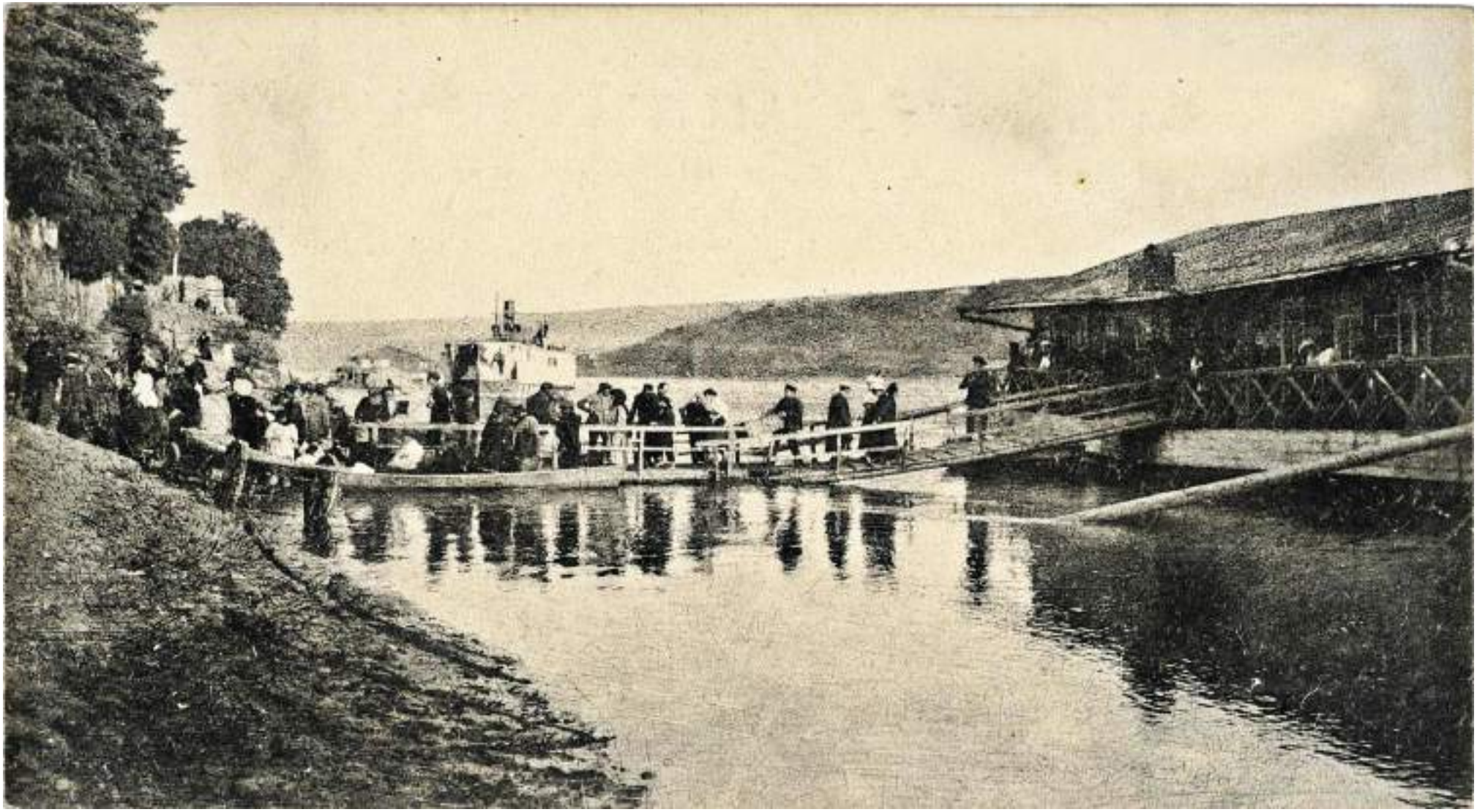

Рис. 25. Пристань на р. Дністер (м. Могилів-Подільський). Поштова листівка початку XX ст.

Рис. 26. Виставка Подільського товариства сільського господарства 1899 р. (м. Вінниця). Фотографія.

Рис. 27. Німецький млин (с. Зіньків). Фотографія 2016 р.

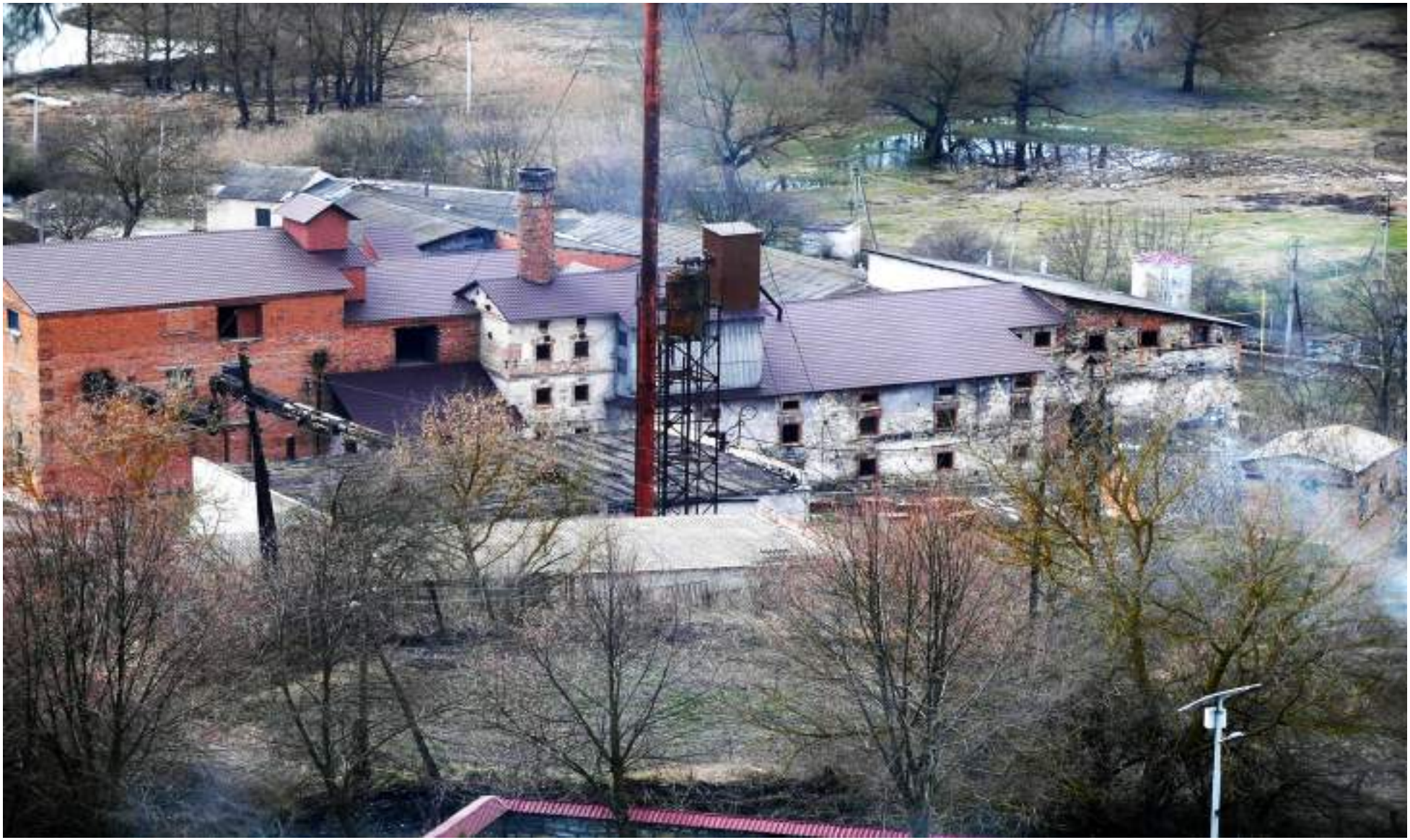

Рис. 28. Пивоварний завод В. Девішена (с. Зіньків). Фотографія 2016 р.